Kultúra és politika

KIRÁLY ISTVÁN

KOSSUTH

Király István

Kultúra és politika

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1987

ISBN 963 09 3068 4
© Király István, 1987
(4320)

TÁVLATOK ÉS ÉRTÉKEK

TÖREDÉKES GONDOLATOK AZ ELKÖTELEZETTSÉGRŐL

Mit jelent számomra az elkötelezettség?
Mindenekelőtt annak a tudatát, hogy ott él az emberben, mint ősi szükséglet, a teljesség igénye, az értelmes, tartalmas élet utáni vágy.

A teljesség illúzióját a túlvilágiság jegyében, a maga teremtette istenkép révén adta meg magának évszázadokon át az emberiség. Az egyén egyben Isten gyermeke volt. Ez biztosította számára a végtelenben való otthonosságérzést. A kozmikus élményt.

Aki – a huszadik század második felében élve – nem tudja vállalni többé ezt a régi hitet, az nem a transzcendencia, de az evilágiság jegyében kísérli meg kiküzdeni a maga számára a teljesség tudatát.

Az eltévesztett és hamis utakról nem beszélve itt (lényegében minden narkózisvágy ilyen), a teljességigény evilági útjait járva lehetséges az individuális és a közösségi út.

Az individuális út jegyében született meg a reneszánszeszmény: a kiteljesedett személyiség vágya, az extenzív jellegű, „enciklopédikus" teljességigény. Az egyén önmagába akarja ölelni a világ egészét.

Szerénységre int azonban a halmozódó tudás. A huszadik század második felében nincsenek többé enciklopédisták: szaktudás lehet csak minden igazi emberi ismeret. Nyilvánvaló lett, hogy az egyén sosem lépheti át önmagában a természeti ember felállította szoros határokat. A végtelenben él, de születés és halál nagyon is véges korlátaiba zárt. Sorsszerűen elre-

kesztett így a vágyott teljességtől. Egyéni léte mindig csak csonkaság. Mindig hiányvilág.

Az individuális úttal szemben a közösségi út járható így csupán. A nembeliségé. Az individuum számára a teljességérzetet megadja itt annak a tudata, hogy az én nem pusztán önmaga, de a nagy egészbe – az emberi nembe tartozik bele. Ennek sorsáért ő is felelős. Ez a felelősségérzet – a nembeliségtudat etikai vetülete: az elkötelezettség.

Elkötelezett minden olyan élet, amely jól tudja, hogy rajta is múlik, amit úgy hívunk: emberi fejlődés. Kötelessége éppen ezért a néki elrendelt szűk keretek közt az ember gondjainak magára vevése: nemcsak az egyéni, de egyben a közösségi érdekeltség jegyében való cselekvés.

Ez a vállalás azonban egyben kérdőjel is. Honnan tudja az én, hogy valóban a nembeli fejlődés, a történelem irányába halad? Kell mint irányjelző a fenti s a lenti fény. Az elkötelezett élet eszménye mindig a kettős kötöttség. A népiség s pártosság fogalmaival jelzett kétirányú hűség.

Hű igyekszik lenni egyrészt az elkötelezett lét a lenthez, a néphez: a mindig szegényekhez, a csak irányítottakhoz, a „gyalogjárókhoz"; azokhoz, akikben – távol esve tőle – legintenzívebben él a vágy a teljességre; az emberibb létre.

Hű igyekszik lenni másrészt a fenthez, a végtelent ostromló emberi szellemhez: az általa kitűzött távoli célokhoz. A marxizmus–leninizmus vonzóerejét nem utolsósorban ez adja számára. Az ember örök álmát – az otthonlétet a világmindenségben – utópiából tudománnyá, az ész által is elfogadható céllá változtatva át mind ez ideig a legteljesebb s egyben legreálisabb programot jelölte ki ez a szellem számára.

Kettős hűséggel igyekezve élni sem kerülheti el azonban az elkötelezett lét a cselekvéssel együtt járó erkölcsi kelepcét. Mert az erkölcsileg közömbös természeti szféra s az arra épülő, de az ember teremtette

értékek révén „második természetté" – otthonná – formálódó humánus szféra határvonalán megy előre folyvást a cselekvés. Aki él s cselekszik, így nem maradhat tiszta. A maradéktalan erkölcsi tisztaság nem létezhet másként, csak a természeti szféra, s ami ezzel egyet jelent: az emberi létezés tagadásaként.

Aki tudja, hogy élni kötelesség, az vállalja egyben a létezés törvényét. Vállalja a tettet. Magában kényszerül kihordani így természeti szféra és humánus szféra – valóság és eszmény, tény és érték, gazdaságosság és humanitás – minden konfliktusát. Az individuáletika gőgös önzésénél, mely pusztán az egyéni üdvösséget tartva szem előtt évezredek óta megbékél a legnagyobb rosszal, a társadalmi bűnnel: a világban ható szociális egyenlőtlenséggel, kizsákmányolással, többre becsüli az elkötelezett én a társadalometikát; a szolgálatetikát. Nem a világot pusztán elviselő szellemi felülemelkedés – a Camus-féle sziszifuszi tartás –, de a valóság megismerésére és megváltoztatására törő, Goethétől, Marxtól, Adytól egyaránt igenelt prométheuszi attitűd lesz számára eszmény. A cselekvő emberség.

A kiküzdött emberi autonómia segít itt abban, hogy őrizni tudja az így gondolkodó én a cselekvésben is a maga méltóságát: az odafigyelés a személyiségetika törvényeire, az emberi együttélés évezredeken át kiküzdött szabályaira, a népi erkölcsi tapasztalatokra. Mint a személyiség elpusztíthatatlan legbensőbb magja, mint pascali *ordre du coeur*, mint lelkiismeret, ott élnek ezek mindig az egyesben. Ki komolyan veszi ezt, s nem legyinti félre társadalometika és személyiségetika – célok és eszközök, társadalmi követelmény és lelkiismereti követelmény – érzett feszültségét, de megküzdve vele megy mindig előre, az, ha téved is, nem tévedhet el. Ott működik benne „az én vezérem bensőmből vezérel" József Attila-i belső szilárdsága. Van autonómiája. Igaz: az ötvenes évek naiv hiteihez képest kérdőjelekkel, gondolati-erkölcsi súlyokkal megter-

heltebb lesz így az elkötelezettség. De így lesz igazabbá; pátoszmentesebbé. A mindennapi élet csöndes erkölcsévé.

AZ ÖRÖMRŐL

Negatíve meghatározva: számomra mint a *hiány* tagadása jelenik meg mindig az öröm, jelzi, hogy véget ért egy nincsen-állapot. Ellentétérzésével, a bánattal szemben (még kevésbé intenzív, de ugyanakkor extenzívebb, tartósabb formájában, boldogság alakjában is) éppen ezért vendégérzés lehet az csupán az emberi életben, a schilleri szóval: szikra és sosem láng. Hiszen az ember természetes állapota mindig a hiány; pillanatokra lehetséges csupán kiszakadni abból, s megfeledkezni a hiány okáról: a végtelenben élve a végességünkről.

Ebből a negatív meghatározásból következik az öröm pozitív tartalma. Úgy él az bennem, mint az emberi *szükségletek kielégítésének kísérő érzése,* mint egy evoé, egy heuréka, mely önkéntelenül feltolul akkor, ha teljesedik az, ami addig hiány volt. Mivel az ember hozzászokott már a csonkaságához, megtanult együttélni vele, rengetegszer nem is tudatos a hiányzó szükséglet: kielégülve úgy jelenik meg, mint valami ajándék. De ez az ajándékjelleg sem fedheti el, hogy egy bár nem tudatosan, de ösztönösen mégis-csak érzett szükséglet kielégüléséről van szó ilyenkor is. Nem véletlen, hogy annak az ajándéknak tudunk csak igazán örülni, amely valóban hiányhelyre lép be. Ha például oly könyvet kapunk, amely már megvan, örömünk csak látszat: az ajándékozó érzékenységét kíméljük vele. Mivel nincs szükséglethívás, igazi öröm sem jelentkezik.

A szükséglet jellegének megfelelően változik az öröm belső tartalma, színe, gazdagsága – értékhierarchiája. Másfajta örömet okoz (a marxizmus szükségletrendszerét véve alapul s az alacsonyabb rendűektől menve a magasabbak felé) az *elementáris,*

másfajtát a *mennyiségi*, s megint másfajtát a *minőségi* szükségletek kielégítése. Természetesen az elementáris szükséglet megszűnte, a József Attila-i „ehess, ihass, ölelhess, alhass" kívánalmának teljesedése is örömet szerez. S nemegyszer ez is lehet ujjongó, teljes, magas hőfokú. Minél szorítóbb ugyanis a szükséglet (például a vízhiány érzete egy kiránduláson, forró, nyári napon), annál nagyobb a megkönnyebbülésünk, ha megszűnhet végül az érzett szorongás. Vagy intenzív lehet az elementáris szükséglet kielégítése által okozott öröm akkor is, ha nem a maga nyers, közvetlen, de megnemesített, átesztétizált formájában megy végbe a hiány leküzdése, azaz élvezetként. Például, ha a szakácsművészet létrehozta ételek révén csillapul az éhség. De az elementáris szükségletek megszüntetése okozta örömnél mindig teljesebb az, amelyet mennyiségi – civilizációs-fogyasztási –, s főleg pedig az, melyet a minőségi – szellemi-kulturális – szükségletek kielégítése hoz. Mivel ez az utóbbi szükséglettípus az értelmezésemben a maga legmagasabb szintjén az *érték* gondolatával azonosul: a legigazabb öröm mindig az értékek jegyében fénylik fel. Akkor, ha úgy érzi az én, hogy belép az életbe a szép, az igaz s a jó.

Ezért a legmagasabb rendű örömök egyike számomra a *szépség öröme*, a Kosztolányi-féle „hajnali részegség". Mindegy, hogy mi adja meg azt, egy vers olvasása, egy hangversenyteremben a zenével való együttlebegés, avagy a táj, a természet varázsa: a rácsodálkozás egy fára, virágra; az ég végtelenjén való elrévedés. Hasonlóképpen a legigazabb örömök egyike, másfelől a *jóság öröme*, mindegy, hogy mi hozza: a szeretet simogatása, avagy egyszerűen csak egy segítésmegérzés, egy emberi gesztus. Végül, de nem utolsósorban a legmagasabb rendű örömök közé tartozik az *igaz öröme*, az élet, a valóság rendjével, törvényeivel való szoros együttélés. A jól végzett munka érzése – a munka öröme – például mindig közvetíti ezt. Hozzátartozik ehhez annak a tudata, hogy bent élek, mint

rész, a világ nagy, végtelen, objektív rendjében, hogy élek valamiért.

Az evilági misztika ritka percei számomra az értékek kiváltotta öröm ily pillanatai. Ilyenkor érzi meg a magamfajta – vallásos értelemben véve a szót – nem hívő élet is, hogy kiszakad a maga csonkaságából, egy a világgal, az emberi nemmel s a vele egy renddel: az ismerős, rokon, gyöngéd végtelennel. Jelen van az élet ily fénylő perceiben az otthon és az ünnep érzete, a József Attila-i „mindenséggel mérd magad" pátosza, a legigazibb öröm: a teljességmegérzés.

AZ OTTHONRÓL

Az általa legfontosabbaknak vélt gondolatokat mintegy kihordja magában az egyén. Hosszú évek tapasztalatait sűríti belé. Számomra ily jelentősége van minden elidegenedettség tagadásának: az *otthongondolatnak*. Egy élet véste belém.

Mindenekelőtt ott rejlenek ebben az eszmében a szülői házhoz megkötő emlékek. A Freudtól feltételezett csecsemőkoriakhoz hasonlóan hosszan és mélyen kísértenek azok. Kitörölhetetlen nyomot hagyott bennem, hogy apám és anyám szerették egymást, szerettek bennünket. Meg tudták teremteni az otthon légkörét.

Tízéves koromban el kellett hagynom a szülői házat. Gimnáziumba, internátusba kerültem. Először éreztem az otthon s nem-otthon közti különbséget, az „ezek idegenek" József Attila-i szorító érzését. Az otthon fénye megnőtt.

Majd alig tizenhat évesen a nyugtalanság űzött. Vakációk alatt – talán az elsők közt Magyarországon – autóstoppal idegen országutakon jártam. Különféle menhelyeken, parkokban, padokon s útszélen aludva jó érzés volt tudni: vár vissza a haza, vár messze az otthon.

Majd jött az intézményesített emberi otthontalan-

ság, jött a háború. Az akkori esztendők mélyeiből értem Radnóti Miklós *Erőltetett menet*ének tragikus fényű, varázsos sorait:

Óh hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben
hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni
otthon...

Az a nemzedék, mely a háborút átélte, sosem feledheti az otthon fontosságát. Tudja, hogy egyjelentésű az a *béke* szavával. Ott fénylik benne az emberi remény.

Így lett idegekben hordott gondolattá számomra az otthon. S később, művelődéstörténettel, irodalommal foglalkozva, mindinkább éreztem: jelkép is ez egyben. Az otthon álmait hegeszti magában nem csupán, az egyes, de az emberi nem is. Mint „ígéret földjét", mint az „én atyám házát", mint éden-utópiát az otthon fényeit villantották mindig a vallásos hitek. S ennek reménye táplálta a forradalmi művészet jövőképét is. Az újkor kezdetén Beethoven IX. szimfóniája csengett fel; befejezésében az „Öröm-ódával", a világnyi otthonról. S a mi Petőfink, Adynk, József Attilánk költészetében is az otthon képei, „lugasok csöndes árnyai" sugallták a jövőt. A „szabadság eljövő békessége", a kiteljesedő nagy otthonremény lebegett hívón az evilági emberi megváltódás keresői előtt.

Mi adja ennek a gondolatnak, az otthonigénynek varázsát, szépségét? Mindenekelőtt az ellen-idegenség: az otthon – ismerős. S ahol ismerős a lét, ott a biztonság az úr. A maga védettségét érzi meg az egyes; azt, hogy tartozik valahová, hogy nincsen egyedül. S megérzi egyben a maga fontosságát, a hasznosságtudatot; azt, hogy számítanak reá, hogy él valamiért. Vész a feleslegesség bénító érzete. Nő az önbecsülés. A boldogság ritka percei számára teremtődik így tér. Valóra válhat az az állapot, melyet épp a maga

hangsúlyozott egyszerűsége révén József Attila *Ódá*jának „mellékdala" érzékeltet híven:

Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is talállak,
talán kihűl e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.

A beteljesedés, az idill, a boldogság sorai ezek. Hiszen a boldogság mindig otthontalálás. Hazaérkezés.

De vajon kimerül-e mindezzel az otthongondolat? Hiszen az idill lehet hamis és hazug is. Az otthontalanság lázadóinak is volt igazságuk; azoknak, akik Rilke *Malte Laurids Brigge* című regényének fordított tékozló fiújához hasonlóan nem bírták el az otthonok szűk, fogó szeretetét. Befűlhet ugyanis az otthon, ha behatárolt, elzárt, ha pusztán állapot, s nem egyben feladat is, ha nem hordja magában a nyitottság igényét: a harcot az ünnepért.

Mert nyitott kell hogy legyen az otthon egyrészt felfelé: az értékek felé. Megemeli, szebbé teszi azt, ha nemcsak az elementáris és fogyasztói szükségletek kielégítője, ha – József Attila szavaival szólva – nemcsak az *„ehess, ihass, ölelhess, alhass"* parancsainak tud eleget tenni, de *„a mindenséggel mérd magad"* kívánalmának is, ha ott élnek benne a legnemesebb emberi hajtóerők: a minőségi szükségletek, az értékek hívó fényjelei.

Más arcot mutat például egy szoba, ha egy ízléses tárgy vagy akár csak egy csokor virág deríti, emeli, ha érződik benne a szépítés vágya is. S nemcsak a Szépnek, az esztétikainak, de szükség van az igazi otthonban egy másik alapértéknek, az etikainak, a Jónak a

jelenlétére is. Kell bele az emberi melegség, a jó szó, a szép szó; az, hogy ne akadjon fel (ismételten József Attila szavait idézve) a világ ág-bogán annyi ölelés.

S megkívánja az igazi otthon a nyitottságot a másik irányba is: horizontálisan, a többi ember felé. Ki, a világ felé. Egy régi munkásmozgalmi ember beszélt egyszer előttem arról, hogyan lett kommunista. Az igazi otthonkeresés példázatát mondta. „Szerettem a családom – hangzott a szava –, azt akartam, hogy boldogok legyenek, hogy szép otthonunk legyen. S lassan rá kellett ébrednem: nem lehetséges a csupán egyéni otthonteremtés, nem lehetek boldog ember egymagamban. Hisz rosszul esik még a bevett falat is, ha a szomszédban éheznek. Nem lehet elzárni az otthon kapuit, betör rajta mindig a külső szenvedés. Fel kellett ismernem: nem lehetséges másként a boldogság, csak osztályostársaimmal együtt. Így kerültem el a munkásmozgalomhoz. Vitt az otthonigény."

Minden individuáletikával szemben a társadalometikának volt ez megérzése. Annak a tudata, hogy nem lehet határa az igazi otthonnak sosem a kerítés, a Kosztolányitól megvetően idézett „kertfal, tyúkól, pincegádor".Hisz az otthonos lakáshoz kell egy otthonos környezet is: egy otthonos, meghitt városrész, egy egész település. S tovább tágítva a kört – kell hozzá egy sajátunknak érzett, meghitt, óvó ország: a szülőföld, a haza. S nem utolsósorban szükséges hozzá egy békés világ is – egy nagyobb otthonegység: a béke jegyében élni akaró egész emberiség.

Ily értelemben kell hogy *otthongondolat* is legyen egyben az egyéni otthonok akarata, vágya: ne csak magánjellegű életmegoldás, de az emberi létezés egészének célt s értelmet adó filozófia is. Be kell hogy sugározzék az egyéni reménybe a nagy, emberi, történelmi vállalkozás érzése, tudata: a nemzedékről nemzedékre tovább folytatott országnyi-világnyi otthonteremtés. A közösségi tudat. A közösségi érzés.

Jelképes az, hogy egyazon szó jelenti bizonyos keleti nyelvekben a békét és az otthont. Elválaszthatatlan egymástól ez a két fogalom, a békéé és az otthoné. Aki békét akar: az idegenség, az otthontalanság képi megfelelőjével, a háborúval szemben őrzi, idézi az ember ősi álmát, az éden mítoszát: az otthon akaratát. Az otthonlétét, nemcsak egy zárt, kis, egyéni világban, de az egész létben mindenütt az emberek között.

Az otthonakarat volt a békegondolatnak mindig is egyik legfőbb filozófiai megalapozója: ez adott neki mélységet, távlatot. Ez a kapcsolat érteti talán, hogy Arisztophanész *Lüszisztratéja* óta mindig a nőben látja a köztudat a békemozgalmak legőszintébb hívét. Hiszen a társadalmi munkamegosztásban évezredeken át a nőkre volt bízva a tűzhely őrzése, az otthon szépítése. Ismerik így annak fontosságát, és ismerik egyben annak erejét. Tudják, hogy emberformáló energia az. Nevel, fölemel, emberibbé tesz minden jól berendezett, jól őrzött otthon. Láthatatlan fényjeleket küld, titkos biztatást. Ily hívó otthonokat teremtettek évezredek óta az igaz feleségek, a hűséges anyák.

Békét akarva, ezt az örök asszonyi törekvést, az otthon akaratát kell a világba szétsugározni. Ezért van rejtett, nem szervezett „békemozgalma" a mindennapoknak is. Minden otthonossá tett, kis emberi hely – legyen az egy lakás, egy ház, egy utca, egy park, egy gyár, egy munkahely, egy város vagy egy ország – a béke láthatatlan, csendes őrhelye is. Idézi az elidegenedés erőivel szemben az otthon gondolatát. Erősíti az ember igazi természetét, az emberi lényeget: a boldogságvágyat, a makacs életreményt. Segít ébren tartani a mindennapokban a béke értékrendjét, a karácsonyi fényt: az otthon, az élet, az ember szeretetét.

A nagy októberi szocialista forradalom mint magatartásbeli örökség

Megteremtve a világ első szocialista államát, az októberi forradalom nemcsak a világfejlődésnek szabott új irányt, hanem az emberi magatartásnak, érzéseknek, gondolatoknak is. Távlatot nyitott az ember számára. Leninnek az *Egy publicista jegyzetei*ben mondott híres képét idézve: az emberiség előtt ismét láthatóvá lettek a csúcsok.

Az első világháború nyilvánvalóvá tette ugyanis a polgári haladásgondolat teljes válságát: a 19. század nagy birodalmakat teremtő s nagy épületeket emelő civilizációs biztonságérzése véget ért. Alig tíz évvel a háború előtt azt írhatta még Spencer, a századvég vezető polgári filozófusa: „A haladás nem véletlen, hanem szükségszerű. Amit gonosznak, erkölcstelennek nevezünk, el kell hogy tűnjék a világból. Biztos, hogy tökéletessé válik az ember." A világháború megmutatta az ilyen hitek önámító voltát, a felszín mögött rejlő lényeget: az imperializmus valós természetét. Úrrá lett a polgári világon a katasztrófaérzés. Megjelentek a pusztulásfilozófiák, a negatív utópiák. Hódított a nihil érzése, ez a huszadik századi új világfájdalom. S egyre jobban kiteljesedett az évek során ez a perspektívavesztés.

A húszas évek végének nagy gazdasági válsága, a fasizmus uralomra jutása, a második világháború, Hirosima borzalma, a vietnami harcok, az egyre fenyegetőbb környezetszennyeződés, a le nem csapolt nyomor, a munkanélküliség, az egyes és az egész közti kapcsolat elvesztése, a felnövő magány, az elidegenedés, a szegény és a gazdag országok között mind szélesebbre nyíló gazdasági olló, vendégmunkás-küldő

és vendégmunkás-foglalkoztató nemzetek közötti növekvő különbség: mind-mind a válság jele volt. A sokasodó problémákat látva, mint „khiliasztikus, messianisztikus" világképen, egyre inkább csak gúnyolódni tud ma már a polgári világ saját hajdani haladáshitein. Az ember fejlődőképességét, autonómiáját, nagykorúsodását hirdető humanizmusról csak mint „humanista betegségről" beszél. Elkülönülve a távlat nélkülinek vélt társadalomtól, a bensőség világa felé fordulnak még a jobbak is. Csak ott remélnek védelmet az egyén számára a rossz valóságtól.

A polgári társadalom s azt visszatükrözőn a polgári haladásgondolat mindinkább kiteljesedő válsága jellemzi így a kort. S ebben a helyzetben az emberiség számára a nagy októberi szocialista forradalom megindította történelmi változás, a benne testet öltő szocialista haladásgondolat hozott új távlatot. Újjáélesztette ezt a tűnt humanista hitet, az embernek önnön erejébe, valóságformáló képességébe vetett meggyőződését. Visszaadta az emberi öntudatot, a prométheuszi reményt. Mint megvalósítható, evilági lehetőséget fogalmazta újjá az ember a maga örök álmát: az otthongondolatot.

„Százmillió proletár álma / nyílj, szegények vörös virága! / Sok millió kifakadt álom: / lobbanj már, fuss át a világon" – írta egyik versében Váci Mihály Október hatásáról. Kinyíló „rózsalugasok" képét idézte: idézte az otthont. S jellegzetes ez a motívum az októberi forradalomtól ihletett versekre. Az a fejlődés, amely 1917 októberében kezdődött el, táplálja a szívekben a reményt, hogy nem örök idegen az ember a világban, nem „kóbor cigány a mindenség peremén", hanem saját otthonává tudja változtatni a világmindenséget, értve a valóság, a fejlődés törvényét, mind otthonosabbá tudja tenni a maga számára az adott valóságot.

A világ otthontalanjai: a történelem alá vagy a történelem perifériájára szorított osztályok, népek

kezdték el a nagy októberi forradalom nyomán a maguk diadalmas történelmi útját. Forradalmi mozgalmak és felszabadító háborúk sikerei bizonyították és bizonyítják folyvást a világméretű haladás és az októberi forradalomtól megteremtett állam: a Szovjetunió fejlődése közti szoros kapcsolatot. A Szovjetunió ereje a világhaladásnak is ereje egyben. Az egyik megléte feltételezi a másik meglétét. A nagy októberi szocialista forradalom békedekrétuma az évek során így szinte szimbólummá nőtt. Nemcsak a béke konkrét akaratát jelenti ez ma már, hanem egyben a béke általánosabb eszméjét, mindenfajta otthontalanság végső megszűntét: a világban való otthonteremtés biztos ígéretét.

Távlatot nyitott az ember számára a maga tényével és világtörténelmi következményeivel a nagy októberi szocialista forradalom. Hozzátartozik magatartásbeli hozadékához a történelmi tudatosság: a perspektívával való élet; a messzire nézés. De ugyanakkor hozzátartozik a realitásokkal számot vető szigorú józanság is: a jelenre figyelő realitásérzék. A közelre nézés. Lenin Október után elsősorban nem a csúcsokról beszélt, hanem a közvetlen tennivalókról. A valóság „hétköznapi oldala", a „hétköznapi munka" volt számára elsősorban fontos. Mindenfajta „kommunista gőggel" szemben sürgette, kívánta az „értelmes, becsületes, járatos" jelzőkkel jellemzett emberi tartást. Bírálta a „forradalmi frázist", a „remek, pompás, megrészegítő jelszavakat, melyeknek nincs semmi talajuk". Gúnyosan szólt azokról a kommunistákról, akik „nagyszerűen tudnak beszélni a forradalmi harcról, a nemzetközi forradalmi harc állapotáról", de hiányzik belőlük a „megfontoltság és a rendszeresség", a napi teendőkre koncentráló valóságra nézés.

Ezt a realitásérzéket sértette meg – prakticizmusnak nyilvánítva azt – 1956 előtt a magyar vezetés. S nem utolsósorban ezt a torzulást korrigálta az

1956 utáni pártpolitika. Egyik legfőbb követelmény lett benne a realításokkal való gondos számvetés. Ezért kerültek előtérbe oly feladatok, mint például az életszínvonal kérdése, a szakértelem, az anyagi érdekeltség. Ezért lett parancsolóan központi kérdés benne a tömegekhez való viszony: a szövetségi politika, a népfrontgondolat. Hiszen a legfőbb realitás mindig a dolgozó nép. Tőle sosem szakadhat el az élcsapat. Kazakievics *Kék füzet* című kisregényének Lenint megjelenítő gondolatát idézve: nem utópia-országban, seholsincs-emberekkel, hanem egy történelmileg meghatározott helyen, az ott élő, valóságos emberekkel mehet csak előre a forradalom. A valóságtisztelet megkívánja a rájuk figyelést.

Ez a valóságtisztelet szükségszerűen óv egyben mindenfata khiliasztikus, csodaváró, romantikus „forradalmiságtól"; a problémákra néző, gondolkodó ember lesz e magatartás jegyében a forradalmáreszmény. Lenin több helyt idéz egy Csernisevszkijtől eredő mondatot: „A történelem nem a Nyevszkij proszpekt járdája." Az egyenesvonalúságot hirdető hajdani, polgári, a felvilágosodás korától áthagyományozott történetfilozófiákkal szemben hozzátartozik a szocialista haladásgondolathoz ennek a tudata. Hozzátartozik a fejlődés dialektikus jellegének, ellentmondásosságának a számbavétele is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy folyvást váltakoznak a történelem menetében a nehezebb és a könnyebb szakaszok. Leninnek a „magas hegyek megmászásáról" mondott parabolája ebben a vonatkozásban is megvilágító. Olyan helyzetben ábrázolja a maga „képzeletbeli vándorát" Lenin, mikor az kénytelen „csigalassúsággal haladni", távolodni látszólag a céltól, kerülőutat keresni, hogy aztán biztonságos talajra lelve bátrabban mehessen megint a csúcs felé.

A szocialista forradalmiság menetében fellelhető különféle helytelen magatartásformák ellen mindmáig érvel az a kép. Hisz mindig akadnak nem gondolkodók,

kik nem nézve az adott lehetőségekre, semmibe véve az út természetét, minden esetben a közvetlen, egyenes vonalú csúcsra-törést sürgetik, kockáztatva ezzel a feladat sikerét. Innen ered egyrészt a szektás-dogmatikus, másrészt pedig (az előbbivel csak látszólag ellentétben) az anarchisztikus, újbalos „türelmetlenség". Ugyanakkor ennek visszájaként mindig akadnak, akik – épp ellenkezőleg – a kerülőutat, a hegymászásnál nélkülözhetetlen visszalépést, lelassulást látva elvesztik a csúcsok elérésének hitét is. Vesztik a távlatot. Elfáradnak, kiállnak a sorból. Annál is inkább, mert mindig lesznek külső szemlélők, akik ellenérzéssel, gúnnyal figyelve a magasba törő erőfeszítést, amint Lenin írja, „nyíltan kifejezik kárörömüket, kurjongatnak, kiabálnak: mindjárt lezuhan, úgy kell neki, miért ilyen őrült". Amit „ideológiai harcnak" nevezünk, nem utolsósorban szembenézés az ily gúnyolódókkal.

A történelmi tudatosság mellett éppen ezért megkívánja az októberi forradalom szellemi öröksége, az ahhoz való hűség az ily helyzetekben való helytállni tudást, „a csüggedés elkerülhetetlen perceinek" való nem engedést. Megkívánja azt a magatartást, melyet a mindennapok forradalmisága elnevezés idéz.

Itt válik lényegessé az Október adta magatartásbeli örökségből egy harmadik vonás: az egyéni, személyes felelősségérzés. Ha a távlat, a megteremteni vágyott világnyi otthon a szocializmust építő, hétköznapi munkán, a mindennapok kis feladatainak végzésén múlik, ha a csúcsra felérés a nem csüggedő, lépésről lépésre való előrehaladás kérdése: különös súlyt kap minden ember egyéni helytállása, a példamutatás, az egyéni, emberi felelősségérzés. Lenin nagy nyomatékkal hangsúlyozta az októberi forradalom után: „Nekünk minden munkát, ha mégannyira piszkos és nehéz is, oly módon kell megszerveznünk, hogy minden egyes munkás és paraszt úgy tekintsen magára: én – egy része

vagyok a szabad munka nagy hadseregének." Hozzátartozik az októberi forradalom örökségéhez ez a magatartás. Nem utolsósorban ezért is fontos a szó legszélesebb értelmében vett – a tudás, a gondolkodás és az életmód forradalmát egyszerre jelentő – kulturális forradalom, s fontos kiváltképp a szocialista demokratizmus, az egyénig levitt felelősségérzés. Fölneveli ez az egyest arra, hogy mélyen érezze a „rajtad is múlik" igényét, parancsát. A közösségi érzést.

S nemcsak a társadalom, hanem az egyén szempontjából is lényeges kérdés ennek a tudatnak a kialakulása. Segít ez kielégíteni az ún. minőségi szükségletek egyik legfőbbjét: tartalmassá tenni az egyén életét. Ezt nem veszi számba sem a technokrata, sem pedig a dogmatikus vakság. Az előbbi pusztán fogyasztói lénynek kívánja láttatni az embert: minőségi szükségleteit félrelegyinti. A szektásság pedig, mint minden aszketizmus, semmisnek tekinti a személyiséget, az egyéni élet boldogságvágyával mit sem törődik. Egyik torzulás sem számol így az embernek azzal a lényegi szükségletével, hogy érezni akarja mindig is az egyes: nem él hiába, él valamiért; érezni akarja identitását, történelemben való jelenlétét. Veszni hagyja ezzel mindkét téves tartás a szocializmus egyik lényegi vívmányát. Azt, hogy egybekapcsolva az emberiség nagy otthonteremtő munkáját s a mindennapok kicsiny tetteit, össze tudja kapcsolni egyben az egyes dolgozók tevékenységét s az egész menetét. Meg tudja adni a munkamegosztás kényszerű elszigeteltségében élő ember számára is a közösséghez való tartozás tudatát. Érezve az egyes, hogy „része a szabad munka nagy hadseregének", megérzi egyben az egésszel való összefüggést. Ki tudja kerülni a feleslegesség, a magány érzetét, azt az állapotot, melyet elidegenülésnek nevez a tudomány, s mely mindig fenyegeti a huszadik század bonyolult szervezettségű világban élő emberét.

A szocializmust kívülről nézők, a lenini parabolában szereplő „gúnyolódók" folyvást hangoztatják, hogy a

szocializmusnak nincs ún. „boldogságtana", hogy ha választ ad is a társadalom nagy problémáira: a személyiség kérdéseire, az egyéni boldogság mikéntjére nincsen felelete. Igaz: a polgári filozófiákkal ellentétben a szocializmus nem az elszigetelt énen, hanem a társadalmon át véli megoldhatónak az ember individuális kérdéseit is. S igaz, hogy – például a vallásos mítoszokkal ellentétben – sohasem növel hamis reményeket. Nem állítja, hogy az ember hiánytalanul le tudja győzni valaha is az egyéni létezés szenvedéseit. Hiszen mindig lesz betegség, halál, eltávoznak mellőlünk, akiket szeretünk, lesz olyan szituáció, melyről József Attila így ír: „nem szeret, ki jog szerint enyém". Az innen eredő szenvedéseket legföljebb csak csökkenteni lehet, de megszüntetni nem. Az egyéni élet, ha másban nem, már pusztán a maga biológiai korlátozottsága folytán mindig magában hordja a tragédiát. Teljes megoldás nincs: csak fölülemelkedés. Fölülemelkedni azonban kétféleképp lehet: illuzórikusan avagy reálisan.

Mert fölülemelkedést ígér például a vallás és az apátia különböző változataiban megfogalmazódó sztoikus fölény. Ezek azonban illuzórikus fölülemelkedések. Az egyéni élet önmagába zártságát, céltalanságát a túlvilág és a tartás mítoszával elfedik csupán, de nem szüntetik meg. Csak kivetíti bennük az egyén az elképzelt Istenbe vagy a tragikus heroizmussal élő, übermenschi énbe saját, értelmes élet utáni sóvárgásait. Az én-börtön rácsain azonban nem lép túl. A nagy októberi szocialista forradalom vívmánya, a valóságos szocializmus viszont már pusztán az által, hogy a társadalmi tulajdont teszi az egyéni boldogulás legfőbb alapjává, felélesztí az egyénben a közösségi embert, belevési annak tudatát, hogy az egyes boldogsága elválaszthatatlan a többiekétől.

Aki a világnyi otthonteremtés, a szocializmus vonzásában él, folyvást érzi, hogy részese egy nagy folyamatnak – ismételten a lenini hegymászásról szóló pa-

rabola képeit idézve: részese az összemberi menetelésnek a hívó csúcsok felé. S megadja ez neki a belső biztonságot, az értelmes élet tudatát, érzését. Hisz a hegymászó előtt – ha messze is még a csúcs – olykor-olykor egy-egy fordulónál kitárul a táj. Az út fáradalmai közt, minden szomorúságon, levertségen át is megérezheti ilyenkor az egyes az élet tágasságát, sugárzó szépségét. Eltöltheti a humanista tudat: a nehézségeket legyőzni tudó ember büszkesége. Minden meredély, szakadék, omladék ellenére is élni érdemesnek tűnik ilyenkor a lét.

Az ember ugyanis értékteremtő, értékekre néző, célkitűző lény. Kell számára a csúcs. Kell neki mindig egy felfelé húzó, valóságtól diktált, ész előtt helytálló ösztönző eszmény. A nagy októberi szocialista forradalom világtörténelmi, összemberi jelentőségét nem utolsósorban épp az adja meg, hogy láthatóvá tette ezt a huszadik században az emberiség előtt.

A távlat problémája

A „hetvenes évek" problémáiról vitázva különös hangsúlyt kapnak a különböző cikkekben, tanulmányokban a gazdasági kérdések. S ez rendjén is van így. De az már hiba, véleményem szerint, hogy háttérbe szorulnak közben az ideológiai munkával kapcsolatos problémák. Holott nyilvánvaló, hogy a gazdaságban végbemenő változásoknak kell hogy legyen politikai és ideológiai vetületük is. A politika terén nem utolsósorban ezért is került előtérbe például a demokratizmus kérdése. De mintha ideológiai téren nem gondolkodnánk el eléggé azon, milyen feladatokat diktál az adott helyzet, a jelen valósága. Sőt: közgazdászok és nem közgazdászok között is van hajlam arra, hogy felvilágosítói, moralizáló magatartásként bélyegezzenek meg minden ily jellegű, az ideológiai munka fontosságára figyelmeztető kérdésfelvetést. Pedig nyilvánvaló: nem elég az, ha pusztán gazdasági koncepció adott, ideológiai elképzelés is jelen kell hogy legyen. Feltételezi egymást ez a kettő. Egy anekdotikus példával szeretném megvilágítani, mennyire így van ez.

A Skálában jártam nemrégiben. Feltűnt, hogy az áruházban központi helyen ki van rakva az ötvenes évekből oly igen ismerős, de azóta a divatból kiment dicsőségtábla: a legjobb dolgozók arcképe. A Skála tudvalevőleg az egyik legjobb olyan vállalatunk (az igazgatónak, Demján Sándornak nem utolsósorban épp ez hozta meg az Állami-díjat), amely legteljesebben értette meg és vitte keresztül az új gazdasági elképzeléseket. Furcsa volt itt viszontlátni az erkölcsi ösztönzésnek ezt a sokaktól lenézett, avíttnak tekintett, kikopott formáját. Hiszen nem egy ismert közgaz-

dásszal beszéltem, aki csak gúnyolódott az erkölcsi ösztönzés minden válfaján, kiváltképp pedig az ily típusú, külsőlegesnek érzett formákon. Valamiféle rossz beidegzettségből, talán az ötvenes évek emlékeit magában hordva, úgy könyvelt el minden ilyen jellegű kérdésfelvetést, mint az új mechanizmus elleni támadást, mint az anyagi ösztönzés helyességének a kétségbevonását.

Éppen ezért különös kíváncsisággal kérdeztem meg Demjánt, miért ragaszkodik az érdekeltté tevésnek ehhez a dogmatikus múltból itt rekedtnek vélt, „ósdi" módszeréhez. Meggondolkodtató volt számomra a válasza. Elmondta: a gyakorlat értette meg vele az ily típusú formák szükségességét. Egy régi munkatársával beszélt, aki már a Gorsiumban is együtt dolgozott vele. Megkérdezte tőle, hogy érzi magát az új körülmények közt. „Tudod, anyagilag minden jobb – hangzott a felelet –, csak épp az hiányzik, hogy az egy fizetésen kívül, amely – igaz – megtisztelő, se te, se senki más egy szót sem ejt arról, hogyan is dolgozom." Amint Demján mondta: ez a kis eset értette meg vele: az embereknek nem elegendő az, ha pusztán anyagilag méltányolják teljesítményüket, mást is kívánnak: közvetlen elismerést, jó szót, törődést, fontosságérzetet – azaz: erkölcsi ösztönzést.

Bátorító volt számomra ez a beszélgetés. Bátorító abban a vonatkozásban, hogy határozottabban merjem képviselni, amit számomra szakmám, az irodalom sugall: azt, hogy az ún. erkölcsi ösztönzés nem szektás találmány az anyagi ösztönzés hiányosságainak az elfedésére, de a szocializmus egyik vívmánya ez. Az fogalmazódik meg benne közgazdasági kategóriaként, amit például József Attila mond *Már két milliárd* című versében. Az emberi szükségletekről szólva, a következőket fogja össze ő itt egy halmozásos sorba: „munka, szabadság, kenyér s jószavak". Együtt van mondva a szocializmus legnagyobb magyar költőjénél a kenyér s a jó szavak, az anyagi és az er-

kölcsi ösztönzés. S nem véletlenül. A termelés emberi oldalának nyomatékot adva, a szocializmus hozta előtérbe ezt a kérdést is. Az hívta fel a figyelmet a munkában való érdekeltté tételnek azon formáira, amelyek a Skálában látott dicsőségtáblától a közös felelősséget vállaltató részvételen át a szocialista öntudatig nyúlnak, s melyeket úgy könyvelünk el közös gyűjtőnéven, mint erkölcsi érdekeltség, erkölcsi ösztönzés.

Ha valaki tudja ennek a fontosságát, nem pusztán moralizáló, felvilágosító attitűdnek érzi többé azok törekvését, akik az ideológiai munkát, a helyzethez szabott, a valóság törvényeitől diktált ideológiai szükségletek tudatosítását fontosnak tartják. Hiszen az erkölcsi ösztönzés legmagasabb formája ez mindig. Ha a tényeknek megfelel, ha (miként Marx Rugéhoz írott levele kívánta) csakugyan a világ saját magáról vallott tudatát, önmagáról szőtt álmát ébreszti, azaz ha reális tudat és nem hamis: nagy erő tud lenni az ideológia. Megadja a hivatástudatot, a közösségi érzést, a felelősséget. Beleszövi az egyest az értelmes egészbe. Választ ígér arra a kérdésre: miért is dolgozik s miért él az ember. A hetvenes éveken elgondolkodva éppen ezért, véleményem szerint nyomatékkal szükséges figyelni arra: milyen tanulságokat rejt magában az ideológiai munka szempontjából ez az évtized. Ezzel kapcsolatban szeretnék felvetni a következőkben – ha mégoly vázlatosan is – néhány problémát.

A hetvenes évekről szólva, mint a maga reprezentatív, számvető versét szokta emlegetni az európai értelmiségi baloldal Hans Magnus Enzensberger költeményét: *Harmadik ének a „Titanic pusztulásá"-ból.* Valóban egy évtizedet fog át ez a vers, a modern, „baloldali melankóliának" ez az alkotása. Az évtized végéről néz vissza a költemény hőse, maga a költő, egy tíz évvel korábbi kubai nyárra. Az emlék távolsága az akkori hitektől is távolság egyben. Hisz valaha Kubában – amint a vers írja – (rögtönzött nyersfordításban idézem): „emlékszem, arra gondoltunk – hol-

nap már minden jobb lesz, – s ha nem is holnap, hát legföljebb egy nappal később, – s ha talán nem is jobb – de mindenesetre egészen más – ... – Emlékszem. Csodálatos volt ez az érzés." A költemény befejezésében viszont már csak az óriás jéghegy látszik, amint „hideg fata morgana"-ként úszik a Karib-tengeren mind közelebb Kuba szigetéhez. Ez a jéghegy vonul végig rejtett metaforaként a versen. Ez ring ott az emlékezés, az idő tengerén. Ez vesz el végül minden kilátást. Az úszó jéghegyről, az eltűnt hitekről, az eltűnt távlatról szól a költemény. Jelzi, hogy a hetvenes évtized a dezillúzió, a távlatvesztés évtizedének tűnik a baloldali nyugat-európai értelmiség tudatában.

Számtalan példát lehetne idézni ennek illusztrálására. Elegendő csak a francia „új filozófusok" tömegsikerére utalni. Elsődlegesen nem tehetségük magyarázza ezt. Kiélezetten fejezték ki a korhangulatot, a csalódottságérzést: a frusztráció korát. A 68-as párizsi felkelés maoista diákjából a történelemtől, a társadalomtól való elfordulás szószólójává vált Bernard Henry Lévy útja némileg tipikus. A közösségi, összemberi távlatokkal szemben csak a befelé forduló, öncélúvá vált önmegvalósítás maradt feladatként; az átmoralizált privatizálás. Filozófiává lett a távlathiány, a távlatvesztés.

Másképp, más jellegűen bár, de nálunk is megjelent ez a probléma. Hisz a huszadik században a szellem világában nincsenek határok. A hetvenes évek nem egy szellemi jelensége mutatja, hogy a távlat kérdésére jobban kell figyelni. Hiánycikk lett az. A fiatalság érdeklődése mindig nagy intő jel. Figyelni kell így rá, hogy (legalábbis a *Mozgó Világ* kritikáinak tanúsága szerint) két olyan, tehetséget jelző, de egyértelműen a távlathiány jegyében fogant művet érez sajátjának, őt reprezentálónak a fiatal értelmiség jelentékeny része, mint Esterházy Péter *Termelési regény*e s Jeles András filmje, *A kis Valentino*. Az egyikben mintha Kierkegaard parabolájának hőse, az álmokat a lélek bensejé-

be, az „inkognitóba" záró „rezignáció lovagja" éledt volna újjá. Csak kegyetlenebbül szatirizálóvá, ironikusan látóvá válva, még erősebben érzékeltetve ezzel a külső valósággal szemben az idegenséget. *A kis Valentino* széthulló képeiben pedig a csellengés tűnik az élet egyetlen lehetőségének, egyetlen tartalmának. Mindkét mű a távlatnélküliséget sugallja, éppen ezért nemcsak vitatémát, de figyelemfelhívást, problémajelzést, meggondolkodtató kérdőjelet is jelent. Figyelmeztet arra, hogy a jelen ideológiai problémáiról gondolkodva szükséges jobban előtérbe állítani a távlat kérdéseit.

Persze, egy rövid cikknek nem lehet célja, hogy minden vonatkozásban kitérjen ezekre. Egyetlen részletet szeretnék kiemelni csupán; a távlat dialektikus jellegének, összetett voltának problémáját.

Ady kései költészetével foglalkozva kellett felfigyelnem arra, hogy nem elég az, ha csak igaz és hamis, valós és illuzórikus távlat között teszünk különbséget. A valós távlaton belül is többféle változat képzelhető el. Mégpedig nem pusztán tartalmilag, de a jelleget nézve is. „Be messze van a Messze – Be közel a Közel" – írta például *A földi kunyhóban* című versében a kései Ady. Távlatról beszélve elkülönült nála a Közel és a Messze. Szétszakadt az egységes idősík. Az ő egyszeri képéből fogalmat alkotva: messze-távlat és közeltávlat egymástól elvált, ellentétbe került.

Meggyőződésem: tovább kellene gondolni ezt az Adynál költőileg felsejlő problémát. Jobban kellene tudatosítani a távlat dialektikusságát, összetett jellegét, ellentmondásosságát. Hiszen általánosan elfogadott ma már az a történetfilozófia, amely a két hamis véglettel – az egyenesvonalúság, a szüntelen haladás és az „örök visszatérés", a sziszifuszi föl-le elméletével – szemben a fejlődés dialektikus, visszaesésekkel, tragédiákkal terhes, de mégis felfelé menő jellegét vallja. Ez az igazság véleményem szerint nemcsak a múltszemléletre, de a jövőképre is áll. Nemcsak a perspek-

tívátlanság szószólóival szükséges vitázni, de az egyenes vonalú, töretlen távlat tételezőivel is. Leegyszerűsít az ily problémátlanság. Csodaváró, eszkatologikus, messianisztikus perspektíva-hit ez. Illúziókhoz visz. A „fényes szellők" nemzedéke a negyneves évek második felében ilyen távlattudattal élt. A „Holnapra megforgatjuk az egész világot" az ő számára szinte közvetlen valóság, közeli holnap volt. A hetvenes években nyilvánvalóan lehetetlen már ily távlattal élni. Jelképes az, hogy két olyan, a szocialista távlatgondolatot változatlanul továbbvivő művésznél, mint Jancsó, illetve Gyurkó, vagy nagyon távolivá, ironizáltan utopikussá vált már a távlat, vagy (mint Gyurkó regényében, a *Doktor Faustus boldogságos pokoljárásá*ban) nagyon összeszűkült: szinte csak a következő napig ha elnyúlóvá vált. Az egységes, egyenes vonalú távlat hite megszűnt.

Szükségszerű volt, hogy bekövetkezzék ez. Hiszen a távlat kérdése elválaszthatatlan a konkrét történelmi tapasztalatoktól. Ha 1945 után a fasizmus felett aratott győzelem, a szocializmus történelmi sikerei egy zökkenőmentes, egyenes vonalú távlat hiteit hozták, a hetvenes évek eseményei sokkalta inkább a kételyeket erősítették fel. Figyelmeztettek arra, amit mindig is hangsúlyozott Lenin, Csernisevszkij szavait idézve: „a történelem nem a Nyevszkij proszpekt járdája".

Igaz: nyilvánvaló lett ebben az évtizedben, hogy a szocializmus erői az imperializmust mind visszább szorítják. Kuba, Vietnam, Angola, Mozambik, Etiópia – mind-mind mérföldkő az összemberi haladás útján. A szocialista tábor önmagában is egyre erősebb lett: immár lehetetlen világpolitikát csinálni nélküle. Hazánk is emelkedő nemzetnek bizonyult az elmúlt decennium során. Belső jóléte, nemzetközi megbecsülése rég nem látottra nőtt. Közben azonban olyan események, mint a 68-as párizsi mozgalmak bukása, mint a csehszlovákiai szocializmus megrázkódtatása, a chilei tragédia, a szocialista Kína vezetőinek pálfor-

dulása, az imperializmustól diktált és akart fegyverkezési hajsza, a közel-keleti feszültség, a növekvő energiaválság, a folyvást kísértő háborús fenyegetettség figyelmeztetnek rá, hogy a fejlődés nem egyenes vonalú.

Ha valamikor, hát ebben az évtizedben bizonyult be az, amit Lenin hangoztatott, hogy a valóság ravaszabb, mint akár a legjobb párt elgondolásai. Felmerülhetett a lélek mélyén a szorongató kérdés: nem lesz-e végül is erősebb az értelmetlenség, mint az értelem, s vajon megtakaríthatók-e az emberi jövő útján az újabb kataklizmák. A távlat egyenes vonalúból szükségszerűen alternatívvá, szaggatottá vált. Ahogy találóan mondogatni szokták: azt tudjuk, hogy ma itt Magyarországon a szocializmust építjük, azt is, hogy a szocializmusé az emberi jövő, de hogy közben mi lesz, arról egyelőre nincs elképzelésünk. A távlatszemlélet kategóriáiba átfordítva ezt: a perspektíván belül elváltak egymástól az egyes idősíkok. Nemcsak azokon belül, de azok között is ellentmondás vibrál. Közeltávlat, közbülső távlat és messze-távlat más arcot mutat itt.

Szükségszerűen megvannak az ideológiai következményei a távlatszemlélet ilyetén alakulásának. Már pusztán abban a vonatkozásban is, hogy az így szemlélt távlat ellentmond mind a felhőtlen optimizmus, mind a maradéktalan pesszimizmus hamis végletének. A dialektikusan megítélt távlat sohasem zárja ki a tragédia lehetőségét, de a reményt sem. Esztétikai síkon megfogva a kérdést, egyformán elvetője az e távlatfogalom jegyében gondolkodó művész a sekélyes happy endnek csakúgy, mint a katarzis nélküli vak tragédiának, a puszta semmi-sokknak.

Az esztétikai sajátságon túl más, általánosabb vonatkozásban is vannak azonban gondolati-eszmei kisugárzásai az ilyen jellegű távlatszemléletnek. Mindenekelőtt a személyiség, az egyén megnőtt fontossága következik ebből. Hiszen a dialektikusan szemlélt perspektívánál, ahol a távlat idősíkjai elválnak egy-

mástól, más előjelűek, szükségszerűen bizonytalanság lopakodik be a jövő rendjébe. Nem bizonyosság lesz az, de alternatíva, csupán lehetőség. Fatalisztikusan determináltból dialektikussá, alternativisztikussá változik a távlat. Megnő ezzel az egyénnek mint döntő, választó etikai lénynek, mint személyiségnek a súlya, szerepe. Az ő számára így mindenképp próba, kihívás a jövő. Rajta is múlik, miképpen fordul az. Fontos lesz az egyéni helytállás: a mindennapok forradalmisága.

Az alternativisztikus s ilyképp a személyiségre, az egyéni jellemre, az emberi minőségre fokozottabban apelláló jelleg mellett még egy feladatot szeretnék kiemelni, amely a távlat dialektikus, ellentmondásos, szaggatott voltának tudomásulvételéből következik. Sokkalta fontosabb lesz ilyen körülmények közt a távolra nézés mellett a közelre nézés is. Ahol a távlat idősíkjai eltérnek egymástól, ahol a perspektívában ellentmondások is benne rezegnek, ott véleményem szerint nem elegendő csupán a messze-távlat, a nagy történelmi célok hangsúlyozása: a perspektíva más idősíkjai is tartalmat kell hogy kapjanak. Sokkal lényegesebb kell hogy legyen ily körülmények közt például egy olyan közel-távlatra utaló eszmei erőnek, mint az *itt és most* tudatnak, a hazaszeretetnek a szem előtt tartása. Feladattá lehet – Adyt idézve –: „Keresni egy bús, kis országnak álmát – Mikor az ég piros sátra alatt – Játszódnak le hóhéros panorámák."

Vannak, akikben a nacionalizmus veszélye rémlik fel ily programot hallva. Megfeledkeznek az ilyen aggályoskodók arról, hogy felépült itt az elmúlt harminc évben a maga külön törvényei szerint egy sajátos ország: a szocialista Magyarország. Megbecsülést vívott ki a maga eredményeivel idehaza és kint a világban. A szocialista tábor esélyeit, erőit növelve külön színt jelent a szocialista világ nagy egységében. A messze-távlat, a kommunizmus nagy céljai mellett adott lett ilyképp egy közel-távlat is: az elért őrzése,

továbbfejlesztése, a ragaszkodás a „magyar modellhez". „S még a Templomot sem építettük fel" – írta valaha Ady *A szétszóródás előtt* című költeményében. Lehetőnek tűnik ma az Adytól idézett Templom építése; olyanná tétele ennek az országnak, hogy érdemes legyen magyarként s szocialistaként élni a világban.

Nem az internacionalizmus keresztezése, de a szocializmus irányába ható távlatadó erő ilyképpen szemlélve a nemzeti büszkeség, a nemzeti öntudat. A szocializmus nagy történelmi távlataiba illeszkedik be. Tartalmánál fogva internacionalista: egybeforr benne a szocializmus, a szocialista világ igenlése és a haza szeretete. Építhet reá a szocializmus minden akarata. Ennek tudomásulvétele, véleményem szerint, szellemi életünk egyik lényegi kérdése. Kötelez erre – nem utolsósorban – a távlat összetettségének, dialektikus jellegének szem előtt tartása, a reális látás.

Minőség és reform

BESZÉLGETÉS BÁLINT B. ANDRÁSSAL

A mindennapok forradalmiságának elméletét éppen a gazdaságirányítási reform első éveiben vetette föl Király István akadémikus, irodalomtörténész. Sok bírálatot kapott érte, s több oldalról is szemére vetették, hogy ezzel mintegy a permanens forradalom híveinek táborába állt, a hivatásos forradalmár típusát dicsőíti; mások nem tudtak mit kezdeni azzal, hogy a hétköznapok forradalmiságának alapvető ismérvei közé sorolta az itt és most parancsát, a közelre tekintést, vagyis a korszerű patriotizmust, a nemzeti keretek között való gondolkozást és cselekvést.

A tanulmány megjelenése óta több mint tíz év telt el. Mi indokolta, hogy éppen akkor, a hetvenes évek elején fejtette ki álláspontját, s véleményét fenntartja-e ma is? Hiszen a mindennapi forradalmiság szószólói közül többen – például Gyurkó László – a megváltozott körülmények között immár romantikusnak, ezért túlhaladottnak tartják akkori felfogásukat...

A csehszlovák fejlődés 1968-as tragikus fordulata késztetett arra, hogy átgondoljam a történelem távlatának ellentmondásait. Onnan kezdve, hogy miért kellett Prágában megismétlődnie egy, az 1956-os magyar eseményekhez fogható folyamatnak, egészen odáig, hogy milyen úton-módon, milyen buktatókon át érhető el az a csúcs, amit Lenin az *Egy publicista jegyzetei*ben a legnagyobb értéknek nevez: a szocializmus. A magaslatot el kell érni, de nem úgy, hogy minden felszerelés nélkül nekivágunk az életveszélyes szikláknak, hanem szerpentineken, rövidebb-hosszabb kerülő utakon. Ilyen út a mi gazdasági-politikai reformunk is, amely lassú, bonyolult folyamat, de egy

irányban hat forradalmi céljainkkal. Nem elég a csúcs hívását érezni, hanem figyelni kell a lábunk elé is, különben könnyen szakadékba léphetünk, s egy-két kudarc után az emberen erőt vesz a csüggedés. A mindennapok forradalmiságával azt kívántam hangsúlyozni, mennyire fontos, hogy a jelen gondjaival is törődjünk, felmérjük mi a legésszerűbb lépés az adott terepen – természetesen úgy, hogy közben nem mondunk le a magaslat meghódításáról. A magam küszködő-tisztázó szándékát elsősorban a fiatalokkal akartam megosztani, mert bennük láttam leginkább a zavarodottság jeleit.

Ez miben mutatkozott meg?

Egyrészt a teljes befelé fordulásban, a személyiségközpontúságban, a közéleti közönyösségben, másrészt az etikai anarchizmusban, amely azt sugallta, nem kell törődni a meredéllyel, gyerünk neki a csúcsnak... Mint egyetemi tanár, ma is tapasztalom e két véglet jelenlétét, de hangsúlyozom, ezek végletek; a fiatalok többsége valamiféle köztes állapotban vívódik, keresi a számára evidens megoldást. Nekik ajánlom a magam minőségeszményét. Az anyagi érdekeltség rendkívüli fontosságát tudva, vallva is, hangsúlyozom egyben az ideológiai, etikai motiváció jelentőségét, amelyet egy vulgarizáló ökonomista tartás túlzottan lebecsül.

De hisz az ökonomizmus épp a gazdasági reform szelleméből következik.

Az anyagi alapok elsődlegességének tézise sokak felfogásában eltorzult, ők a gazdasági szférát önmagáért valónak tekintik, egyetlen értékként abszolutizálják – ez a reform sajnálatos mellékhatása. A kereszténység után a reneszánsz magával hozta a személyiségelv kibontakozását. Én úgy látom, a reform a szocializmus reneszánsza lehet, ha a figyelem középpontjába a személyiséget állítjuk, természetesen a valóságos közösségen belül, s egy nem individualista, de közösségi személyiség lesz számunkra a cél. Az anyagi javak bővítése rendkívül fontos. De baj az, ha a társadalmi

presztízst elsődlegesen az adja meg, s nem a tudás, a műveltség, az etikus tartás, a közösségi érzés.

Gazdaságunk – a reformtörekvések ellenére – különböző belső és külső okok folytán nehéz helyzetbe kerül. Professzor úr miben látja a válságból kivezető utat?

A kiút sikere vagy kudarca a vállalatok szintjén dől el. Szintén az ökonomizmus hibája: a gazdálkodásról szólván hajlamosak vagyunk csupán a szabályozókat, a beruházási nehézségeket, a cserearányokat emlegetni. Ezek valóban nélkülözhetetlen elemei a vállalati tevékenységnek, én azonban hadd emlékeztessek egy olyan kritériumra, amelyről kevesebb szó esik: a minőségi munkára, a minőségi emberre. Minden a közgazdasági érdekeltség szintjén dől el? Nem! A felelős emberi munka szintjén dől el, a felelős vállalatvezetés szintjén, amely az anyagiak mellett figyelembe veszi az etikai-ideológiai mozgatókat is. Látja az emberek erkölcsi énjét, értékigényét, oromtermészetét. Úgy vélem, hosszú távon a szocialista patriotizmus nagyobb energiákat szabadít fel például, mint a puszta anyagi érdekeltség. A legtöbb ember nemcsak haszonra vágyik, de használni akar.

Az anyagiakkal párhuzamosan más szinteken – a közéletben, a kultúrában, a nemzeti kérdés értelmezésében – is megjelennek a különböző szempontok, akaratok, érdekek. Ön nemrég a hazafiság időszerű kérdéseiről tartott szakszervezeti tanácskozáson azt mondotta, hogy Magyarország a szocialista demokrácia következetes alkalmazásával lesz képes feloldani ezeket a konfliktusokat. Vagyis a reformnak túl kell lépnie a gazdasági szférán...

A hatvanas évek végéig személyes barátság fűzött Lukács György olyan tanítványaihoz, mint Heller Ágnes és Fehér Ferenc. Egyetértettünk abban, hogy a reform és ezzel együtt a társadalom demokratizálása elkerülhetetlen. Igen ám, de ők később úgy vélték, hogy a szocializmus kelet-európai útja zsákutca, mindent elölről kell kezdeni. S ettől a ponttól kezdve nem

volt min vitatkoznunk. A valóságos szocializmus az én felfogásomban a történelem legnagyobb vívmánya és esélye. Az, amit eddig elértünk, a hibák és torzulások ellenére is korszakalkotó. Őrizni, védeni kötelesség. A másik, amiben nem értettünk egyet, a közvetlen közeg szerepe, amiben élünk. A nemzet sorsával nem szabad kísérletezni.

A kiút tehát: a reform – felelős demokratákkal, demokratikus közösségben. Ha az ember végiggondolja, óhatatlanul szembekerül az intézményrendszer, pontosabban az intézményes szocializmus problematikájával. A gazdasági decentralizálás korszakában fölmerült a társadalomirányítás decentralizálása, s bevallom, a hetvenes évek elején engem is foglalkoztatott ez a téma. Kérdés volt számomra, mikor következhet el a teljes társadalmasítás ideje a létező szocializmusban. Példa is kínálkozott erre akkoriban. Chile. Marxista rendszert kialakítani proletárdiktatúra nélkül – azt hiszem, sokunkat izgatott ez a lehetőség. Engem olyannyira, hogy fontolgattam egy hosszabb chilei tartózkodást is. Meghívtak a santiagói egyetemre, tartanék egy több hónapos előadás-sorozatot a szocialista országok művelődéspolitikájáról. De bekövetkezett a Pinochet-féle ellenforradalom. Így kaptam meg a történelmi választ: a központi irányítás bizonyos formáira még igenis szükség van. Az imperializmus erőit nem lehet nem létezőnek tekinteni. Ami nem zárja ki a társadalmasítás fokozatos szélesítését.

Szorgalmazzuk-e ezt például a kultúrában?

Az anyagi és a szellemi létszférát nem lehet szembeállítani, ezek szükségképp egymásra épülnek. A művelődés a gazdasági alapokon nyugszik, de nem szabad, hogy a gazdasági szemlélet áthassa a kultúrát, mert ez a kommercializálódás irányába hat. Az ökonomista felfogás a kultúra társadalmasítását hangoztatja, csökkenteni kívánva az állami mecenatúrát. Távlatilag ez ideális, de teljes megvalósításra csakis egy magas kultúrájú országban kerülhet sor, ahol színvonalas

nemcsak a kínálat, hanem az emberek igénye is. Ez nálunk még nem adott. Az a réteg, amely az utóbbi évtizedben meglehetős jómódra tett szert, s ily módon képes lenne a mecenatúrát vállalni, nem elég művelt, nem a színvonal, a minőség, hanem a giccs felé orientál. Teoretikusan kijelenteni, hogy a központi irányításra nincs szükség, menjen a kultúrában is minden a kereslet–kínálat törvénye szerint: nem szabad, mert ezzel szabad utat engedünk a kriminek, a pornónak, a giccsnek. A statisztikák ugyanis torzítanak. Nemrég az országgyűlés kulturális bizottságában utánanéztem annak, hogyan alakult könyvkiadásunkban egy év alatt a szépirodalom és a ponyva aránya. Az eredmény megdöbbentő: a lektűr tízszeres arányban emelkedett a vérbeli irodalomhoz képest. Elfogadom, hogy a könyvkiadók önfenntartó gazdálkodásához szükség van a kalandregények megjelentetésére, de a rossz kényszerűségből ne kovácsoljunk erényt, ne tegyük a kulturális politika egyik alapelvévé.

A gazdasági reformot, demokráciánk bontakozását élénk figyelem kíséri mind Nyugaton, mind a szocialista országokban. Ez segíti vagy esetleg nehezebbé teszi gondjaink megoldását?

A közfigyelemnek vannak előnyös hatásai, de hadd beszéljek most a veszélyekről. Magyarország a szocialista táboron belül is kis ország, kis gazdasággal, reformkísérletében könnyebben kockáztathat, mint, teszem azt, egy nagyhatalom. Nem lehet azt kívánni, hogy a mi alapjában helyes és célszerű elgondolásaink modellként szolgáljanak más országok számára. Ez egy. Kettő: a sajátos magyar megalománia veszélye, amit ma szocialista nacionalizmusnak is nevezhetünk, s amely hajlamos arra, hogy a saját sikerei okán mások eredményeit lekicsinyelje. Bizonyos nyugati próbálkozások épp ennek révén próbálják hazánkat leválasztani a többi szocialista országtól oly módon, hogy bizalmatlanságot próbálnak kelteni hazánk iránt... A magyar nemzeti érzés erős – arra kell törekednünk, hogy

a nemzeti tudat legyen az. Az érzelmi ember vagy-vagyot mond, a gondolkodó – s ilyennek látom a reformert – árnyal, képes a feszültségek feloldására, az okos kompromisszumra is. Tekintélyünk a nemzetközi életben is akkor lesz tartalmas, ha az árnyaltan gondolkodó, megfontoltan cselekvő fők országa leszünk.

Az emberi példa

VÁZLAT LUKÁCS GYÖRGYRŐL

Választ keresve a szerkesztőség körkérdésére, hogy mit jelent egyéni fejlődésemben Lukács, egyetlen vonatkozást szeretnék kiragadni csupán. Nem azt, hogy mit kaptam tőle mint tudós, mint irodalomtörténész, mint szerkesztő-kritikus, mint kultúrpolitikus, mint marxista esztéta és teoretikus vagy mint közéleti ember. Minderről ugyan hosszan beszélhetnék. Mégis arról kívánok szólani csupán, mit jelentett számomra Lukács mint erkölcsi személyiség, Lukács mint ember.

A huszadik század nagy moralistái közé tartozott ő mindig a szememben. A milliomosfiút, ki kommunista lett, a világhírű tudóst, kinek minden értetlenség és bántás ellenére is mindennél fontosabb volt ez a kötődés, a párthoz tartozás, elsősorban innen értettem meg. Az etikus lény döntött, a morális zseni, kinél az erkölcsi igényesség küzdött ki elsősorban egy elfogadni bírt világnézetet. A marxizmus nála egyben etikum volt. Morális parancs. Nemcsak az életművével hatott és hat így tovább, de a belé sűrült emberi példa segítségével is. Hat az az ember, akire jellemző volt – elemeire bontva ezt a morális sugárzást – egyfelől a teljességetika, másfelől a társadalometika, harmadrészt pedig a gondolatmorál.

(A teljességetika.) A negyvenes évek első felében, 1941-ben vagy 1942-ben, mint fiatal Eötvös-kollégista találkoztam először Lukács nevével s műveivel. Éppúgy, mint például Hegel *Logikájára*, Heidegger *Sein und Zeit*jére avagy Dosztojevszkij életművére s a Max Weber-i szociológiára fiatalságom egyik legközelebbi barátja s társa, Szigeti József hívta fel a figyelmemet.

(Ő volt közöttünk az intellektuális igényébresztő, a mindig kereső, mindig olvasó, két lábon járó szellemi nyugtalanság.) S mélyen befolyásoló olvasmányélmény lett számomra az ő nyomán a fiatal Lukács: *A lélek és a formák*, a *Theorie des Romans*, az *Esztétikai kultúra* Lukácsa. Ugyanazt az élményt, mi Adyhoz kötött: a radikális nemet és a mégis akart hitet találtam meg benne, csak másfajta nyelven, a teóriáén. Ott éreztem benne az „én nem leszek a szürkék hegedőse" dacát, öntudatát, a radikális vétót, az elutasítást: a semmi megsejtését, a világban való otthon nem találást. De ugyanakkor ennek ellenkezőjét is. Éppúgy, mint az Ady-költemények, sugallták az ő művei is a reménytelenbe való bele nem nyugvást: a minden igényét, a magasság vágyát – a teljességetikát. Ebben a végig ott ható affirmatív jellegben volt a lukácsi életmű par excellence magyar. Magában hordta az Ady közvetítette szabadságharcos-kurucos örökséget: a mégis parancsát.

Lukács később mint jobboldali ismeretelmélet és baloldali morál feleselését határozta meg a maga fiatalkori világnézetét, kereső útját. Valóban: a valóságtól, az intézmények, az eltárgyiasulások világától el, a belső végtelenbe, a lélek parttalan tájaira vitt ez a bölcselet: az irracionálisba, a kilátástalanba. A huszadik századi kultúrkritika egyik válfaja jelent meg benne. (Nem véletlen, hogy az egzisztencializmus élményével hangzott bennem egybe.) A szellem, a kultúra külön világa tűnt itt csupán igaz létezőnek. S mint lehető életmegoldás valamiféle modern platonizmus látszott: elvont esztéta-lét, a tiszta formákba való elzárkózás. S amikor ez már elégtelenné vált, mikor ezt már kikezdte a kétely, tovább folytatódott a belső vándorlás: a lélek ismeretlen, végtelen útjain való modern zarándoklás. A forma tisztelete átcsapott valamifajta Dosztojevszkij-féle etikai transzcendenciába. Az abszolút Jót, a rejtett lényeget valahol a léten túliban, az elérhetetlenben, a tudatfelettiben, a mara-

déktalan élettagadásban kereste az én. A konvenciók világának, a „tökéletes bűnösség" birodalmának érzett valósággal szemben valahol az ismeretlenben, a meghatározhatatlanban – a természeti és társadalmi lét fölött – egy másik szférában lebegett itt az értékek világa, a lényegi világ. Onnan hatolt be a csillagok fénye. Úrrá lett az énen – Lukács későbbi megnevezését idézve – a transzcendens hitekbe bemenekülni többé már nem tudó huszadik századi gondolkodó ember paradox, céltalan istenkeresése: a „vallásos ateizmus" sajátos érzése.

Arisztokratikus, ezoterikus s életellenes volt ez a bölcselet. De mégis lázadás. A konvenciók, az üres látszatok világával szemben igeneltette a lényegi világot, hirdette a zártba, a pusztán részlegesbe a nem belenyugvást. Ébren tartott egy mindig kereső, mindig másra vágyó nyugtalanságot. Segített kibontakoztatni az érzelmek forradalmát: a teljességetikát.

(A társadalometika.) A másik Lukács György, a kommunista teoretikus csak 1945 után került közel hozzám. Nemcsak azért, mert ekkor lettek hozzáférhetővé ebben a szellemben fogant művei: belsőleg kellett hogy felnövesszen az idő a befogadásukra. Saját életemben hordtam ki a második világháború tudatosított borzalmai nyomán az individuáletika értékrendjének tarthatatlanságát, a személyiségközpontú világkép válságát. Tudatosodott, hogy nem lehet elzárni az én ablakait, kirekeszteni a kint történőket. Nem lehetséges az inkognitóba való húzódás. Nem teremthető az adottal szemben a lélek bensejében egy más törvényű világ. Mindig betör oda a külső valóság. Egy értelmetlen rendben nem küzdhető ki értelmes élet mint egyéni megoldás.

Megérlelt az idő Lukács saulusi fordulatának a megértésére. Annak a Lukácsnak az elfogadására, aki az emberiség felnövő válságát, a „tökéletes bűnösség korát" maga körül tudva a lélek felnövő kérdőjeleire

immár nem az esztétikai avagy etikai vétó, nem a belső végtelenbe való visszahúzódás, nem a lélekbe zárkózás, de a valóság felé való fordulás, a kifelé élet, a társadalmi cselekvés választ adta, kinek a marxizmus–leninizmus lett a világnézete. A társadalmiság jegyében élő személyiség magasodott fel. Az a Lukács György, kinél közösségi akarattá vált a korábbi esztendők fájó és szenvedő magányossága. A létbe vetettség philoktétészi sebeit ily módon kúrálta.

Életem nagy hatású olvasmányélményei közé tartozott Lukácsnak a moszkvai Idegennyelvű Kiadónál megjelent, 1945 tavaszán kezembe került kis könyve, *Az írástudók felelőssége*. Főleg az „izolált én" mítoszát bíráló Babits-tanulmány hatott mélyen reám. Világképem kialakításában döntő szerepet játszott innen kezdve a marxista Lukács. Hogy mi volt a legfőbb, amit kaptam tőle? Talán a társadalometika; a nembeliség gondolata. Annak a tudata, hogy sohasem találja meg az ember a maga megváltását önmagába zárva, mint születés és halál korlátai közé vetett természeti ember. Ott a sorsa csak a szenvedés lehet. Általó mítoszok – vallások, pszeudovallások – enyhíthetik csupán a léttragikumot, az életsebfájást. De pusztán enyhíthetik, igazi felülemelkedéshez nem vihetnek el. Kilátástalannak tűnt innen tekintve a korábban vallott Novalis-féle teljesség-akarás, a lélek belső útján, az éjben vándorlás. Az európai „éjjel-gondolat" egy másfajta tudatnak adta át helyét: a nappal-gondolatnak. A gótikus misztika, barokk, romantika s a huszadik századi modernség ködlő, sejtelmes szellemvonulatával szemben egy más tradíció lett irányszabóvá: a humanista felvilágosult örökség, ez az antik fénykorban kezdődő s a reneszánszon, reformáción, felvilágosodáson át a marxizmusig nyúló szellemi hagyomány. Nem kiteljesedtek, de más szintre kerültek bennem ezzel a problémák. Az egyéni élet tengelyén, születés és halál vertikális síkján – az egzisztenciális magányosságban – való gondolkodást fel-

váltotta egy radikálisan más: az összemberi, a nembeli fejlődés síkján való életlátás.

Nyilvánvalóvá lett ekkor számomra, hogy az értelmes, tartalmas élet kiküzdése, a remény villantása csak úgy lehetséges, ha a természeti ember, a puszta kreatúra mellett ott érezzük magunkban a másfajta embert is: a társadalmi embert, a nembeli létezőt. Azt az egyént, akiben ott hat annak az igénye, hogy ne a partikulárisban, a pusztán részlegesben, de a történelem szintjén próbálja meg élni az egyéni életet, s bármily szerény keretek között is, de közreműködjön abban, hogy minél inkább kiteljesedjék az úgynevezett „második természet", az ember világa. Hiszen a marxizmus igazságát vallva: a környezet megváltoztatásán át lehetséges csak a lélek forradalma, az ember megváltása. A személyiség így valósíthatja meg csupán önmagát. Így lesz belső magja, célja, feladata. Az emberi fejlődés gondolatával, a haladó emberi törekvések sorsával forrt össze a morál.

Filozófiailag, világnézetileg alapozta meg s tette így világképem lényegi részévé Lukács György hatása a magyar múltból s a népi íróktól magammal hozott, de kellő filozófiai megalapozottság híján csak esetlegesen, ötletszerűen vallott – az individuáletikától szögesen eltérő – másfajta etikát: a társadalometikát, a szolgálatmorált. Elültette bennem annak a tudatát, hogy valójában mindig emberárulás a tettől elzárkózó, csak önmagára néző egyéniségőrzés, magára vigyázás. Megbékélés ez az élettragikummal: azzal, hogy az embertelenben, az értelmetlenben folyjék tovább mindig az emberi létezés. Az egyik legerkölcstelenebb tett lett így a szememben a gőgös nem cselekvés, az önző nem vállalás. Büntetlenül is bűnösökké váltak a magukat kivételes lényeknek gondoló, a csak a saját egyéni tisztaságukat őrizni akaró, szélekre húzódó modern nagyképűek, a nem elkötelezettek; mindazok, kiknél a puszta privátszférára szűkült le a morál. Látszólagos etikai igényességük, különbözésük,

életfinnyásságuk úgy jelent meg immár, mint morális süketség, etikai vakság. Sosem gondolkodtak el az önmagukkal ily eltelten élők Hebbel drámájának, a *Judith*nak azon a mondatán, amely mint refrén szinte végigkísérte Lukács életútját: „És ha az Isten közém és a nékem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, mi vagyok én, hogy magamat ez alól kivonhatnám?" Nem érezhették meg az individuáletika megszállottjai, az önmagukba zártak az emberlét szépségét: a döntési kényszert, a mindig-választást; a személyiség igaz méltóságát: a valóságban való helytállni és vállalni tudást.

(A gondolatetika.) Személyesen 1945 őszén találkoztam először Lukáccsal, s legközvetlenebb tanítványai köréhez tartozhattam néhány éven át. Megérezhettem így a személyiség különös varázsát. Megéreztem benne azt az embert, akinél jellemkérdés volt egyben a gondolkodás. Ő szoktatott rá, hogy ott legyen az „igaz?, nem igaz?" kérdése minden egyes leírt mondat után, s addig ne békéljen az agy, amíg egy-egy valóságadalékot nem felszínesen, de a maga árnyaltságában, összetettségében meg nem tud ragadni. A gondolkodásnak ezt az igényét tükrözte vissza az ő esetében a parentéziseket, bonyolult alá- és mellérendeléseket kedvelő, sajátos, egyéni mondatalakítás. Nem modorosság volt ez nála, hanem világnézet, a valósághoz való egyfajta viszony. Hosszúra nyúló, meg-megszakadó, összetett, kanyargó mondatai nyelvileg jelezték a lehetséges ellenvetéseket felmérő s egybesűríteni vágyó, állandó agymunkát: a gondolati szigort.

Lehet, sőt (mivel munkamódszeréhez nem tartozott hozzá a cédulázás) nagyon valószínű, hogy sosem hallottam tőle azt a kifejezést, amelyet egyik életelvemként idézgetek folyvást: önmagunk ellen kell tudni mindig céduláznunk. De a lényeget nézve, biztos, hogy tőle kaptam ehhez az indítást. Ő szoktatott rá, hogy próbáljunk meg mindig advocatus diabolik

lenni önmagunkkal szemben. Meg kell tudni kérdőjeleznünk saját hiteinket, biztosnak vélt állításainkat. Elültette a kétkedés parancsát. Ő szoktatott rá, hogy sosem szabad átsiklani a felbukkanó kérdőjeleken. A gondolkodásnak is van közlekedési szabályrendszere: ha kigyúl a nemtetszés, a nem egyetértés piros lámpája, kötelesség a rögtöni megállás, s meg kell próbálni tudatosítani a csak sejtésszerűen élő problémát. Nap mint nap tapasztaltam nála: problémaérzékenységet jelent elsősorban az erős gondolkodás. És kitartó munkát. Életre szólóan megtanultam tőle a gondolatetika sugallta fegyelmet: a mindennapi munkát. Hisz – mint vallotta – ez vihet csak nyugalmat az emberi életbe. Minden körülmények közt, amíg csak lehet, dolgozni kell tovább. Nem szabad abbahagyni sosem – csak a kényszer parancsára – az agy tornáztatását. S nem utolsósorban tőle tanultam, hogy elvi következetességet és magatartásbeli toleranciát kíván főképpen a gondolatmorál. Meg nem alkuvást és mégis-belátást.

Az elvi következetesség példaalakja volt számomra Lukács. Már pusztán abban megmutatkozott mindent átható, szilárd elvisége, hogy önmagáról szinte sohasem beszélt. Általános elvi síkra emelt fel azonnal minden esetleges, egyéni problémát. Sosem felejtem szokvány fordulatát, ha szóba került valamilyen személyes bántódás: „tudja, itt az az elvi probléma". Azonnal lehámlottak így a dolgokról az esetlegességek, a lényeg világlott ki: a másfajta valóságértelmezés, a másfajta látás. Ez a magatartás volt az, melyet találóan objektív erkölcsiségnek nevezett Ernst Bloch. Valóban az volt ez: morális tárgyiasság. A gondolati szintre emelés révén eltűnt az elemzett kérdésből minden zavaró szubjektivitás. Lehetséges volt a tiszta, logikus alternatívák felállítása: a határozott, kemény elvszerűség: a végiggondolás.

Mert a következetes, elvi jellegű végiggondolás volt a Lukács-féle gondolatetika egyik legfőbb köve-

telménye. Semmit sem vetett meg annyira, mint a dolgokat elmosó szubjektivitást, elvi megalkuvást: a kompromisszum-filozófiát. A más meggyőződést jobban elbírta, mint a meggyőződéshiányt. Emlékezetemben él, ahogy gúnyosan jellemzett egyszer valakit: „begöngyölt zászló – mondta – ez a szegény ember, pillanatnyilag nem tudja, hogy merre kell lobognia". Hozzátartozott szerinte az eszmeméltósághoz a meg nem alkuvás, a végiggondolás, s ami annak legfőbb gyakorlati kifejezője volt: az állásfoglalás: a dönteni tudás.

A magyar múlt bírálatában – mind a dzsentri-, mind a polgárkritikában – ezért játszott oly lényegi szerepet nála a gondolati kultúra hiányának, a magyar filozófiai elmaradottságnak a felemlegetése. A megalkuvásnak, s ami egyet jelentett őnála ezzel: a provincializmusnak, a mucsaiságnak volt ez szerinte a visszatükrözője. Hiszen a provincializmus legfőbb ismérvét a fő kérdésekre való oda nem figyelésben vélte megtalálni. A lényeg nem látásban.

Elszoktak a polgári-dzsentri Magyarországon, ebben az alku-országban szerinte az emberek attól, hogy következetesen végiggondolják saját életüket, hogy ne legyintsenek, hogy anekdotákkal avagy az esztéta-pátosz zengő szavaival ne fedjék el az átgondoláshiányt, ezt a jellemhibát. Ő (egész élete bizonyosság volt reá) tudott önmaga ellen is vágni az érveivel. Gondolati kérlelhetetlenség volt jellemző reá. Sokat emlegetett, értetlenül nézett autodaféi, önbírálatai itt lelték meg a magyarázatukat. A gondolatetika volt ezeknek a végső mozgatója. Nem az önigazolás, de a valóságismerés, s így az önkiteljesítés, az önmeghaladás eszköze volt nála mindig a gondolkodás. Ez magyarázza a félgondolkodóktól megalkuvásnak vélt életre szóló kötődéseit is: meg nem szakadó hűségét a kommunista párthoz. Mély erkölcsisége tükröződött ebben. Értett hozzá, amire erős gondolatmorállal rendelkező egyéniségek képesek csupán: mindig alá

tudta rendelni a nagyobb dolgoknak a kisebbet. Félre tudta tenni a maga sebeit. Vállalta a fontossági rendet, a mindig meglevő értékhierarchiát. Nem engedte soha az Ady emlegette „gondolat igazát". Politikai-napi-taktikai kérdésekben tévedett nemegyszer. Buktatója volt ezekben a mindent átható, erős moralitás. Ugyanakkor azonban biztos iránytűt jelentett ez az élet egészében, az alapkérdésekben, az egzisztenciális súlyú döntésekben. Nem tévedhetett el.

Az elvi-gondolati kérlelhetetlenség mellett – hírül hozva a gondolatetika egy másik vonását – magatartásbeli tolerancia jellemezte a Lukács György-i tartást. Ebben a vonatkozásban is vállalta a gondolat igazát. A következetes végiggondolás vitte el a marxizmus világnézetéhez, így annak tudásához, hogy csak a körülményeken át változtatható meg az emberi világ. Ez viszont szükségszerűen hozta magával a belátás parancsát: a toleranciát. Ahogy Lenint idézve gyakran mondogatta: csak az adott emberekkel építhető fel a szocializmus. Minden arisztokratikus attitűdtől eltérően magatartásbeli demokratizmus volt jellemző reá: megértés, türelem a másik ember iránt.

Igaz: minden felvilágosító attitűdöt elítélt Lukács. De nem vulgarizálóan, a konkrét, változó körülményeket nem semmibe véve. Meggyőződése volt, hogy egy, a szocializmus irányába fejlődő társadalomban, hol antagonisztikus osztályérdekek nem ásnak többé áthidalhatatlan szakadékokat, ebben a vonatkozásban is más törvények érvényesülnek, mint a kapitalizmusban. Hidat verhet itt az ész az emberek között. Átemelhet a szenvedélyeken. Bízott az értelemben, így az emberben. Nem utolsósorban ez is magyarázza vitákhoz való erős vonzódását. Sosem a másikat megsemmisíteni akaró hitvita volt nála a polémia, de közös gondolkodás, meggyőzni akarás. Ezért lehetett kiváló tanárrá.

Hiányzott Lukácsból mint pedagógusból minden fölényeskedő, paternalista, kioktató tartás. Ott látta

s tisztelte a másik emberben a hozzá hasonló, ésszel rendelkező, gondolkodó lényt: a homo sapienst. Mint egyenrangúakhoz szólt tanítványaihoz. Feltételezte, hogy azok is ösmerték s tudták azt, amit ő tudott. Kedvelt fordulata volt: „Mint emlékszik rá, Marx (avagy Hegel – s itt helyettesíthető a név a világ számos, általa ismert nagy szellemével) itt és itt ezt írja erről a kérdésről." Nem lenyomott, de húzott felfelé a maga tudásával. Született pedagógus volt: mint minden erkölcsi lény, emberségével, példájával nevelt. Minden világnézeti eltérés mellett s ellenére is ezért élhetett bennem együtt a neve Németh Lászlóéval. Éppúgy, mint nála: az oromtermészet kilicitálására hajtott a vele való emberi-szellemi kapcsolat is. Erre hajtott az életmű egésze. Ébren tartotta a magasságok vágyát, az értékek hivatását, az erkölcsi lénnyé – személyiséggé válás akaratát.

Lukács György nemzettudata*

Lukács György 85. születésnapját ünnepeltük az Akadémián. Elhangzottak a hivatalos üdvözlőbeszédek. Az Akadémia nevében az akkori főtitkár, Erdei Ferenc mondta a köszöntőt, az Írószövetség részéről pedig Simon István, a működő titkár. S akkor, fittyet hányva minden protokollnak, Illyés Gyula ugrott ki középre: „Gyuri, én meg üdvözöllek téged a nemzet nevében." S Lukács, mint egy gyermek, ragadta meg Illyés feléje nyújtott kezét: „Gyula, erre vártam én már nagyon régen." A jelenet egyszerre volt groteszk és megható. Kérdőjelt jelentett. Mi magyarázza, hogy ez a 85 éves kiváló tudós, akinek neve – a huszadik századi magyaroké közül – a Bartóké mellett a legismertebb volt már szellemi téren akkor a világban, aki magát magyar filozófusnak vallva annyi megbecsülést szerzett nemzetének, még mindig ennyire elintézetlennek érzi az általa választott nemzethez való viszonyát, ennyire gyermek lesz, ha ez kerül szóba? A sajátos lukácsi választott magyarság problematikáját sűrítette képbe számomra ez a jelenet. Nem hagyott nyugton. Választ követelt. Egy hosszabb tanulmányban kíséreltem megvizsgálni ezt a problémát: Lukács nemzeti tudatát. Ennek az írásnak főtéziseit kívánom előadni itt. A szaggatottságért és az elnagyoltságért elnézést kérek. A rövidítés elkerülhetetlen elnagyoltsága és szaggatottsága ez.

* A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadás.

Mindenekelőtt Lukács magyarságának két alapvető jegyét szeretném kiemelni: egyrészt annak *választott* jellegét, másrészt pedig azt, hogy *forradalmárrá* történő fejlődésével volt párhuzamos ez a választás.

Mert választott magyarság volt a Lukácsé. A szülői ház, ha adott is bizonyos nemzettudatot: a magyarországi zsidó nagyburzsoázia jelentős részére oly igen jellemző *monarchikus nemzettudat* volt az. Az arisztokrácia, a tisztikar, a magas klérus és a hivatalnoki rend felső szintje mellett ugyanis leginkább ez a réteg hordott magában monarchikus tudatot. Budapesten élt, de lélekben Bécsben. A Monarchia volt a hazája, és nem Magyarország.

A fiatal Lukács útja azonban még ettől az eleve inkább szupranacionális beállítottságú rétegtől is elfelé vezetett. De nem a magyarság, épp ellenkezőleg: a még fokozottabb idegenség felé. A század eleji fiatal magyar polgári értelmiségieknek a „magyar ugar" kulturálatlanságát tagadó, Párizsba, Berlinbe, messzire vágyódó, ezoterikus, esztétizáló világpolgárisága volt ekkor az övé is. *Kulturális nemzetköziség.*

Igaz: hasonló törekvésű intellektuelek közös vállalkozása, a *Nyugat* mozgalma, talán bekapcsolhatta volna egy magyar tudattal és feladatokkal is telítődő szellemi mozgásba. Hatvany Lajost is ez hozta vissza a német irodalomból Magyarországra. Lukács azonban, talán azért is, mert a legfontosabbal, Ady Endrével nem sikerült a találkozása (a várt szellemi társ helyett egy ittas dzsentri társaságot talált a *Három Hollóban*), nem kötődött meg a *Nyugat* által sem. Az Ahasvér mítosz s a német romantika nyomán a maga *vándor*-motívumát megalkotó Balázs Béla lett egyetlen társa. Vele kereste, mint egyedül lehetséges életmegoldást: a misztika távolát. A valóságtól – társadalomtól, nemzettől – elfelé vezetett az útja: a novalisi éjbe, a semmi-

be nyúló, belső végtelenbe: a transzcendentális otthontalanságba.

Spirituális-anarchista internacionalistáknak vallották ők ekkor magukat. Igazi hazájuk Európa volt, a szellem világa, s nem egyetlen ország. A köréjük gyülekező *Vasárnapi Kör* fiataljainak későbbi szétszóródása a világ legkülönfélébb tájaira meggyőző bizonyíték volt erre a vállalt és akart nemzetfölöttiségre. Az innen kikerülő Karl Mannheim alkotta fogalommal szólva: „szabadon lebegő értelmiségieknek" hitték magukat. Otthontalan éltek. Örök jövevényként. Semmiféle társadalmi valóságtól s hazától nem kötve. Erre a Lukácsra valóban állt George Steiner feltételezése: az Ernst Bloch, Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse típusú, mindenütt hazátlan, közép-európai zsidó származású intellektueleknek, lelki emigránsoknak volt szellemi társa. Analogonja.

S megkötő, elhatározó magyarságélményt nem adott neki az 1919-es szocialista forradalom sem. Nemcsak Babits Mihály gondolta úgy ekkor, hogy megvalósulóban van a világháború borzalmai után a világtestvériség, az egységes emberiség: általános volt a kor intellektueljei közt ez a reménykedés. A maga akkori messianizmusával csupán egy kezdődő világforradalom részének tartotta Lukács is a magyart. A gyakorlatban jelen volt már benne a nemzethez kötődés, de a tudatban még nem. Mint kulturális népbiztos a tevékenységével a nemzeti kultúrát vitte már előre, a tudatot azonban még egyértelműen egy elvont messianisztikus internacionalizmus határozta meg. S a bukás után is jó néhány évig megőrizte még ezt az elképzelést. Elsősorban a világproletariátus ügyének elkötelezett, hivatásos forradalmárnak vélte magát, akit épp a Komintern magyar szekciójában rendelt munkára a párt. Még a „luxemburgista" egyoldalúságoknak a lenini bírálat hatására történt felszámolása után sem vélekedett lényegileg másképp. Nagyon esetlegesen, alárendelten, inkább csak taktikai jellegű rész-

mozzanatként játszott szerepet gondolatai közt a nemzeti kérdés.

A fordulat azonban mégis ekkortájt – a húszas években – vette kezdetét. Kommunistává válva a szellem elvont világa helyett a társadalomra, a konkrét valóságra irányult látása. S a tömegek hangulataira oly igen érzékeny Landler Jenő mellett dolgozva mindinkább ellentétbe jutott a konkrét magyar pártmunka számos mindennapi tapasztalata s elvont, messianisztikus internacionalizmusa. Kialakult benne, ha egyelőre még nem is a nemzeti tudat, de annak filozófiai-világnézeti alapját jelentőn egy gnoszeológiai felismerés: a valóság és eszmény, a lét és az érték közötti *közvetítettség* szükségessége. Platóni helyett arisztotelészi lett végérvényesen a gondolkodása. Nemcsak a Blum-tézisek munkás-paraszt diktatúra elképzelését ihlette a közvetítettségnek ez a gondolata, nemcsak a realizmus esztétikájának lett a tipikusságban konkrétizálódó alaptétele: a nemzetgondolat szerves, lényegi befogadására is megteremtődött ezzel a szükséges Előtt. Hiszen egyes és emberiség, partikuláris és nembeli között az osztály mellett a nemzet mindig az egyik legfőbb összekötő szál: az átvezető közép.

Bensőleg, világnézetileg ismerősen tudott visszhangozni ez a Lukács már a Komintern VII. kongresszusának téziseire. Nem külsőlegesen-taktikailag, de szervesen alakult át egyértelműen népfrontossá addig számos ezoterikus vonást is magán hordó baloldalisága. Az elvont messianisztikus internacionalista ekkor lett végérvényesen olyan kommunistává, akinél elválaszthatatlan egységbe forrt össze nemzetköziség és nemzeti tudat. Ekkor már bírálta a baloldalt amiatt, hogy a nemzeti eszmét semmibe véve, „elvontan, sematikusan" csak osztályokban való gondolkodás lett jellemző reá. A szociális mellé odakerült írásaiban „a nemzeti sors felelősségének pátosza".

A nemzet gondolatának ez a szerves beépülése a világnézetbe természetszerűleg a konkrét nemzetválasztás szükségességét is magával hozta. Többfajta lehetőséget adott ugyanis az addigi életút Lukács számára. Nem véletlenül hívhatta Ernst Fischer 1945-ben a bécsi, a német pártvezetés pedig a berlini egyetem filozófiai tanszékére. Mind az osztrák, mind a német választásnak meglett volna a belső emberi, műveltségbeli indokoltsága. Lukács azonban mégis a budapesti hívást fogadta el. Noha jól tudta, milyen hátrányt jelent a tudomány terén egy nagyobbhoz képest egy kis nyelvbe és kis országba való szorítottság ténye. „Választás: magyar" – írta fel később önéletrajzi jegyzeteiben az egyik jegyzetlapra a megtörtént döntésre visszaemlékezve.

Minden lényeges gondolati felismerésnek van egy mélyben ott ható, titkos *dejà vu*je, ismeretelméleti tudatalattija. S ez működött ott ekkor Lukács Györgyben is. Választás elé kerülve tudatossá vált, ami addig a mélyben, ösztönösen hatott csak benne: az ide tartozása. Számos szétszórt, véletlennek tetsző esetlegesség szükségszerűséggé állt egyszerre össze. Helyhiány miatt nem beszélek a különféle életrajzi meghatározókról, még oly lényegesekről sem, mint a Thália Társaság s a korai kritikusi munka, avagy 1919-es népbiztosi tevékenysége. Fiatal korában már mindezzel beírta a nevét egyfelől a magyar kultúra, másfelől pedig a magyar politika történetébe. Minderre azonban pusztán utalva, csak a legfontosabbat, az eszmei-világnézeti determinánsokat kívánom számba venni itt. Választását alapvetően meghatározta, hogy adott volt számára a magyarság egyrészt mint egzisztenciális-katartikus élmény, másrészt mint gondolatokat adó tapasztalat, végül mint feladat.

Egzisztenciális-katartikus élményt jelentett a magyarság Lukács számára az egész életét végigkísérő

Ady-hatáson át. A magatartásstruktúrát, a személyiségmagot érintette ez: az alapvető belső, válaszoló gesztust, az egyéni létezés alapmozdulatát. S magyarságélményt jelentett ez egyben. Ő, aki az öncélú nemzetemlegetést tüntetően kerülte, Adyról írva az ő magyar voltát mindig hangsúlyozta. „A magyar Adyt", a kurucos Adyt, a „protestáló hit, küldetéses vétó" odakiáltóját élte meg benne: a magyar dac költőjét, az *„Eb ura fakó, Ugocsa non coronat"* ősi üzenetét: a magyar mégis-morált.

Mert a megtett történelmi út, az állandó kisnépi veszélyeztettség a maga kényszereivel belevéste ezt a nemzeti jellembe. Belevéste a csakazértist mondó felelősségérzést, helytállni akarást. S Ady ezt tette költészetében művészileg reflektálttá, artikulálttá és egzisztenciális érvényűvé egyben: a huszadik századi összemberi veszélyeztetettség idején a világárnyakra adott lehetséges egyéni válasszá. S Lukács elsősorban erre a sajátos, adys, magyaros színre érzett rá. Ezt ötvözte be az egyéniségébe. Minden más szellemi élményt (ahogyan írta) a radikális negációnak és affirmációnak – etikai vitalitásnak – ezen az életalakító gesztusán szűrt már át. Ebből táplálkozott végső soron az a jellemvonás, amit ő úgy nevezett: baloldali morál.

S nemcsak egzisztenciális élményt, ugyanakkor gondolatokat szülő *tapasztalatokat* is adott a magyarság. A *Theorie des Romans* transzcendentális otthontalansága mögött ott állt mint ihlető Ady „magyar ugarról" való s a népi menekvést, a század eleji magyar kivándorlást is maga mögött tudó, dacos exodusa. A „tökéletes bűnösség korával" szembeszegülve ezt vitte át Lukács ontológiai, történetfilozófiai – lehet mondani – kozmikus szintre. S kezdeti forradalmi messianizmusa is elválaszthatatlan attól a csodaváró, megváltást sürgető khiliazmustól, lázas, ideges mást akarástól, melyet kitermelt a magyar népi nyomorúság, s mely a különféle vallásos szekták, megszállottságok

hitei mellett a 18-as, 19-es forradalmakat is előrehajtotta. Ady proletárverseinek avagy Tóth Árpád *Új Istenének* újat remélő, szakrális jellegű pátoszával volt azonos eredetű az ő messianizmusa. S kiváltképp jelentős volt mint kapott tapasztalat a magyar köznapok problémáiba való alámerülés, a húszas évekbeli állandó pártmunka, amelynek lényege a Blum-tézisekbe sűrűsödött össze. Mint többször vallott róla: ennek jegyében alakult át az utópiák messzi hívását a történelemmel, a mindennapokkal közvetlenül, áttétel nélkül egybeforrasztani vágyó, messianisztikus, elvont forradalmár a valóságra néző, reálisan látó, valóban marxista gondolkodóvá.

„HAZATÉRÉS REMÉNYEKKEL"

Végül, de nem utolsósorban adott volt számára a magyarság úgy is, mint feladat. Az általa annyira szeretett Faust tipológiáját alkalmazva: Lukács mindvégig fausti típus volt „a mások lakomájából ragut készítő" wagnerivel szemben. Néptribunja kívánt lenni a maga szakmájának, és nem bürokratája. A változtatás, a tett lehetősége izgatta mindig. S a magyar életet is így fogta fel. Mint cselekvési teret. A virtuális Magyarországot idézte; nem a magyar *vant*, de a magyar *legyent*. Azt az országot, amely képes az emberi fejlődésnek az adott történelmi időpontban döntő problémáit megválaszolni a maga sorsában. Azzal a hittel élt 1945-ös hazatérésekor: lehetséges talán, hogy ez a kis ország a jövő egyik érlelő, kísérletező műhelye legyen, ahol – ha a béke gondolata a nemzetközi fejlődésben meghatározó lesz – kikristályosodhat talán (a szocializmus első országának, a Szovjetuniónak világhatalmi súlyát maga mögött tudva) a szocializmusnak egy lassúbb, szervesebb átmenettel megvalósuló, új típusú rendje, nem annyira az államhatalomra, de egy fokozottabb társadalmiságra épülő, sajátos válfaja. Az önéletrajzi vázlatba

felírt két rövid utalás – *„hazatérés reményekkel", „megvalósítási kísérletek odahaza"* – nem utolsósorban ezt tükrözte vissza.

Nyilvánvaló ma már, hogy illúzió volt ez a reménykedés. Politikailag elbukott a terve. Az 1949-es Lukács-kritika nem utolsósorban ezt is jelentette. Eldőlt kétfajta út lappangó vitája. A szocializmus felé elvivő, általa igenelt demokratikus centralizmussal szemben a voluntarisztikus centralizmus erői győztek. S ehhez statisztált (a tisztesség megkívánja itt ezt a mondatot) nekünk, akkor élő fiatal kommunista értelmiségieknek – legalábbis azok többségének – a khiliasztikus beállítottsága s innen eredő türelmetlensége is. Nem a Lukácstól igenelt, szervesebb, lassúbb fejlődés, de a „végső határ az ég" és a „nagy ugrás" igézete vonzott. Az álforradalmi demagógia A szélekre szorult így Lukács a maga elrendelt követő táborán, az értelmiségen belül is. A gyakorlati cselekvés lehetőségei felől nézve időszerűtlennek tűnt a létezése. Mint önéletrajzában rezignáltan írta: „csak ideológussá" kényszerült vissza.

A siker azonban csak a politikai tettek súlyát méri – a gondolatokét nem. Ami politikailag elbukott, teoretikusan még érték maradhat az. S a Lukács Györgyben ható nemzettudatnak nem múló érdeme, hogy a magyar létet nemcsak létezésnek, de feladatnak véve úttörő kísérletet tett arra, hogy a nemzeti tudatot nemcsak a szocializmussal, de annak egy általa már sejtett, szükségesnek ítélt, ha mégoly ellentmondásosan is, de mindmáig tartó s előremenő megújulási folyamatával – mai szóval mondva: a szocialista reform gondolatával – kapcsolja össze. A legnagyobb bizalmat adta ezzel nemzetének: lehetőnek tartotta, hogy egy, mégoly kis nép is a saját valósága hozta problémákon elgondolkodva, azokra választ keresve – bármily kis mértékben, s ha részletekben is – felhasználható tapasztalatokat gyűjtsön nem pusztán önmaga, de az emberi fejlődés egésze számára.

Felmerül a kérdés: mi magyarázza, hogy egy ennyire mélyen és korszerűen megalapozott nemzettudat, mint a Lukácsé volt, nem talált idehaza kellő visszhangra, hogy a magyar vonatkozású írásaiban fellelhető kritikai tartás érv lett nemegyszer magyarsághoz való viszonyának, ha nem is elvitatására, de legalábbis a megkérdőjelezésére. A kérdés bonyolultságát itt csak sejtetve, nem térek ki olyan vulgáris, útszéli okokra, mint az antiszemitizmus továbbélése, vagy olyan, csak áttételesen, közvetetten ide tartozó problémára, mint az eleve bírálói szigorra hajtó, lukácsi etikai radikalizmus, avagy a műteremkritika–irányzatkritika problematikája. Lukács önmagát elsődlegesen mindig irányzatkritikusnak vélte, aki képes szellemi tendenciák történeti helyének tudatosítására, felmérésére, de sokkal kevésbé egyedi művek s írói egyéniségek árnyalt, érzékeny, hű jellemzésére. Az időkeretek szorító volta miatt minderről nem szólva, csak két – par excellence – a nemzettudatot érintő kérdést kívánok felvetni: az egyik az általa vallott sajátos, választott és forradalmi nemzettudatnak a magyar nemzettudat más típusaival való konfliktusa, a másik ennek a nemzettudatnak bizonyos mérvű megoldatlansága.

Az első kérdést nézve, a felfokozott *tudatosság* s ettől elválaszthatatlanul – az őáltala annyira kedvelt világirodalom, világtörténelem stb. részszavaiból általánosító fogalmat alkotva – *világtávlatosság* volt jellemző a Lukácstól képviselt nemzetszemléletre. A *legyen*t akarta: a mércét a lehető legmagasabbra vette. A Petőfi–Ady–József Attila vonal tételezése nem utolsósorban ezt is jelentette. A lehetséges s elérendő nemzeti létnek volt ez egyben a magasságmérője.

A nemzeti sorsot ily távlatokból, a nembeli fejlődés messzéjéből nézve hangsúlyozottan *kritikai-önkritikai* volt Lukács nemzetszemlélete, ellentétben a magyar nemzettudat más formáival, melyekre többé-kevésbé,

de majd mindre jellemző volt az elsődlegesen nem tudatos, de érzelmi jelleg, s nem utolsósorban innen is eredőn a nemzetközpontú beállítottság: az elabszolutizáló, izoláló nemzeti látókör. S ez a gondolkodást olykor túlzottan is önmagába zárta. Lukács nemzetkritikája – forradalmi nemzettudata – különös erővel hívta fel a figyelmet erre a veszélyre, az egyik legfőbb, leküzdésre váró magyar betegségre: *a provincializmusra.* Szinte ennek a fenomenológiája elemezhető ki az írásaiból. A nemzeti megalománia különféle nyílt és álcázott válfajai éppúgy beletartoznak itt a kórismébe, mint a xenofóbiába vivő, oly igen gyakori zárkózó gyanakvás, avagy a nem politikai, de ismeretelméleti értelemben vett kompromisszumosság: a visszariadás a végiggondolástól. Az ő magyarságának a megkérdőjelezése is nem utolsósorban ennek a provincializmusnak volt egyik tünete. A szűklátókörűség – a kritikai önszemlélettől való meghőkölés – tükröződött benne.

MEGMARADÁSOS NEMZETTUDAT

Ugyanakkor azonban, ami a legfőbb erénye volt, az jelentette nemegyszer a buktatóját is: a világtávlatosság. A nembeliség–partikularitás antropológiai-ontológiai ellentétpárjában szemlélte Lukács a nemzeti kérdést is. Hiszen – ahogyan írta – a nembeliség felől nézve nemcsak az egyes, de partikularitás maga a nemzet is. S egy affirmatív dialektika törvényei szerint értékhierarchiát állított fel köztük. Nemzeti és nemzetközi dialektikus egységén belül a nemzeti kérdés fontosságát tudva, vallva is, a nemzetközit nem egyenrangúnak, de elvontan, *ab ovo* fontosabbnak vette. Csak a kritikától két legtöbbször felvetett irodalomtörténeti, értékelésbeli nézeteltérést hozva fel példának: a 19. századi magyar irodalom értékelésének s a 20. századi népi írói mozgalom megítélésének bizonyos egyoldalúságai nem utolsósorban innen érthetők meg.

Innen érthető meg (csak a legfontosabb 19. századi, irodalomtörténeti, értékelésbeli vitatémát véve) a Madách-kérdésben vallott álláspontja. Az etikai radikalizmus vagy-vagyokban gondolkodó elvi szigorán túl az is belejátszott itt elmarasztaló kritikájába, hogy Madách világnézetének ellentmondásosságát, bonyolultságát számon kívül hagyta. A nemzeti kérdésnek nem pusztán a partikularitás szintjén marasztó, de a helyes nembeli döntések kiküzdéséig is elvinni tudó, egyéni hiúságokat s elfogultságokat zárójelbe rakatni képes, erkölcsi energiákat felszabadító szerepét – kvázinembeli szerepét – az adott esetben nem mérlegelve: szükségszerűen következett téves ítélete. *Az ember tragédiája* világképének történetfilozófiai szinten ott ható pesszimizmusával szemben a nemzeti felelősség diktálta reményt, dacos csakazértist szervetlennek, külsőlegesnek, hamisnak ítélte.

A sajátos magyar szabadságharcos nemzettudat huszadik századi örököseivel, a népiesek megmaradásos nemzettudatával is ezért került nemegyszer vitába. A provincialitás felötlő jegyeit, az emberiség felől történő szemlélet oly gyakori elmulasztását jogosan bírálva, nem vette kellő súllyal számba az igazságaikat: azt, hogy egy nemzet életének nemcsak megoldandó társadalmi problémái, de a puszta megmaradást érintő kérdései, ún. *sorskérdései* is vannak. Azok is fontosak. Nem véletlen, hogy az általa annyira szeretett Ady a világtávlatos nemzettudatot a megmaradással mindig egyeztette. Ő nemcsak az emberiség *felől*, de az emberiség *felé* is tekintett egyben a nemzetről beszélve. Egy nemzetszemélyiség önmagáért való, külön létezését „az emberiség csillagok felé vezető útján" egymagában is értéknek ítélte.

Ahogy a személyiség problémája: megoldatlan maradt némileg a Lukácstól felállított nembeliség–partikularitás történetfilozófiai–ontológiai dimenziójában a nemzetszemélyiség kérdésköre is. Elhalványodott egy alapvető szempont: az, hogy nincs elvont, az egyes

nemzetek lététől elszakadt, önmagában álló nemzetköziség, eleve adott fölé- s alárendeltség és egy ezen nyugvó, mindig előre kész megoldási séma. Nyitott itt a dialektika. Nap mint nap, minden egyes konkrét kérdés kapcsán újból meg újból meg kell hogy történjék két egyforma érték – az emberi egész és a nemzetiségi személyiség – szempontjainak, érvrendszerének a szembesítése, végiggondolása, s az ily módon való folytonos, nem szűnő szintézisteremtés. Csak így valósulhat meg a Lenintől idézett sokszínű, gazdag, mégis egységes emberi egész: az igazi, teljes, mert a szocialista hazaszeretetet is – szervesen, elválaszthatatlanul – magában foglaló nemzetköziség, illetve a nemzetköziséget a maga lényegi alkotórészének tudó, igaz hazafiság.

Mindez azonban már affirmatív dialektika–nyitott dialektika, személyiségfilozófia és nem utolsósorban a nemzetelmélet tágabb, szélesebb kérdésköreibe tartozik bele. Megválaszolásuk így nem ennek – egy más előadásnak lehet csak feladata.

Németh László korszerűsége

A recepcióesztétika térhódítása nyomán közhely ma már az irodalomtudományban, hogy egy-egy művet lényegében mindig ketten írnak: egyrészt az író, másrészt az olvasó. Egy-egy alkotás nagyságát, erejét végső soron mindig az méri, meddig és milyen mértékben akadnak olyan olvasók, akik újjá tudják élni a maguk számára, akiknél végbemegy egy új hangsúlyú befogadói realizáció. Vajon mi a helyzet ebben a vonatkozásban Németh Lászlóval? Vajon van-e műveinek olyan jelentésrétege – mélyvonulata –, mely napjaink szükségleteivel kapcsolódik egybe? Beleszól-e írásaival ma is az induló fiatalok sorsába, életébe? Hiszen radikálisan megváltozott a történeti helyzet művei nagy részének születése óta. S a történelem szigorú kritikus. Mindenkinél távolabbra lát, mindenkit bírál. Bírálta így Németh László nem egy nézetét is. Az író viszont ennek ellenére változatlanul hat. Ha más nem, szinte nap mint nap tanúsítja ezt a fogyó művek száma. Nem szűnő hatásának vajon mi a titka? Vajon mi élteti?

Természetesen mindenekelőtt az, hogy nagy művész volt. De ez önmagában egy ily hatáshoz kevés. Főleg az ő esetében. Hiszen Németh nem egyszerűen a *művész-artifex*ek, a *művész-pontifex*ek, nem a „bűvészek", de a „váteszek" sorába tartozott. Íróként is pedagógus volt: nemcsak gyönyörködtetni – mindig hatni akart. Számba kell venni így utóélete vizsgálatánál a műveitől hozott üzenetet is: a némethi mondandót. Mi abban a jelenhez szóló? – ez a kérdés vár elsősorban megválaszolásra. A magam részéről mindenekelőtt a *minőség* kérdésében vélem meglelni ezt.

A technikai-civilizatorikus fejlődés kiteljesedésével párhuzamosan mind fontosabb lesz ugyanis az élet egészében a minőség szempontja. A megnyert mennyiség minden vonatkozásban ez után kiált; a társadalomban éppúgy, mint a termelésben. Az elgépiesedő világban kell az emberi ellensúly: megnő a nem materiális, hanem másfajta igények súlya, szerepe. Nem véletlen például, hogy a marxizmus szükségletrendszerében is mind erőteljesebben előtérbe kerül ez a kérdés. Az elementáris és a mennyiségi szükségletek mellett a teória már mind többet foglalkozik a minőségiekkel. A marxista ontológiai és antropológiai vizsgálódások megélénkülése egymagában bizonyság erre. S nemcsak az elméletben: a praxisban is megmutatkozik a minőség növekvő szerepe. A minőségi szükségletek megugró igénye hoz előtérbe például olyan kérdéseket a mindennapokban, mint amilyen az életmód, a környezetvédelem, a részvételi demokrácia, a közművelődés, a környezetkultúra stb. S Németh Lászlót nem utolsósorban talán épp ez élteti, ez az előremutató, szellemi szükséglet: a minőség igénye. Mert ha olykor vitathatón, romantikus antikapitalista s harmadik utas illúziókkal elvegyülten is, de központi mondandó volt ez mindvégig őnála. Éppen ezért – róla beszélve – ennek a fogalomnak tőle adott értelmezését szükséges megkeresni mindenekelőtt.

Igaz: változott Némethnél a különböző pályaszakaszokon a minőség értelme. Egyvalami azonban folyvást állandó maradt: nem ismeretelméleti-logikai, de etikai kategóriaként jelent meg ez nála. Antropologikum volt; humánum, etikum, emberi sugárzás. Egy magatartásnormának, életreceptnek a vágya, akarata. Válaszkeresés arra a kérdésre: hogyan kell hát élni? Miképp kellene kilicitálni önmagunkból s környezetünkből a legértékesebbet, a mindenkiben ott rejlő oromtermészetet, megvalósítani „az erkölcsi magasabbra törést", az értelmes, szép emberi életet? Az életmű kulcsát megadó *minőség* fogalomnak ezt az etikai meg-

határozottságát tudva és látva lehet úgy szólni Németh Lászlóról, mint aki nem csupán nagy író, de nagy moralista is; az egyik legnagyobbja ennek a századnak. Csak innen szemlélve lehet a maga valóságában felmérni alakját. Ezt bizonyítja nem pusztán a nagy moralistákra jellemző stílus, a nyelv profetikus megemeltsége, a vonzódás a szakrális szókincshez, a szentenciaszerű, gnomikus, sűrítő mondatszerkesztéshez, de a pálya egésze is: az azt végigkísérő sajátos, egyéni élményszerkezet.

Az alapvető Németh László-i írói élményt keresve a *Tanú* nyitó cikkének híressé vált megfogalmazása kínálkozik kiindulópontnak: a „szorongó tájékozatlanság" volt a folyóirat életre hívója, ezt tekintette a fiatal Németh a maga „múzsájának". Ha ezt a metaforát lefordítjuk a fogalmak nyelvére: a huszadik század nagy értékválságát értette ő rajta. A kapitalizmus általános válságával együtt, annak mintegy ideológiai megfelelőjeként, a hagyományos individuum-központú értékrendszerek is válságba jutottak; morális-intellektuális bizonytalanságban élt a művelt emberiség. Ez az értékválság volt az (jellemző példaként az expresszionizmust lehet idézni erre), mely apokaliptikus életérzéseket, képeket idézett, „üdvözülésről" s „kárhozásról" beszélt. Utópia és tragédia, remény és kétségbeesés végletei közt hányódott a gondolkodó egyén.

Ott hatottak ezek a végletek a Németh László-i életműben is, ezek határozták meg annak alapszerkezetét. Az *Isteni színjáték* nagy drámájára rájátszón nem véletlenül volt első regényének címe: *Emberi színjáték*. Megélte ő a huszadik századnak azt az általános s mély értékválságát, mely az egykorú világirodalom egészét átjárta. De ugyanakkor megélt egy más válságot is. A nagy, összemberi értékválság mellett megélt egy nemzetit: a kis néppé válást, a „szétszóródás előtt" fenyegetettségét. Magyarország,

amely az Osztrák–Magyar Monarchia egyik uralkodó nemzeteként élve birodalomnak vélte önmagát, az első világháború után más nemzetközi státusba került: kis néppé változott. Az egymással versengő imperialista, tőkés hatalmak új világában aggódnia kellett a maga létéért. Ez a válságélmény érteti meg, hogy oly mélyen átjárta a Németh-életművet (igaz: nemegyszer elzárkózó, kisnépi nacionalizmussal elkeveredetten) egy fájdalmas, szorító patriotizmus: antiimperialista patriotizmus.

Ez a két élmény – az összemberi és a nemzeti válságé –, a kettő egymásba játszása, a nemzeti aggódás erős jelenléte formálta sajátos színűvé, jellegzetesen kelet-európaivá Németh életművét. Az általános értékválság sodrába vetve ugyanis azok az írók, akik nem éreztek valamiféle tartó, szorító, pozitív tartalmú közösségi kötést, a megélt válságnak inkább a nemjeire vetették a hangsúlyt. Erősebb volt bennük az „elkárhozás", a diszharmónia, a disszonancia érzése, mint az „üdvözülés" vágya. Erősebb volt a *nem*et mondás, az értékhiány kikiáltása, mint az új értékek utáni nyugtalan vágyódás. A tragédiaérzet elnémított minden utópiaigényt, a kétségbeesés megölte a reményt. Azok az írók viszont, akik valamiféle előremutató, közösségi élménnyel éltek, akaratlanul is az igenek vágyát, a kiútkeresést érezték fontosnak. Hiszen az egyén elkárhozhat, de egy közösségért érzett felelősség sosem engedi meg az önelengedést, az önpusztító, akart elkárhozást. Családirtást csak az őrült végez: helytállást parancsol a felelős élet. Minden pokol-élmény ellenére is édenért kiált az. Németh László esetében is felelősségébresztő, megtartó erő volt az előremutató közösségi élmény: antiimperialista patriotizmusa. Az igenek keresése, az éden akarata vált erősebbé az életművében.

Így vált más típusúvá Németh művészete, mint a nyugat-európai irodalom fő vonulata. Így lett jellegzetesen kelet-európai, huszadik századi művészetté. A széleken, a peremvidékeken épp a közösségi, a népi-

nemzeti sors megoldatlansága következtében erősebben érződött a közösségi felelősség, annak szorítása. Ez ad sajátos színt az itt keletkezett irodalmaknak a 19. század második felében s a 20. században. S hozzátehetem: sajátos értéket. Megélte ez az irodalom a „szorongó tájékozatlanságot", az értékválságot, a veszélyeztetettséget. De megélte ugyanakkor a szorító, vállaló felelősséget. S a Németh László-i művészet sajátos tragikus pátoszában ez jelentkezett. Tragédiaélménye realista volt, és nem elabszolutizált. Katarzist váltott ki, és nem sokkolni akart.

Mert különbség van e között a két esztétikai élménytípus között. A *katarzis* mindig felülemelkedés, a tragédiában is távlatot villant, sugallja a reményt, új utat kerestet. A *sokk* csak megdöbbent. Felmutat egy meghökkentő képet az emberről, az emberi létről: hátrahagyja a kiúttalanságot, az emberi természet borzalmain érzett meddő, veszejtő keserűséget. Az egyikben az emberbe vetett hittel, bizalommal – antropológiai optimizmussal –, a másikban csődérzéssel, reménytelenséggel, antropológiai pesszimizmussal társul a tragédiaérzet. Ott életigenlő, itt élettagadó. S Németh Lászlónál mindig az első változat volt meghatározó. Egyértelműen bizonyítja ezt a regényeiben, drámáiban fellelhető poétikai alapképlet, az ott megmutatkozó értékhierarchia: a tipikus Németh László-i hős és a tipikus Németh László-i szituáció.

A tipikus hőst nézve az etikus ember történetét írta folyvást Németh László. Műveiből szinte kielemezhető annak lélektana: az etikus emberség tipológiája és fenomenológiája. Majd minden alkotásában adott valaki, aki morális zseni, vagy legalábbis etikailag szerfölött érzékeny. Ez kerül be, mint tipikus szituációba, a morális magány állapotába. Ami a legszebb, legtisztább, legnemesebb benne, az nem lel támaszra. A másra érdemest körülfogja a vakság, értetlenség, a lelki süketség. Adott körülötte a morális magány szituációja.

Mi a jellegzetes Németh László-i válasz az így feltett kérdésre, hogy alakul a morális kiválóság sorsa a morális magányban? Három lehetőség kísért művei tanúsága szerint ezzel kapcsolatban. Az egyik a *szörnyeteggé* válás. Az emberi közönségességet, kicsinyességet, galádságot látva a nemes lélek maga is eltorzul. Ellenkező előjellel, nemet mondóként bár, de hozzáhasonul a környezetéhez. Hisz a puszta tagadás maga is feladott autonómia, vesztett önállóság. Asszimiláció a tőlünk idegenhez. Mint fájó, zavaró, ellenséges elem, mint „szörnyeteg" él az ily típusú, csak vétót mondó ember a sorvasztó, riasztó, másfajta világban. Megéli, szenvedi a morális magányt, az egyedüllétet, a kapcsolatnélküliséget, az ember nemesebb énjének visszhangtalanságát a szorító, torzító hétköznapokban. A másik lehetséges út a kivonulásé: a modern, huszadik századi szerzetesi lét. Adva vannak a Németh László-i nagy *kivonulók,* az exodus-emberek, akik teljesen szakítva a köröttük lévő adott valósággal, valamiféle elképzelt szigetre, utópia-, álom-telepre próbálják menteni a maguk tisztaságát. Végül harmadik lehetőségként felsorakoznak a jellegzetes Németh László-i modern evilági *„szentek".* Ők azok, akik megkísérlik a maguk példájával, belső emberi tisztaságukkal, erkölcsi fényükkel, sugárzásukkal, a lélektől fejlesztett emberi meleggel felolvasztani a körülöttük lévő megfagyott világot, a morális magányt, a kietlenséget, akik Égető Eszterhez hasonlóan megpróbálják megszelídíteni a boldogságtipró őrületeket.

S a Németh László-i értékrendben nem a távlatok nélkül élő „szörnyeteg", nem az illuzórikus, utópisztikus távlattal élő „kivonuló", a modern szerzetes, de ez a valóságon belül távlatot kereső típus, a „szent" áll első helyen; az itt az eszmény. Nem véletlen, hogy egy „szentet" megjelenítő téma, az *Irgalom* témája kísérte végig egész életútján. 1926-tól kezdve élete végéig foglalkoztatta ez. Meg akarta írni a megvalósult erkölcsi zsenit, az emberi közönségességet, dur-

vaságot feloldó életet; azt a hőstípust, aki távlatot adott, aki a lélekben ható belső morális energiákkal: belátással, emberszeretettel meg akarta menteni az éden, az otthon, a boldogság álmát az ember számára.

Igaz (s másfajta, nem az affirmáció, de a negáció elemeit hangsúlyozó értékelésekkel szemben szükséges erről nyomatékkal szólni): a Németh-életművet egészében nézve nyilvánvaló, hogy felgomolyog benne a démoni elem: adottak a szörnyetegek, torzók, a magányba hulló dacos kivonulók: tragédia, diszharmónia sötétlik a mélyben. De ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a démoni életeket nézve Kafka démonibb életeket írt meg, a modern amerikai *drop ont* irodalom kivonulói végletesebbek, s nyilvánvaló az is, hogy Beckettnél például a tragédiaérzet sokkolóbb és reménytelenebb. Németh László értéke épp a démoni, veszejtő és a felemelő, a távlatot nyitó feloldott egysége; azaz: a katartikus válasz a tragédiára. Ha ezt nem vesszük számba, félő, hogy egy sajátos típusú huszadik századi irodalomnak, a kelet-európai típusú irodalmaknak külön értékei mellett megyünk el vakon, egy, az emberi lét alapkérdéseire világirodalmi szinten válaszoló, nagy irodalmat mérünk nem hozzárendelt, idegen mércékkel, szegényítünk el, s idomítunk hozzá másfajta eszményhez.

Az életmű lényegét adó, etikus jellegű affirmációt – igent-mondást, távlatakaratot – szem előtt tartva, ennek meghatározó, domináns voltát világosan látva lesz nyilvánvalóvá az életmű egysége, s tűnik el mindenfajta műfajok közti megkülönböztetés, értékhierarchia. Innen vizsgálva a fikción alapuló jellegzetes szépírói műfajokkal, a regénnyel és a drámával szemben nem szorul háttérbe a nonfiktív műfaj: az önéletrajz és a tanulmány. Nem értékelődik le Németh, az esszéista.

Mert volt és van hajlam erre a leértékelésre. 1946-ban (s az intellektuális tisztesség azt kívánja, hogy

nyíltan szóljak erről) magam is írtam egy tanulmányt, melynek fő mondandója az ilyen típusú különbségtevés volt. A marxista kritika örökét folytatva, Gaál Gábor egyik 1936-os cikkének koncepciójához hasonlóan, a realizmus diadalának lukácsi elvét próbáltam alkalmazni Németh Lászlóra. A szépírói alkotásokat úgy fogtam fel, mint a tanulmányokban kifejtett nézetek feletti, a valóság felől jövő bírálatot.

Meggyőződésem ma is: van igazság ebben a nézetben. Hiszen másfajta a tanulmányírói és a művészi hozzáállás. Pusztán a két műnem közötti különbség folytán is az író mindig jobban kényszerül szembesülni az utóbbiban a valósággal. Könnyebben lepleződnek le és buknak el itt a téves nézetek, cáfolódnak meg mind az utópiák. De ez a valós tartalmi különbség sem indokolja Némethnek, a művésznek és Némethnek, a tanulmányírónak egymással való szembeállítását. Egykori írásomban (így látom ma már) egy részigazságot nagyítottam fel: nem utolsósorban irodalomszociológiai tényezők hatása alatt.

Egy-egy kritikai állásfoglalás ugyanis általában elválaszthatatlan attól a konkrét történelmi szituációtól, melyben megfogan. 1946-os cikkem megírásakor Némethet mint „kútmérgezőt", mint „az irodalom fasisztáját" bírálták, támadták. Néhány jogosan vitatott nézete miatt az egész életművet megbélyegezték, anatémát kiáltottak rá. Ilyen szituációban érthető volt egy olyan hozzáállás, mely arra kívánt figyelmeztetni: Németh nemcsak vitatható nézetek megfogalmazója, de mindenekelőtt jelentős, nagy író. Ilyen alapon történt a művész és a tanulmányíró közti határvonás. Ma viszont (az azóta született művek s a teljes életmű ismeretében) egyre inkább látom: indokolatlan minden ilyen típusú különbségtevés. Nincs értékhierarchia a különböző műfajok között. Mindegyiknek egy a sugárzása. Egyazon eszme szól mindegyiken át: az erkölcsi magasabbra törés, a minőség igénye. A tanulmány nem tudományos értekezésnek,

de sokkalta inkább írói tettnek, műalkotásnak fogható itt fel, azaz: esszének. (Nem véletlen, hogy a nagy moralistáknak mindig is ez volt a kedvelt műfajuk.) Nem a konkrét tételek, s főleg nem a téves nézetek lényegesek itt, de az indulat, ami ott munkál a mélyben: a stílus izzását biztosító pátosz, a magasba törő morális akarat.

A huszadik század egy másik, Németh Lászlóhoz hasonló moralistájáról, Simone Weilről írta Eliot: „Elképzelhetetlen számomra, hogy bárki is elfogadja minden véleményét, és ne utasítson el közülük néhányat, mégpedig igen hevesen. Az egyetértés és annak hiánya mindazonáltal másodlagos, a fő dolog az, hogy érintkezésbe lépjünk egy nagy lélekkel." Érvényes ez a megállapítás Németh Lászlóval, a tanulmányíróval kapcsolatban is. Csak a vak, nem gondolkodó elfogultság az, mely nem érzi elutasítandónak egyes nézeteit. De hasonlóképpen csak a vak, nem gondolkodó elfogultság az, mely mindenekelőtt ezekre figyel, s nem veszi észre, hogy a Németh László-i lényeget: a moralistát szem előtt tartva, még legtöbbet bírált elméleteire is másként vetül a fény. Az etikai pátoszra figyelve másképp értékelődik (csak két legtöbbet vitatott elméletet felidézve itt) még a *minőségszocializmus* és a *kisebbségben* gondolata is.

A minőségszocializmus kapcsán inkább a politikai és az etikai megközelítésnek, illetve a kettő közötti elkerülhetetlen különbségnek a problémája lesz az, ami a célt is érintő, elvi, lényegi ellentétnek látszott. Világossá válik, hogy azonos itt a cél: az emberhez méltó, szabad, fénylő élet. De míg a politikus számára elsődlegesen mindig az a fontos, milyen utakat enged a valóság előremenni a messzi cél felé, addig a moralista csak a célt látja, s a mégoly szükséges kerülő utakra is gyanakodva néz. Ezt a különbséget figyelembe véve nem az lesz lényeges Németh nézeteiben, hogy minőségi szocializmusról beszélve, idejét múltnak, 19. századi értékrendet tükrözőnek vélte a marxiz-

must. Innen nézve a gondolatban élő etikum ugrik szembe. Az válik fontossá, hogy az elementárisak és a mennyiségiek mellett ez az író mindig a minőségi szükségletek fontosságára figyelmeztetett, hogy hangsúlyozta az erkölcsi személyiség: a példa szerepét a történelemben. Nem a különbség: az osztályharcot, a szükséges utat elutasító utópizmus látszik, de az azonos cél: az emberhez méltó társadalom szenvedélyes vágya. Minden vitán túl összekötő szál lesz így Németh László és a marxisták között a gondolatok etikai meghatározottsága, a morális pátosz, a mélyben ott ható antropológiai optimizmus, az elkötelezettség a minőség mellett.

Nemcsak a minőségszocializmus vonatkozásában, de módosul a hangsúly a *kisebbségben* gondolatkörét tartalmazó írások esetében is. A moralistát szem elől nem vétve, nyilvánvaló lesz, hogy Németh Lászlónál erkölcsi tettet, antiimperializmust, szellemi ellenállást jelentett elsődlegesen a *kisebbségben* elve. Nem a xenofóbiára hajló, kirekesztő nemzetszemlélet volt fontos abban, hanem a hűség, az antiimperialista patriotizmus; az odahajlás a hitleri Németországtól való fenyegetettség nehéz éveiben az imperializmus korába felkészületlenül és szegényen érkezett, létét féltő néphez. Nyilvánvaló lesz az is, Némethet, a morális embert szem előtt tartva, hogy a veszélyeztetett nemzeti létre megoldást keresve nemcsak az elzárkózás xenofóbiát idéző, jogosan bírált válasza található nála, de a nyitottságé is. Eszmerendszerében a nemzeti kérdés elválaszthatatlan az erkölcsi igénytől, a minőség elvétől. Elválaszthatatlan attól a meggyőződéstől, hogy egy kis nép az egységesülni akaró, kitágult világban, ha létezni akar, csak mint minőség tarthatja magát; kötelező rá a „muszáj minden népnél jobbnak lenni" adys parancsa. S ez a megoldás a „kisebbségben" elzárkózást hirdető válaszával szemben a nyitottságé már. Mint ilyen, máiglan érvényes.

Mutatja mindez, hogy Németh Lászlónak még a

legtöbbet vitatott kérdésekben sem csak tévedései voltak, de igazságai is. S ami még fontosabb: esszéiben mindvégig adott volt az az erkölcsi fény, mely az életmű egészében ott hat: adott volt bennük a „nagy lélek" varázsa. Véleményem szerint tehát a maga kötelességét helyesen értelmező irodalomtudománynak ma elsődlegesen nem az a feladata, hogy újból meg újból hangsúlyozza a történelemtől nyilvánvalóan megcáfolt, s az életművön belül pusztán esetlegességet jelentő, téves nézeteket. Az ellentmondásokat bírálva, nem elhallgatva, ma másra kell a felelős kritikának ügyelnie. Arra, hogy tudatosítsa s elevenen tartsa az életmű lényegét, a Németh László-i nagy örökséget: a művekben ható erkölcsi sugárzást.

Részeire bontva (egy rögtönzött szemponttal, a hagyományos, pszichológiai fő aktusokat figyelembe véve) a sajátos némethi morált, a minőség morálját: jelenti ez egyrészt *a gondolkodás, az ész etikáját.* Az igazság szerelme él Németh hőseiben; az űzi, hajtja őket akár önmagukat elpusztítva is. S ugyanakkor itt az ész mindig fölébe tud szökni az élet poklainak. Benne él a kísérletezés vágya, szenvedélye. Laboratóriummá tudja változtatni akár még a gályapadot is az értelem fölénye. A fölényes, okos ész magatartást jelent itt: nem csupán logikát, de egyben etikát. Jelenti másrészt a minőségetika az *akarat morálját:* a képességet arra, hogy ha kell, hát mint „erkölcsi szembenúszó" éljen az egyén; a cinizmus, a nihil világában is ragaszkodni bírjon a messzi csillagokhoz: az életet élni érdemessé tevő alapértékekhez. Jelenti ez végül *az érzelmek morálját:* az élet- és emberszeretetet; a képességet arra, hogy túllépjen az én puszta önmagán, s jól tudva azt, hogy nem ő a legfontosabb, hogy nem ő a minden, nyitottá váljék a világ egészére. Ezt a magatartást, az érzelmek morálját sűrítette egybe Németh szótárában a *belátás* fogalma.

Ez a gondolat, a *belátás* eszméje az írótól kiküz-

dött erkölcsi világképnek talán a legnagyobb vívmánya, az élet summázata. Mint a fogalom 1945 utáni megjelenése már egymaga mutatja: az író önbírálata volt ez, s ugyanakkor az életmű kiteljesítője. Ennek a gondolatnak a jegyében élve, tudomásul véve, hogy mindig „a valóság a gazda", s még a „legsámsonibb" embernél is okosabb, erősebb a történelem, az objektivitás, vált képessé Németh a maga evilági szentjeinek, az önfeláldozó jóság asszonyhőseinek, Égető Eszternek és Kertész Ágnesnek a megrajzolására. Itt vált a minőség végleg etikummá: maradéktalanul végiggondolta az író az „állatinak" nevezett agresszívvel szemben a „növényetikát", a maga erkölcsét: a belátás morálját.

Magában hord ez a Németh László-i etika egy néma alázatot, csöndes meghajlást a valóság előtt, a történelem előtt, egy jó értelemben vett, nemes önfeladást, elkötelezettséget, közösségi érzést. S nem utolsósorban magában hordja azt a gyöngédséget, okos, értő tartást, mellyel az *Irgalom* hősnője, Kertész Ágnes ölelte szerelmét, a kissé sántítva járó Halmi Ferit: „S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeynét, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére – a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék." Magában hordja a némethi belátás az európai észtisztelet egyik legnagyobb vívmányát: a valóság bonyolultságával, összetettségével, nehezen alakíthatóságával mindig számot vető emberalázatot: a toleranciát.

Egy oly igényt villantott Németh László – a belátást idézve – a század derekán, melynek időszerűségét a század vége felé érzi csak át igazán a maga teljességében az emberi világ. Hisz nyilvánvalóvá vált azóta, hogy elpusztíthatja az űrbe kijutott s a legmodernebb technikával felszerelt ember a földet s önmagát. Megmérgezheti s beszennyezheti a saját környezetét,

adott életterét: a természeti rendet. Puszta alkatrészszé, gépszerű eszközzé alázhatja le egy túlszervezett létben önmagát mint embert. S tovább lehetne sorolni a fejlődés hozta új kérdéseket, melyeknek lényege végső soron mindig ugyanaz: embertelenné teheti az ész az emberi létezést, ha nem lesz pusztán teljesítményre, eredményre néző, instrumentális észből egyben empátiás: beleérző ésszé. Ha hiányzik belőle a konfliktusokon túlemelni tudó megértő emberség – a dialóguserkölcs; a Németh László-i belátásmorál.

József Attila
és a mai befogadói szituáció

Gyakran felmerül irodalomról való beszélgetés közben, hogy a József Attila-i mai olvasói visszhanggal, a József Attila-befogadással nincs minden rendben. Egyrészt csökken a költő néhány évtized előtti népszerűsége, hiszen általában kevesebb a versekre az igény másrészt József Attilának, a kommunista költőnek, a marxista költőnek az arcát elfedi olykor egy más József Attila-kép: az egzisztencialista költőé, sőt, előtérbe állítva olyan verseket, mint például a *Nem emel föl*, a *Bukj föl az árból*, nem egy esetben vallásos egzisztencialista lírikussá stilizálódik át. S irodalomtörténeti helye is módosul: a marxista kritikától hangsúlyozott Petőfi–Ady–József Attila–Nagy László-féle fejlődésvonalból egy más orientációs kritikai rendbe, egy Kosztolányi–József Attila–Pilinszky János nevével fémjelezhető fejlődésvonalba állítódik be. Kérdés: mit tegyen a marxista kritika, látva egyfelől a növő befogadói érdektelenséget, másfelől pedig a befogadói torzulást? Azt, amire a marxizmus kötelezi: elemezze az adott tényeket, s nézzen szembe velük.

Mindenekelőtt azt szükséges tudomásul venni, hogy töretlen befogadói folyamat egyetlen író esetében sincsen. Mindig jönnek új befogadói helyzetek, s az új befogadói szituáció minden írói műre újra rákérdez. Így pillanatnyilag előállhatnak befogadói válságok, s ez alól még a legnagyobbak sem kivételek. Arra a kérdésre kell tehát a választ meglelni: mik a jelenlegi befogadói szituáció fő jellemzői, s mit tesz a József Attila-kritika azért, hogy ezt az új helyzetet tudatosítva menjen előre. Két kérdést szükséges felvetni ezzel kapcsolatban: egyrészt az irodalomszo-

ciológiai, másrészt pedig az ideológiai befogadói összetevőét.

Az irodalomszociológiai kérdésfelvetés nem pusztán a József Attila-recepciót érinti, de általában a jelen és a költészet viszonyát, sőt ezen túlmenően: az irodalom s a művészet helyét a mai valóságban, a minőségi szükségletek mai helyzetét. Egy fejlett ipari országba való átmenet küszöbén állunk, egy új életstratégiát igénylő, teljesen új életmódbeli szituációban. S ha nem is a kapitalizmus, de a szocializmus viszonyai között megy végbe ez az átalakulás, mégis elkerülhetetlen, hogy ne jelenjenek meg benne valamilyen formában a fejlett ipari társadalmakkal együttjáró gondok, problémák. Ilyen nem lényegtelen – kiváltképp a költészet s általában a művészetek helyzete szempontjából nem lényegtelen – kérdés például: a szükségletrendszer módosulása.

A fejlett ipari társadalom rendkívül megnöveli a mennyiségi – a fogyasztói – szükségletek iránti igényeket. S ha nem alakul ki megfelelő ellensúly, törvényszerűen háttérbe szorítják ezek a minőségieket, s így nem utolsósorban a művészetek iránti érdeklődést. S a művészet erre mintegy válaszként még erőteljesebben folytatja tovább az ipari társadalmak létrejöttével együtt kezdődő dacos kivonulását: a baudelaire-i utat, az ezoterikus művészmagányba való zárkózást, az esztéta exodust. Kultuszt csinál a homályból, az érthetetlenségből, a tömegektől való távolságból. Művészet és élet egymástól messzekerül.

Véleményem szerint a marxista kritika akkor teljesíti híven a kötelességét, ha vitázik, szembeszáll ezzel a folyamattal. Mégpedig nemcsak alkotói vonatkozásban. Nemcsak a művészt bírálja az ezoterikus, elzárkózó tendenciák miatt, de a befogadói folyamat terén is polemizál a mindig kísértő esztétizáló arisztokratizmusokkal. Minden olyan állásponttal, amely nem hajlandó egy új kor, a fejlett ipari társadalom törvényei szerint mérlegelni a recepció útját, s nem haj-

landó tudomásul venni, hogy a művészet ugyan nem áru, de a terjesztés terén mégis ugyanolyan törvényeknek engedelmeskedik, mint bármilyen árucikk. Rá is érvényesek a piacgazdálkodás modern szabályai. Reklám nélkül például ő sem létezhet. Nemcsak Fabulon-plakátoknak van helyük szerintem az utcán vagy a metrómegállók vitrinjeiben, de a művészetekért érvelőknek is. Nemcsak bárgyú „bölcsmondások" nyomtathatók a lakásdísznek használt kis falitáblákra, hanem versek is. Nem bűn az, ha a művészet a hétköznapok közvetlen közelébe kerül. Egy szocialista társadalomban neonfényben is villoghatna például az utcán ez a József Attila-sor: „Dolgozni csak pontosan, szépen, – ahogy a csillag megy az égen, – úgy érdemes." A társadalom szocialista jellegét nem utolsósorban az is tükrözné, ha folyvást egybevegyülne itt hétköznap és ünnep, művészet és mindennapiság, költészet és profán köznapi létezés.

A befogadói szituáció ideológiai-eszmetörténeti jellegzetességeit nézve a személyiség problémáira való orientálódás ötlik elsősorban szembe. Nemegyszer a maga negatív vetületében jelenik meg: úgy, mint a társadalom, a valóság problémáitól való elfordulás, mint privatizálás. A marxista kritika éppen ezért hajlik rá olykor, hogy egyértelműen negatívan ítélje meg ezt a folyamatot. Holott nemcsak ideológiai tévirányt jelez ez, de – eltorzult formában bár – valós problémát is: a fejlett ipari társadalomba való átmenettel együtt járó életformaváltást. A városiasodás, az élet fokozottabb megszerveződése még szocialista körülmények között is az elidegenedés növő érzetét hozza magával: problematikus lesz a személyiség helye, szerepe a társadalomban. Felfokozódik az egyén kiszolgáltatottság- és magányérzete. Könnyen értékválságként jelenhet meg ily körülmények közt az életmódváltás. Az új problémákat látva, olykor nem tud mihez kezdeni életével az én. Kínzóvá érik benne a kérdés: hogyan kell hát

élni, s egyáltalában miért él az ember. Ontológiai és antropológiai krízisérzet nő fel.

Martin Buber beszél egy helyütt arról, hogy vannak kozmológiai érdeklődésű korok, és vannak ontológiaiak. Az utóbbi esetben a filozófiai érdeklődés elsősorban nem a tág, nagy világmagyarázatok felé fordul, hanem sokkalta inkább az egyéni létezés problémái felé. Nem az lesz kulcskérdés, mi a világ, mi a társadalom, hogyan kell azt jobbá, igazabbá tenni, de sokkalta inkább az, miért él az ember, hogyan kell hát élni. S mint általában az életmódváltás időszakai, a mi korunk is ilyen: ontológiai-antropológiai beállítottságú.

A befogadás hivatott közvetítőinek, az irodalomtörténészeknek ily esetekben az a feladatuk, hogy az új befogadói helyzetet tudatosítva végezzék a maguk értékelő és elemző munkáját. Hiszen egy nagy életműnek mindig van egy viszonylagos belső nyitottsága. Nemcsak a művészethez mindig hozzátartozó meghatározatlan tárgyiasság, jelentésvibrálás következtében, de a mű belső rétegzettsége okán is. Ami innen nézve tartalom, az egy új kilátópontról szemlélve pusztán forma: egy mélyben rejlő mondandó külső hordozója. Különböző beállítottságú korok tudják így a saját problémáikat megsejteni egy-egy igazi műalkotásban. Ha egy „kozmológiai" beállítottságú kor József Attilában a politikum és a szociologikum költőjét állította főképp előtérbe, jelenleg az életmódváltás, az életforma-keresés időszakában sokkalta hangsúlyosabbá kell hogy váljék az, ami József Attilában ontologikum és antropologikum.

Ha valakinél, az ő esetében nem erőszakolt ez. Hiszen ő mondta, hogy számára a proletariátus is csak forma. Összetettek s egymásba átjátszók itt a belső jelentésrétegek. Mint minden nagy realista költészetben, maradéktalanul érvényesül nála is a Lukács Györgytől tudatosított szimbolizálás: az *„alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis"* goethei törvénye. Ami

ideologikum és szociologikum, az egyben mindig metafora is: túlmutat önmagán. Éppúgy, mint Adynál, egymásba megy át például (csak a legfontosabbat megnevezve itt) a napi/a történelmi és az ontológiai sík/ A munkásosztály nemcsak mint szociologikum él így verseiben, de teljes világképként. Hozzátartozik a politikai, társadalmi, történetfilozófiai állásfoglalás mellett egy sajátos ember- és létmagyarázat is. Ezt kell fokozottabb mértékben tudatosítania ma a marxista igényű irodalomtörténetírásnak. Mert ha nem végzi el ezt a feladatot, szükségszerűen megteszik ezt más világnézetű létmagyarázatok. S mint egy nagy, polifon, huszadik századi költői *oeuvre* esetében ez lehetséges is – a belső összetettséget és a világképbeli értékhierarchiát agyonhallgatva – kielemeznek verseiből valamiféle egzisztencialista vagy fideista ontológiát, s a köztudatba ezt sugározzák át. Rá hivatkozva is hódíthatnak ilyképp irracionális élet- és emberteóriák. József Attila Kafka és Beckett közelébe kerül. Megjelenhet benne az a költő, aki a Lukács Györgyével ellentétes gondolati utat írt le: az elkötelezettségtől haladt az izoláltság, a szocialista költészettől az egzisztencializmus, a valóságtól a metafizika felé.

A marxista kritikának még nagyobb erővel kell előtérbe hoznia ily körülmények közt a magyar irodalmi fejlődés Petőfi–Ady–József Attila nevével fémjelzett orientációs, ösztönző vonalát. Szükséges hangsúlyoznia, hogy nem pusztán egy politikai gondolat, a forradalmiságé, nem csak egy etikai magatartás, a meg nem alkuvás, nem is csupán egy poétikai eszmény, a realizmusé, kapcsolta József Attilát a magyar költészet ezen nagy vonulatához, de egy mélyebb eszmei-világnézeti szál is: az európai szellem nagy örökségével – metaforikusan mondva: ún. „nappali" gondolatával –, a humanista-felvilágosult világképpel való belső, eszmei azonosság. Ennek korszerű változatát jelentette nála a marxizmus. Adott volt benne erre a világnézeti hagyományra jellemző lényegi ismérv: a Goethétől

megfogalmazott Prométheusz-kép: a nagykorú ember eszménye, a felnőttségigény.

Mert végigvonul ez a motívum – a *felnőttség* gondolata – József Attila egész költészetén. Mint Szabolcsi Miklós rámutatott erre a fiatalkori „végül is fel kell már nőni" kiáltástól kezdve a *Levegőt!* „felnőttem már" komor, rezignált kijelentéséig mindvégig ott van verseiben a *meglett ember*-igény. Különösen gyakori ez a kései években. Meggyőzően bizonyítja ezt már egymagában is a lírai definíció legközkeletűbb, leghagyományosabb módja: az ismétlés és a szinonimákkal történő ismétlés. Mélyre vésnek ezek egy versi gondolatot. *Felnőttről,* „gondra bátor, okos" *férfiról, kemény lélekről, kemény emberekről, meglett emberről* beszélnek a sorok. S ezt a hőst idézi a képi korreláció is, a motívumbeli egyberendelés. Mint rejtett képi hős (elég elemezni ebből a szempontból oly költeményeket, mint például a *Falun,* az *Ars poetica,* a *Dunánál* stb.) ez van jelen többnyire a költemények mélyén. Az ellenmotívummal, az ellentétező s így konkretizáló *gyermek*-képpel együtt, attól is erősítetten ez jelenti mindvégig a hívó ideált. A felnőtt lét fenomenológiája elemezhető ki szinte a kései József Attila-költeményekből. Csak két vonást kiragadva ebből: jellemző egyrészt a versek hősére a felfokozott *gondolatiság,* másrészt pedig az *autonómiaigény.*

A gondolatiság jelenlétét érzékeltetve *az ésszel felfogott emberiség világossága, a szorongást eloszlató szellem, az öntudat kopár öröme, a gondos elme* idéződik egyre a versekben. „Társadalmunkba elme kell nagy fénybe" – fogalmazódik meg a parancsoló igény. „Nem vadak, elmék vagyunk"; „Gondoljátok meg" – hangzik különböző formában a felhívás a felnőtt, gondolkodó létre. S ez az igény formálta a művészi stílust is. A „hanyag társadalomra" ez talált „szabatos szavakat". A „légy fegyelmezett" szabott mintegy a stílusnak törvényt. S még a vershelyzet, a narrátori szituáció is a gondolkodó emberre volt többnyire

jellemző. Többnyire teikoszkopikus beállítottságban, töprengve, elmélyedőn, kívülről figyelőn jelent meg a költeményekben a versi narrátor.

A gondolkodás mellett, attól elválaszthatatlanul az autonómiaigény kisértett folyvást mint a meglett emberre jellemző attitűd. Az ősi sztoikus parancsszó hangzott: légy az, ami vagy, merj önmagad lenni. Az önteremtés – az emberteremtés – folyamatát leírva: „a hetedik te magad légy" parancsát szuggerálta például *A hetedik*ben a mágikus, ráolvasó refrén. „Az én vezérem bensőmből vezérel", „Tudjak élni, halni egymagam" – fogalmazódott meg számos változatban az autonóm embert, az autentikus létet idéző maxima. Oly ember beszélt itt, ki a létezéshez csak magából nyert erőt, ki autonóm ember – felnőtt ember – volt.

S ez a felnőttség nemcsak domináns versi hőst jelentett, de egyben morált is. A felnőtt ember etikája, a felvilágosodás etikája határozta meg az alapvető viszonyt a léthez. Vitát jelentett ez kettős irányban is. Vitát egyfelől mindenféle illuzionizmussal, könnyenhívéssel, vitát másfelől mindenfajta pánikérzéssel, kétségbeeséssel. Mert a gyermek az, aki könnyen hisz és könnyen kétségbeesik. A felnőtt ember távol tudja tartani magát mindkét érzelmi véglettől. Idegen tőle mind a hurráoptimizmus, mind pedig a hurrápesszimizmus. Idegen tőle a thalamus-emberség. Jellemző rá egyrészt az illúzióellenesség, a fegyelmezett, racionális, reális látás, másfelől pedig a tragédiák meghaladása, az elutasított kétségbeesés. „Nincs vigaszom s nem erényem a bánat" – fejezte ki például az *Aki szeretni gyáva vagy* című költemény ezt a „kétfrontos" ontológiai attitűdöt. Nem állt ott vigasznak az én, „ahol szeretni szégyen", de ugyanakkor képes volt emelni szívét „a gyásztól a vágyig": kiküzdeni a kétségbeesésben is a felülemelkedést.

Antiilluzionizmus jellemezte egyfelől a József Attila-versekből kirajzolódó, felnőtt, gondolkodó, öntörvényű embert. Fölszámolt az mind a társadalom, mind

a személyiség sorsát illetően minden khiliasztikus gyermeki hitet, minden illúziót. „Csalás nélkül szétnézni könnyedén": ez volt a tőle igenelt emberi tartás. Épp emiatt bélyegezte olykor dekadensnek a szektás értetlenség ezt a lírát. Az az igazság, hogy az emberi sors csak a társadalmon át változtatható meg, sosem úgy fordítódott le őnála, hogy a társadalom megváltoztatásával együtt megérkezik egyben az annyira igényelt, várt, végleges éden is. Érdemes ebből a szempontból elemezni például a versek jövőképét. Nemcsak a maga pozitivitásában, mint „szép jövőnk", jelenik meg nála az idézett holnap, de olyan ironizáló fordulatokkal is, mint: „finomul a kín", „majd a kiontott vértócsa fakó lesz", a „megbántott Föld, ha kihűl". Nemegyszer negatív megfogalmazásban tűnik fel a pozitív távlat. Éreztetni tudja itt a költészet a perspektívában is ott ható ellentmondásosságot; azt az új, huszadik századi tudást, hogy a vágyott Petőfi-féle Kánaán, az éden, ez az örök emberi archetípus sosem érkezik meg a maga megváltó teljességében, hogy örökké csak megyünk e felé, minden haladás csak új küzdésre késztő feladatokat szül, hogy sosem a problémák eltűnte: azok arcváltása, magasabb síkra kerülése jelzi csupán az emberi fejlődést.

S nem táplál ez a költészet a személyiség, az egyén sorsával kapcsolatban sem illúziókat. Tudta József Attila, hogy csak csökkenthető, átalakítható, de végleg meg nem szüntethető soha az emberi szenvedés. Hiszen mindig lesz helyzet, mikor „nem szeret, ki jog szerint enyém", mikor úgy érezzük „be vagy a Héttoronyba zárva": nincs többé kiút. Folyvást ott él bennünk a természeti ember: kísért a nemi vágy, gyöngeség, betegség, s főleg a halál. Érosz és Thanatosz kínjaitól körülövezett az emberi létezés. S ezen fájdalmak elviselése mindig egyéni ügy.

Mindezt tudva, önmagában hordva hiteles szavakat tudott mondani József Attila a boldogtalanságról, a megválthatatlan személyes sorsról, az elesettségről, az

esendőségről. Rendkívül mélyen ott hatott benne a felnőtt embernek nemcsak az öntudata, de egyben az árvasága, magáramaradottsága, kiszolgáltatottsága, s innen eredően a huszadik század új világfájdalma: a *semmi* vonzása. A *semmi ágán* ült szíve; „mintha valaminek lenne a pora", úgy szállongott a semmi a vers sorai közt. Kafkai világ volt ez, de – s ez a lényeges, mert ez az egyéni – kafkai önfeladás nélkül. Nem zárult be a kör. Minden szenvedés ellenére sem kapta el „a Semmi árja" a költemények hősét. Nem gyűrte maga alá a kétségbeesés. Nemcsak az illúziókkal, de a *semmi* negatív romantikájával szemben is felnőtt emberként élt. „Ne hadd el magad, öregem", „légy fegyelmezett" – hangzott a parancsszó. Ha másként nem, de mint például a *Tudod, hogy nincs bocsánat* vagy a *Karóval jöttél* című költeményekben, a művészi irónia révén, rímbe, ritmusba, versi játékba bekódoltan ki tudta küzdeni a kétségbeeséssel, a semmivel szemben az én a felülemelkedést.

Mert nemcsak az antiilluzionizmus, de a felnőtt emberség másik lényegi ismérveként a *felülemelkedés* költészete volt egyben a József Attiláé. Mégpedig ennek mindkét jellegzetes huszadik századi típusa adott volt nála: mind az individuális, mind a nembeli felülemelkedés. A görög filozófia fogalmát kölcsönvéve a két eltérő típus jelzésére: mind az *apátia,* mind az *ataraxia* megtalálható volt megoldást hozó, fölényt biztosító attitűdjei közt.

Kétféleképpen küzdhette ki ugyanis az én a maga számára a felülemelkedést, a léthez a fölényt. Részben individuális úton. Úgy, hogy az ész uralmát valósította meg a szorongató, kínzó érzelmek és szenvedélyek fölött. S így az *apátia,* az érzelemmentesség állapotába ért. Eltárgyiasítva mintegy önmagát, az ész ereje révén felette lebegett a megkínzott életnek. Felülről, kívülről, mint közömbös ábrát szemlélte a néki rendelt sorsot. Hiszen tudta, amit a József Attila-vers a maga ironikus, rezignált szavaival így fogalmazott meg:

„Éltem és ebbe más is belehalt már." Jól tudta, hogy az emberi élet az értelmetlennel, a halállal szemben él. S ez alól nincsen kivétel. A méltósággal való elviselni tudás, a túlélni akarás az egyetlen lehető, emberi hősiesség. S pusztán erre törekedett. Nem adta oda magát a vak fájdalomnak, de az ész által diktált feladatokra figyelt. A költészet esetében a formára, az óvó mesterségre. Eltávolodott ilyképp önmagától, az én tragédiáitól. Ha nem is gyűrte le, de zárójelbe rakta a krízisérzetet. Ahogy a *Szürkület* című költemény megfogalmazta: „Jó, hogy vannak jambusok és van mibe – belefogóznom." Dolgozott „pontosan, szépen". A felette létet jelezte mintegy a kísértő *csillag*-kép.

Az apátia útjával szemben adott volt másfelől az *ataraxiáé*, a rendíthetetlenségé, az eltárgyiasító szemlélettel szemben a nembeliségé. Az egyén itt nem az érzelmektől való messze kerülés révén küzdötte ki a fölénytudatot, épp ellenkezőleg: egy nagyobb, átfogóbb érzelem révén. Nem a pátoszt hagyva, de – arisztotelészi értelemben véve ezt a szót – épp a pátosz révén. Az önmagán túlvivő szenvedély kiemelt az énből. Ott élt az egyénben annak biztonsága, hogy van rend, van törvény, hogy az egyéni élet tragédiáival szemben az anyagi világ és a történelem nagy végtelenjében, nyugtató rendjében az egyén is benne él. Az apátia útjától eltérően nemcsak a kétségbeesés, de egyben a nihil meghaladása volt az így választott út. A magatartások értékhierarchiájában ezért illeti talán magasabb fok. Hiszen az apátia adta felülemelkedés révén csak lent maradt a mélyben, de nem szűnt meg a nihil, a céltalanságérzés: elviselte csupán az egyén a maga életét, de nem szerezte vissza annak értelmét. Rilke fájdalmas, lemondó szava volt érvényes erre az attitűdre: „Wer spricht vom Siege? Überleben ist alles." Az elviselés, a túlélni tudás volt itt az egyetlen, lehető mentség, s nem a semmit tagadó emberi cselekvés.

Az ataraxia nevével jelzett felülemelkedési módban

viszont nemcsak a kétségbeesés, de a nihilérzet fölött is győzött az egyén. Ráébredt arra – elég idézni a *Dunánál*t példaként –, hogy ő nem pusztán önmaga, de ugyanakkor „az őssejtig minden ős": nembeli létező, s mint ilyen, másért is felelős: egy nagyobb közösségért, az emberi nemért, hazáért, családért, a másik emberért. S aki ezt a felelősséget magában hordja, annak többé nem lehet kizárólagos programja a puszta negáció. Elkerülhetetlenné vált számára az igenek mondása, az affirmáció. „Nem! Nem! kellene kiáltoznom – s azt suttogom: igen, igen, – hogy a sors ringatózást hozzon – a tenger sírás vizeiben" – fogalmazta meg (egy mondattanilag is ellentétező szerkezeten át, érvényesítve az ellentétező mondatszerkesztés poétikumát) a vers ezt a felelősség diktálta affirmatív létet, a nembeliséghitet, az annak jegyében történő felülemelkedést.

A nembeliség tudatával élve, annak felelősségét magában hordva sosem veszthette szem elől József Attila – az ő szavával szólva – a „lehető világot". Volt jövőtudata, túl tudott nézni a „mai kocsmán" a végtelen felé. Nem gyűrhette így maga alá semmi tragédia, semmi szenvedés. Nemcsak az elviselés méltósága volt adott benne, de a helytállásé is: a nihillel való szembeszegülés. A huszadik századi magyar forradalmi költészet visszacsapó, poentírozó szerkezettípusát továbbörökítve tudta mondani a semmivel szemben a csöndes, tiltó *mégis*t. „Mégis bízom" – hangzott egy oly valóságban is, melyben „egünkre, hol kínok ragyognak – a költő hasztalan vonít". Ott hatott benne a felnőttség morálja, a *mégis* etikája, ez a kötőszóba sűrűsödött felelősségérzés. Még az egyéni élet csődjének, kiúttalanságának, a természeti ember megmásíthatatlan végzetének is fölébe emelt itt az énben ott ható nembeliségélmény. Ez teszi oly feledhetetlenné az életmű záró sorait, József Attila utolsó rímét, a verset az emberről, ki tudja, hogy: „legszebb a

tél, – annak, ki tűzhelyet, családot – már végképp másoknak remél".

Megfogalmazódott ebben a versben az egyéni, egyszeri emberi létezés tragédiája, a teljes elesettség, az öngyilkosság előtti reménytelenség. Emberi életet, értelmes életet – a forradalmi költészet ősi toposzával: otthont, illetve, ahogy metonímiák segítségével a vers közölte ezt: *tűzhelyet, családot* – nem remélt többé ez a versi hős. De a nemet egy sajátos körülírás, ún. litotész révén – polifón módon – az igenen át mondta. A tagadó „nem remél" helyett egy állító forma állt: „végképp másoknak remél". Az egyéni lét tragédiája fölé emelt így a *mások* létének tudata: annak átsejlése, hogy ha az egyéni sors tragédiával zárul is, nem végződhet azzal az emberiségé. A *tél* hívó rímével elkomorítva bár, de a *remél* volt ebben a lírában a legutolsó szó. Mint a nembeliség jegyében zajló életeknél mindig, a történelembe helyeződött be, azzal forrott össze az emberi létezés. S azzal forrott össze az ember örök álma: a tűzhely reménye, az otthon reménye, a boldogságremény.

Ott fénylett így József Attila költészetében mindvégig egy jellegzetesen huszadik századi szomorúsággal árnyalt optimizmus. Egy olyan optimizmus, melynek legbensőbb lényegét csupán egy paradox jelzős szerkezettel lehet érzékeltetni. *Melankolikus optimizmus, tragikus optimizmus* volt ez: a reménytelenségben megőrzött remény. Ez a nihil kihívására adott pozitív válasz, az európai szellem „éji" gondolatának uralma idején is továbbvinni bírt antropológiai-ontológiai optimizmus jelenti véleményem szerint József Attila összetett, polifón életművének legbensőbb lényegét. A Petőfi-Ady-örökséget *ezzel* vitte tovább. Az értékkiürülés, az értékpusztulás éveiben is ott éltek verseiben az emberi, nembeli önmegvalósítás nagy folyamában kiküzdött „szép szavak", a humanista-felvilágosult világképre oly igen jellemző értékek nevei: *ész, értelem, rend, törvény, jóság, szabadság, szellem,*

szerelem, boldogság, békesség, harmónia, jóság stb. S jövőt idézőn világolt az idill. „Lugasok csöndes árnya" intett. Nemcsak az irónia, a tragikum s a groteszk, de az *idilliség* is a versek tónusát meghatározó esztétikai minőségek közé tartozott. Épp úgy, mint Petőfinél avagy Adynál, ott élt József Attilában is az a meggyőződés, hogy lehetséges egy megismerhető és így otthonossá változtatható világ, lehetséges egy felnőtt emberhez méltó, értelmes létezés. Ott hatott benne a humanista-felvilágosult világkép boldogságtanának fő képi gondolata: az otthongondolat; az otthonremény.

A maga pozitivitása, igenlő volta folytán visszaadta, visszapörölte, így ez a költészet minden cinizmussal, dezillúzióval, kétellyel szemben a „szép szavak" hitelét. Helytállott az emberiségért az örök talajon. Véleményem szerint nem utolsósorban ez adja meg ma is az időszerűségét. Segít ez abban, hogy ne feledje mégoly nemek felé lökő, válságos helyzetben se az ember az értékek hívását, az igenek szépségét. Segít abban, hogy lehúzó bánatok fölött s között élve is a humanista-felvilágosult világkép jegyében, a „szép szavak", a „jó szavak", az értékek hitében szerveződjék tovább az emberi létezés.

A MINŐSÉGI OKTATÁSÉRT

Az oktatásügy igényszintje

FELSZÓLALÁS AZ ORSZÁGGYŰLÉS 1984. TAVASZI ÜLÉSSZAKÁN

Az oktatásügyet – mint előadói beszédében Köpeczi Béla miniszter mondta – első ízben tárgyalta a maga egészében, az óvodától az egyetemekig a parlament. Az alapkérdések megvitatását, a jövő esztendőre tervezett oktatási törvény mélyebb, felelősebb, össztársadalmi végiggondolását teszi lehetővé ez az alkalom. A művelődési miniszter magas színvonalú, koncepciózus tézissorozata – *A közoktatás és a felsőoktatás fejlesztési programja* – megfelelő alapot szolgáltat ehhez.

Az előterjesztés a jelen kihívásaira válaszolva a világban való helytállni tudás, azaz: a jobb társadalmi hatékonyság szemszögéből tekinti át az oktatásügyet. Innen ered egyik legértékesebb vonása: realizmusa. Hiszen társadalmilag igazán hatékony mindig csak az lehet, ami reális is. S kiváltképp így van ez kulturális vonatkozásban. Alaptörvénynek tekinthető itt az „inkább keveset, de jobban" lenini elve, mert könnyen felvázolhatók ezen a területen eszményi reformtervek, megfelelő előfeltételek nélkül azonban ezek csak zűrzavarhoz, az iskolai élet szétzilálásához, s ami a legfőbb: színvonalsüllyedéshez, a minőség romlásához vezetnek. Utópizmus és konzervativizmus, mindenáron újítani akarás, s a megszokotthoz tapadó fantáziátlanság végletei közt az arisztotelészi közép megtalálása, az egyoldalúságoktól óvakodó, gondolkodó, felelős tartás kiküzdése itt mindennél fontosabb. S az előterjesztés eleget tesz ennek. A folyamatos fejlesztés elvét vállalja, nem újít ott, ahol ehhez a helyzet nem érett. Elég idézni erre példaként a középfokú oktatás avagy a pedagógusképzés megoldásmódját.

Mindenki, aki oktatásüggyel foglalkozik, tudja,

hogy a minél későbbre kitolódó szakmaválasztás, a minél tovább tartó egységes alapképzés, azaz az egységes és általános középfokú oktatás a jövő hívása. A tervezet nem veszti szem elől ezt a perspektívát. Ugyanakkor, az adott lehetőségeket figyelembe véve, mégis a meglevő hármas tagozódást viszi tovább: a gimnázium, a szakközépiskola s szakmunkásképző megtartása mellett dönt. Tudja, hogy a realitásnak ez a kívánalma. S hasonló a helyzet a pedagógusképzés vonatkozásában is. Az egységes, egyetemi szintű pedagógusképzés a jövő modellje – legalábbis az általános iskolák felső tagozata és a középfokú oktatás számára. De a személyi-tárgyi feltételek hiányát figyelembe véve a tézissorozat (ha nem is olyan következetes itt, mint a középiskolák többágúságának kérdésében) az egységesítést nem hajszolja. Az alacsonyabb szintek emelését nem a magasabb szintek devalválása árán kívánja elérni. Nem kereszteli át egyetemeknek a főiskolákat. A látványos, mutatós intézkedéseknél fontosabb számára a minőség őrzése.

E mellett a realizmus mellett a pedagógusközpontúság a tervezetnek egy másik, általam kiváltképp fontosnak tartott, értékes vonása. Hisz a nevelés minőségi munka. S mint minden minőségi munka esetében: a szubjektív tényezőnek, az egyéniségnek felfokozottan nagy itt a szerepe. S a tervezet, ezt tudva a pedagógus alakját helyezi középpontba. Az ő szakmai illetékességét, önállóságát, kezdeményező lehetőségét kívánja biztosítani mind az irányításban, mind az intézmények belső életében, elsősorban pedig a tanítási órák mikéntjében. Felülről eltervelt újítások helyett egy alulról, az egyes pedagógusok felől elinduló reformfolyamatot kíván kibontakoztatni. Célul tűzi ki az adminisztratív terhek csökkentését, s ami a legfontosabb: az élet- és munkakörülmények megjavítását. Távlatot ad ezzel az oktatásügynek. Fel kívánja szabadítani legfőbb tartalékát: a pedagógusok legjobbjaiban rejlő minőségi erőt, alkotókedvet.

Tovább sorolhatnánk a tézissorozatban ható, ilyen típusú, helyes elképzeléseket. Mégis csak két kérdéssel kívánok foglalkozni részletesebben. Két olyan problémával, amelynél – az alapkérdéseken: a pedagógusok anyagi és erkölcsi megbecsülésén és a tárgyidologi feltételek biztosításán túl – leginkább szükséges, véleményem szerint, a társadalom megértése és segítése. S ez egyfelől a *teljesítményelv,* másfelől pedig a *nevelés* kérdése.

A KIUGRÓ TELJESÍTMÉNY IS IGÉNY

A magyar oktatásügy egyik nagy vívmánya, hogy következetesen érvényesíteni igyekszik a szociális elvet, az esélyegyenlőség kívánalmát, azt a követelményt, hogy az egyéni életindulást minél kevésbé nehezítsék meg a környezeti-családi háttérből adódó s olykor még ma is nagyon jelentős társadalmi, műveltségbeli szintkülönbségek. Az általános iskola nem utolsósorban ezért áll következetesen a fejlesztés középpontjában. Visszatükrözi ez a kultúrpolitika legfőbb vonását: demokratizmusát. Azt a lényegi koncepciót, hogy csak olyan művelődésügy teherbíró, szilárd, mely lentről, az alapok felől építkezik, és egy kulturálisan-emberileg mind homogénabbá váló társadalmat tekint eszménynek.

Hasonlóképpen nagy vívmánya oktatásügyünknek a személyiségelv hangsúlyozása. Szemben azzal az iskolatípussal, amely az egyént csak a társadalmi hasznosság, a társadalomtól ráruházni kívánt szerep felől nézi, ez az iskola tudja, hogy a nevelés célja csak a teljes személyiség fejlesztése lehet. Hisz senki sem él hiába, mindenki hordoz magában valamiféle kibontakozásra váró, sajátos értéket, külön tehetséget. Nemcsak a szellemi munkában, a sportban avagy a művészetekben, de a manualitásban, a gyakorlatiasságban, a kommunikáló-, szervezőképességben, sőt az emberségben, a közösségi tartásban is vannak „zsenik", ki-

emelkedő tehetségek. Az individualizáció, az egyéni differenciálás szellemében történő nevelés lehet tehát csak igazán eredményes; az, amely nem pusztán a hagyományos oktatásban leginkább számító intellektuális tehetséget nézi, de a teljes emberséget. Oktatásügyünk humanizmusát nem utolsósorban épp ez adja meg.

Ezt a két elvet – az esélyegyenlőség és a személyiség elvét – változatlanul fontosnak tartva, a jelen szempontjából mégis egy harmadik követelményt vélek igazán lényegesnek: a *teljesítményelvet*. Hisz amíg a társadalom a „mindenkinek a végzett munkája szerint" parancsait vallja: az iskola sem gondolkozhat ettől eltérően, mert különben előbb vagy utóbb, de szakadás áll be a társadalom elvárásai s az oktatásügy valósága közt. A társadalom kiválóan képzett, magasan kvalifikált egyeseket kíván, húzó életeket, szakmai tudásban, felkészültségben igényt ébresztő példaéleteket, s az iskolarendszer nem fog tudni adni számára ilyeneket. Energiái – a mércét túlságosan alacsonyra szabva – a szinten tartásban, a felzárkóztatásban, a bukásmentesség erőltetésében, a túlterheléstől, a lemaradástól, a lemorzsolódástól való óvásban emésztődnek fel. Hátrafelé néz, s nem az élmezőnyre. A tanügyi igazgatás is az elmaradott, kullogó intézményeket védi, azokat kívánja elsősorban „fejleszteni", az élenjárókat az „elitiskola" megvető szavával lefékezi olykor, vagy legalábbis a kiválóak még kiválóbbá tételét nem tartja fontosnak.

Szem elől veszti ez a látásmód, hogy egy jól működő oktatásügyben nemcsak az erős átlag, de a kiugró teljesítmény is igény, szükséglet. Kellenek a hajdani Eötvös-kollégiumhoz hasonló, felfelé húzó, minőségi, hajtó intézmények. Az *egalizáló, felzárkóztató* oktatáspolitikai elképzelést éppen ezért fel kell váltsa, illetve ki kell egészítse az *előrehajtó, differenciáló* oktatásszemlélet.

Igaz – és ezt senki sem vitatja –, az ideális az volna,

ha az egész oktatásügy válna óriási Eötvös-kollégiummá, magas képzettséget nyújtó s ugyanakkor a felzárkóztatást és a differenciált személyiségfejlesztést is megadó elitiskolává. De míg ehhez nincsenek meg a személyi, tárgyi, anyagi előfeltételek, egypólusúból kétpólusúvá kellene tenni véleményem szerint a fejlesztési elvet. Szükséges volna, hogy érvényesüljön az iskolarendszeren belül – főleg a középfoktól kezdve – a jelenleg uralkodó globális-lineáris fejlesztés mellett egy más típusú is: a teljesítményelv jegyében a szelektív prioritást vállalni tudó, differenciált fejlesztésszemlélet. Fokozottabb mértékben kellene segíteni a kiváló pedagógusokat és a kiváló intézményeket, hogy még kiválóbbak, a jó tanulókat, hogy még jobbak lehessenek, hogy minden fokon és minden típusban ne a leggyengébbekre, de elsődlegesen a legjobbakra nézzen az iskola, hogy a felfelé húzás, a Németh László-i „oromtermészet", és ne a lemaradás szabjon törvényt, rendet.

DEMOKRATIKUS ELIT

Vannak, akiket visszatart egy ily koncepció vállalásától a demokratizmus megsértésétől való félelem; a visszariadás az elitizmustól. Holott az elit igénye nem szükségszerűen ellentétes a demokratizmus gondolatával. Nem pusztán arisztokratikus – létezik demokratikus elitszemlélet is: a minőséggondolat. S mindig ez van jelen, mikor nem valami különleges szempont (származás, vagyon, összeköttetés stb.), hanem a tehetség, az egyéni teljesítmény emel ki az élre. Eötvös Loránd neve elválaszthatatlanul beletartozik például a magyar demokratikus gondolkodás történetébe. Az általa, kultuszminiszter korában létesített Eötvös József Kollégium mégis elitintézmény volt, csak épp a Klebelsberg által később felállított arisztokratikus elitizmus iskoláival szemben (például a gödöllői francia vagy a sárospataki angol intézet) a demokratikus

elitgondolat példáját adta: a tehetség és a munka volt benne a felvétel és a bentmaradás egyetlen feltétele.

Oktatáspolitikánk történelmi súlyú eredményeket ért el a felszabadulást követő évtizedekben a nevelésügy mennyiségi problémáinak megoldásában. Forradalmat jelentett, a magyar társadalom arcát tette mássá – homogénabbá, igazságosabbá – az általános iskola létrejötte és megszilárdulása, s a közép- és felsőfokú oktatás hatalmas mérvű kiszélesedése. Az extenzív fejlesztés szempontjai mellett, a valóság kihívására mintegy válaszolva, még fokozottabban kellene azonban érvényesíteni már a jelenben az intenzív fejlesztés igényeit is. Mennyiség és minőség dialektikus ellentétpárjában, örök vitájában a minőség erősebb hangsúlyát kívánja ma a történelmi szükség. Ott kell hogy tükröződjék ez a hangsúlymódosulás az 1972-es oktatási párthatározat szellemének megfelelően a tanítás módszerében, tartalmaiban, de a követelményszintben és fejlesztési-szervezési kérdésekben is.

Szükség volna – ennek szellemében – az egyetemeken a hajdani Eötvös-kollégiumhoz hasonló intézményekre: nem egyszerűen szakkollégiumokra, hanem a kiemelkedő teljesítményt nyújtó diákok kollégiumára. Ebbe az irányba kellene továbbépíteni, véleményem szerint, a jelenleg is működő szakkollégiumrendszert.

A középiskolák fejlesztésében is egyértelműen vállalni kellene a teljesítménytől meghatározott szelektív prioritást. Az utolsó tíz évben a tanulmányi versenyek győzteseinek 60 százaléka az ország 15 középiskolájából – a középiskolák alig három százalékából került ki. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem felvettjeinek 52 százalékát az elmúlt tanévben 25 középiskola, az ország középiskoláinak alig öt százaléka adta. Nyílttá, elismertté – anyagi juttatásokban, a „gyakorló iskola" vagy „kísérleti iskola" elnevezéssel a címben is kifejeződővé – kellene tenni ezeket a ténylegesen meglevő különbségeket. S a felvételt ezekbe az intézményekbe

a demokratikus elitgondolat kívánalmainak megfelelően ne a területi elv, de még fokozottabban és a nyilvánosságtól is ellenőrzötten, az egyéni rátermettség határozza meg. Érvényesíteni kellene azt a követelményt, melyet az MSZMP KB köznevelléssel foglalkozó, 1982. április 7-i ülésének előadói beszédében Óvári Miklós így fogalmazott meg: „Nemcsak az alacsonyabb színvonalú iskolák felemelésére van szükség, hanem társadalmi érdek az is, hogy legyenek, a mostaninál nagyobb számban, híres, kiváló iskolák. Ez nem sérti a szocialista egyenlőséget, sőt példájuk nélkülözhetetlen húzóerőt jelent az egész közoktatás számára."

Ha nem is a felsőoktatáshoz és a középiskolaihoz hasonló erősséggel, de következetesebben jelen kellene hogy legyen ez az igényelt teljesítményelv az általános iskolában is. Vissza kellene állítani az Úttörő Szövetség szervezte szellemi olimpiákat. A tagozatos osztályoknak nem a leépítésén, hanem a továbbfejlesztésén kellene inkább gondolkodni. S el kellene töprengeni rajta: nem okoz-e több kárt, mint hasznot a bukás és az osztályzás kérdéseinek jelenlegi, személyiségféltő, óvatos kezelése. Talán túlzott aggályoskodás a teljesítmény jegyekkel történő mérésének részleges megszüntetése, s még inkább az a bukásmentesség hallgatólagos erőltetése: a tanári munkának ezen keresztül történő megítélése. A túlbiztosító, védőhálókkal történő nevelés gyakorta maguknak a neveltek-nek is árt: visszafejleszti az igényességet, alacsonyan hagyja az énrealizációt megszabó, belső, egyéni követelményszintet.

Persze igazuk van azoknak, akik egy ilyen, fokozottabban a teljesítményelv jegyében fejlődő „kemény iskola" kívánságát hallva a lehetséges személyiségbeli és társadalmi torzulásoktól félnek. Jogos az aggály, hogy a versenyszellem következetes végigvitele úgy, mint például Japánban, ahol szinte hetente rangsorolják a tanulókat, nálunk is kibírhatatlan túlterheléshez

és személyiségmegroppanásokhoz vezetne. Társadalmi vonatkozásban pedig joggal lehet tartani attól, hogy tovább fog nőni az általános iskola nyolc osztályát el nem végző, jelenleg is sok nehézséget s gondot okozó „félanalfabéták" száma. S ami még komolyabb probléma: jogos a félelem, hogy a teljesítményelv jegyében igenelt „nehéz iskola" a magasan kvalifikált értelmiség avagy pedig a „második iskolát", a különórákat maguknak megengedni tudó társadalmi rétegek gyermekeinek kedvez. Nemkívánatos szelekciós torzulást hozhat így létre a társadalomban. Felnövekedhet egy oly értelmiség, amelynek az alapvető osztályokhoz – a munkássághoz és a parasztsághoz – nincs többé köze, nem kötik hozzá parancsoló élmények.

Az ily torzulások valódi veszélyek. Ezeket azonban, ha nem is maradéktalanul, ki lehet küszöbölni. A személyiségtorzulásokat pedagógiai ellensúlyokkal, a társadalmiakat pedig tehetségkutatással, a népi kollégiumok gondolatának korszerű, a ma feladataihoz mért felújításával, s nem utolsósorban a felnőttoktatás fejlesztésével, továbbvitelével. Azt a torzulást azonban, amelyet a kiválóan képzett, élenjáró, a többieket húzni tudó, magasan kvalifikált, minőségi életek nem kellő számú jelenléte visz be a társadalomba, ellensúlyozni később már semmiképp sem lehet. S a teljesítményelv elsődlegességének szem elől vesztése előbb vagy utóbb ezt hozza magával. A kiváló egyesek fognak hiányozni. A minőség zuhan.

SZOLGÁLATETIKA

Végül még egy, a társadalmi hatékonyság szempontjából lényegi kérdésről szeretnék szólani: a nevelés problémájáról. Mert hiába lesznek kiválóan képzett egyesek, ha ezek nem szocialista, de más jellegű értékorientációval élnek. A legkülönfélébb iskolai felmérések mutatják, problémák vannak ezen a téren. Az indi-

viduálisokkal szemben nem kötnek eléggé a közösségi – a szocialista és a nemzeti – értékek, a mennyiségiekkel-fogyasztóiakkal szemben a minőségiek; az önmegvalósítás-etikára esik csak hangsúly, s háttérbe szorul a szolgálatetika. Zavart az értékrend. Joggal hangsúlyozza az oktatásügy minden ismerője: a legfontosabb feladatok közé tartozik a nevelő munka.

Csak két tényezőjét szeretném kiemelni itt ennek a nagyon is sokrétű, összetett kérdésnek. Az egyik a humán tárgyak szerepe. El kellene gondolkodni rajta, hogy nincsenek-e – legalábbis némi kis részben – összefüggésben a nevelési problémák azzal a ténnyel, hogy az elmúlt negyedszázadban több mint húsz százalékkal csökkent a humán tárgyak óraszáma az oktatómunkában. A természettudományos, technikai műveltség szükségszerű előretörése szinte kizárólagosságot jelent már nem egy iskolatípusban. Holott nyilvánvaló: az iskolai szocializáció nem lehet egyszersmind humanizáció, ha oly nemzedék nő fel, melyet magában hordott verssorok és történelmi példák már nem vezetnek. Változott formában, de ma is igazak Radnóti sorai: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj – s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály." Ki – Ajtmatovtól megírt modern „mankurt"-ként – összemberi emlékezet, azaz humán műveltség nélkül él, az nem tudja igazán érezni a hazát, nem tudja érezni a múlt üzenetét, az emberség hívását.

De van ennek a kérdésnek, a nevelés problémájának, az iskolai jellegűeken túl: társadalmi vonatkozása is. A nevelés mindig szocializáció: a társadalom a maga szükségleteihez s a maga arcára formálja ennek során az induló életeket. S ebben a szocializációs folyamatban az iskola lényegi szerepet tölt be ugyan, de nem egyetlen tényező. Ott van mellette a szülői ház, a baráti kör, az ifjúsági szervezet, a hadsereg, a termelőüzem, a tömegkommunikáció, a film, a televízió, a lakóhelyi s számos más közösség; azaz: az egész felnőtt társadalom. Elválaszthatatlan így a neve-

lés kérdése attól, mi a helye s a presztízse a társadalom egészében olyan, az iskola által sugallni vágyott értékeknek, mint például tudás, műveltség, munka, etikus élet, közösségi tartás.

Igaz: az iskolában – a szellem világában – kifejtett értékek s a valóság között mindig van némi feszültség, de csak feszültség és nem másféleség. A konfliktusokkal való erősebb, illetve kevésbé erős megterheltség von a kettő közt határt, és nem a más minőség. Szükségszerűen befolyásolja így az iskolai nevelő munkát, hogy mennyire áll a társadalom tudatának előterében a permanens nevelődés szükségessége, az ideológiai munka, az emberformálás.

Az ötvenes évek nem egy keserű tapasztalata ugyan némileg gyanússá tette az ily fogalmakat. A manipulálás eszközévé, az anyagi érdekeltség helyes elvének megkontrázójává vált gyakorta az erkölcsi-ideológiai hajtóerőknek a hangsúlyozása, a frázisszerűen hirdetett „új ember"-igény. Ez a tapasztalat sem indokolja azonban, véleményem szerint, a dezideologizálódás ideológiájának a térhódítását; azt, hogy ne igyekezzünk megszüntetni, amennyire lehet, azt a sokakban nagyon is érthető félelmet aggályt, amely érdekirányultság és értékirányultság törvényszerűen létező s feloldásra váró konfliktusait látva, azoktól megriadva, hajlik rá, hogy szembeállítsa egymással a reális, gazdasági törvényszerűségek érvényre juttatására való törekvést, a reform gondolatát és az eszmei-erkölcsi igényesség fokozásának kívánalmát, az ideológiai munkát; hajlik rá, hogy ne valódi és lényegi problémát, de lemosolyogni való „felvilágosítói" attitűdöt, reformellenes, paternalista beállítottságot véljen sejteni csupán, ha oly szavakat hall, mint ideológiai munka, erkölcsi ösztönzés, szocialista ember.

Az ifjúság nevelésének problémái nyomatékosan figyelmeztetnek rá: fontos annak a pártállásfoglalásokban mindig hangsúlyozott követelménynek a szem előtt tartása, amely elválaszthatatlan egységben

látja a szocializmus külső, gazdasági, intézményszerű építését, s ennek belső mását, az önnevelést, az ideológiai tevékenységet, a morális igényt, a példamutatást. Nem elég csak gazdasági jellegű intézkedésekkel, a gazdálkodás és az ellátás javításával, s adminisztratív eszközökkel, szigorúbb állami-társadalmi ellenőrzéssel felvenni a harcot a mindennapokban észlelt visszásságok ellen: mint harmadik lényegi összetevő, nélkülözhetetlen itt az ideológiai munka, a tudatformálás. Kötelezővé teszi, véleményem szerint, a kormányzat számára – nem utolsósorban az oktatásügyért, a jövő nemzedékéért érzett felelősség is – az élet minden szintjén s minden területén az ideológiai igényesség, etikai kontroll, önkontroll még fokozottabb érvényesítését, az erkölcsi szigort, a presztízsadó társadalmi értékrend még következetesebb szocialista irányú befolyásolását. A Művelődési Minisztériumtól készített, gondosan kimunkált köznevelési tézissorozat így érheti el csak maradéktalanul a maga kitűzött nevelési célját.

Még egyszer a minőségről

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ

Kedves Barátom!

Mikor 1984. április 24-én közölt, *Az oktatásügy igényszintje* című cikkem nyomán elkezdődött az Általad szerkesztett lap hasábjain a most végéhez közeledő vita, jeleztem Neked: nem kívánok élni a zárszó jogával. Hiszen elvontan, teoretikusan nézve, a pedagógiának szinte antinómiaszerű kérdései, folyvást visszatérő vitatémái közé tartoznak az itt felmerültek: a végtelenségig sorakoztathatók a pró és kontra érvek. Érdemleges lezárást éppen ezért csak a problémák dialektikus összefüggését látó, de a pillanatnyi helyzetmegítélés alapján mégis állást foglaló dönteni-tudás, a cselekvés hozhat. A vita úgy lehet csak igazán eredményes, ha nem a teória, de a kultúrpolitikai vezetés mondja ki a zárszót.

Mi késztet most mégis ennek a közbeszóló-vitázó levélnek a megírására?

Mint irodalomtörténész, a múlt példáiból nagyon jól tudod, hogy eltorzulnak gyakran a viták menetében a különféle egyéni szándékok, elképzelések. S ez talán nem is baj. Hisz az eszmecseréknek nem utolsósorban az is a feladatuk, hogy a kérdéseket felvetve, kifejtve ne csak a megoldás útjait jelezzék, de az esetleges torzulások és értetlenségek lehetőségét is, elősegítve ezzel, hogy kevesebbet tévedjen a nehezebben megváltoztatható: a napi gyakorlat. A visszafordíthatatlan folyamatokkal foglalkozó tudományokban (s minden társadalomtudomány ilyen) a polémia tölti be mintegy a laboratórium szerepét. Különböző élettapasztalatok, értékigények, érdekképzetek – agymechanizmusok – erőterébe állítva árulja el a gondolat

a maga természetét. Így válik még döntés előtt érzékelhetővé, milyen irányba torzulhat el a kifejlet során egy-egy koncepció, milyen meg nem értések, félreértések nehezíthetik meg valóra váltását. A vita nyilvánvalóvá tette számomra, hogy sok az általam kifejtettek kapcsán az ilyen félreértés. Mivel a megvalósítás útjait zárhatják el ezek, szeretném ismételten szembesíteni velük gondolataimat.

FŐ KÉRDÉS: A SZÍNVONAL PROBLÉMÁJA

Számomra, cikkemet megírva, a színvonal problémája volt a fő kérdés: az, hogy megfelelőképp érvényesül-e jelenleg oktatásügyünkben a teljesítmény elve: elég igényes-e az iskolai munka, avagy pedig gyakori az igényszint leszállítása. Nincs-e túlzottan nagy erővel jelen az oktató munkában, s az ezt befolyásoló közvéleményben egy olyan attitűd, amely elsődlegesen nem előre, az élmezőnyre néz, de inkább hátrafelé, a lemaradókra, amely nem arra törekszik, hogy a maximumot hozzák ki magukból az egyes iskolák s az egyes tanulók: gyakorta inkább a versenyt visszafogja? Feladatdiktáló, kihívást jelentő intézmények helyett nem sokasodnak-e meg a középszerű, szürke bizonyítvány-gyárak? Azaz: izgatott az oktatásügy mai igényszintje.

Meggyőződésem: egyik legfontosabb kérdése ez jelenlegi fejlődésünknek. Ma már közhely az a magyar Jánossytól s az amerikai Nobel-díjas közgazdásztól, Schultztól (könyve most jelent meg éppen magyarul) több mint két évtizede bizonygatott tétel: a modern gazdasági fejlődésben az egyik legfontosabb az „emberi tőke", az emberi hozzáértés, tudás. Vámos Tibor meggyőző cikkei nyomán az is világos már, hogy a nemzetek közötti gazdasági rangunkat nézve, végzetessé válhat a mosti lemaradás; az, ha nem áll rendelkezésre az elkövetkező évtizedekben egy „új szellemű, tehetséges, megalapozott és bátor", vezetni, irá-

nyítani képes szakembergárda. Mindez az oktatásügy igényszintjének emelésére int, a sokat követelő, magas színvonalú, kihívást jelentő „kemény iskolák" fontosságára.

A színvonal problémáját kulcskérdésnek vélve úgy ítéltem meg: főleg két ok játszik közre ennek nem kielégítő voltában. Az egyik mindnyájunk által ismert tény. Az, hogy még nincs megfelelő szinten az általános iskola. A képesítés nélküli pedagógusok viszonylag nagy száma, a szükséges módszertani anyagok, segédeszközök gyakori hiánya, a nemegyszer 40 fős csoportok léte – az Andor Mihálytól idézett zsúfoltság –, a több műszak szükségessége és számos más tényező régtől fogva figyelmeztet erre. Nem véletlenül tartozik évek óta a *kiemelt* kormányzati fejlesztési feladatok közé az általános iskola.

S ez így is van rendjén.

A szocialista kultúrpolitika – már pusztán a maga demokratikus jellegénél fogva – sohasem teheti magáévá azt a Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő elképzelést, amely az alapintézmények elmaradottságát tudva, látva is, a súlypontot mégis a fenti kulturális szint emelésére tette, s néhány elitiskola létével, egyes kiemelt intézmények fejlesztésével vélte megoldhatónak a szükségessé vált modernizálást. Egy-egy évjárat alig 8 százalékát emelte ki csupán ez az oktatási rendszer – a gyermeket 10 éves korában sorsa eldöntésére kényszerítve – magasabb iskolába. Nemzeti tragédiát okozó skizofrénia lett ennek az arisztokratikus, „kultúrfölényes", szűk merítési bázissal dolgozó művelődéspolitikának a következménye. Létrejött egy ország, amelynek volt egy vékony réteget kitevő, európai műveltségű értelmisége s egy elhanyagolt, szinte ázsiai nívón élő dolgozó népe. Nem tudott helytállni egy így felkészült nemzet a nehéz, próbáló szituációkban.

A szocialista kultúrpolitika már indulásakor nagyon jól tudta, hogy végső soron minden a tömegeken múlik. Az alulról való építkezés volt törvény számára.

Létrehozta az általános iskolát, és annak fejlesztése került középpontba. A költségvetésben s minden oktatáspolitikai állásfoglalásban ezen iskolatípusnak volt és van mindmáig prioritása. S ezen kultúrpolitika helyességét senki sem vitatja. Ellenkezőleg. Máig büszkeségem, hogy 1945–47 között, mint az akkori Oktatásügyi Minisztérium első kommunista párttitkára, ennek munkásai, szorgalmazói közt jelen lehettem.

Más kérdés aztán, hogy vajon eleget tudott-e és tud-e kultúrára fordítani az államháztartás. A pedagógiai utópizmus a helyes és jogos igények hangoztatása mellett olykor nem veszi itt számba a realitásokat. Megfeledkezik róla, hogy az egyik legköltségesebb beruházási szféra az oktatásügyi, s rendkívül hosszan tartó, lassú folyamat egy iskolarendszer felfelé hozása. Még fokozott erőfeszítések mellett is csak több évtizedes fejlesztőmunka hozhat itt lényegi változásokat. Hiszen a jelenlegi szint is majd négy évtizedes s megítélésem szerint nem mindennapian nagy erőfeszítéseknek lett az eredménye, és a világ leggazdagabb országa, az USA – a statisztikák szerint – egy-egy évjárat egyharmadának tud még ma is csupán igényesebb, színvonalasabb nevelést nyújtani.

Szükséges tehát a sürgető színvonal-követelmények kielégítése érdekében – az általános iskola fejlesztésének kérdését mint kiemelt problémát percre sem feledve – más utak és módok keresése is. S így merül fel a kérdés: vajon az igényszint problémája nem függ-e össze más típusú, nem objektív, de szubjektív jellegű tényezőkkel is? Nincsenek-e olyan szemléleti hibák, torzulások oktatási gyakorlatunkban, amelyek a jelenlegi fejlettség s az adott anyagi keretek mellett s ellenére is visszafogják némileg az oktatásügyet, megakadályozzák annak intézményeit s dolgozóit abban, hogy a bennük rejlő lehetőségeket maradéktalanul kilicitálhassák?

Ahol a tényleges megoldáshoz az objektív feltételek kellő mértékben egyelőre még nincsenek jelen, törvényszerűen feltűnnek ott az egyoldalúsító álmegoldások, a rekompenzáló tendenciák: a szükségessé vált hangsúlyok háttérbe szorítanak más fontos hangsúlyokat. Demokratikus, alulról építkező kell hogy legyen az oktatáspolitika? Az extenzív fejlesztés igényeit kell számba vennie, az alsóbb szintű, elmaradott intézményeket kell hogy támogassa? A rekompenzáló válasz könnyen elvihet itt a nivelláló megoldások irányába. Érvényesülhet a közlekedőedények törvénye, s mennyiségi fejlesztés megy végbe a minőség rovására.

Egyenlő esélyt kell hogy adjon az iskola? A meglévő társadalmi egyenlőtlenségekből – szociokulturális és regionális eltérésekből – adódó különbségeket kell igyekeznie ellensúlyozni? Megjelenhet s nem egy helyütt meg is jelenik ennek a kompenzációs feladatnak rekompenzatív megoldásaként a torz realitás: az igényeket lejjebb szállító, a jobbak, az „anyagot úgyis tudók" fejlődésével nem törődő, „bukásmentes", könnyű iskola. Egalizáló irányba torzul el az oly igen fontos szociális elv, az esélyegyenlőség lényegi elve.

Személyiségre néző, a teljes embert figyelembe vevő, egyénenként optimalizált oktatást, differenciált nevelést adni tudó kell hogy legyen a jó oktató intézmény? Tudni kell, hogy mindenki hordoz magában valami értéket, egyfajta tehetséget, amelyet a pedagógusnak a gyermeket megértve – más jellegű elvárásokkal személyiségsérülést nem okozva neki – ki kell bontania? Feltűnhet ennek a helyes igénynek árnyékában a „mindig a gyereknek van igaza" hallgatólagosan vallott tétele, s minden megterheléstől óvni kezd a túlterheléstől való félelem. Minden versenygondolattól, olykor még a jegyekben kifejeződő megkülönböztetéstől is védeni akar a személyiség vak kímélete.

Pedagógiai igénytelenséggé torzul a gyermekre néző, új pedagógia.

Alapkívánalmat jelentő, lényegi elvek ily típusú, rekompenzáló megvalósításának következményeképp szükségszerűen mutatkozni kezd egy mind nagyobb problémát jelentő igényszintesés. Háttérbe szorul nemegyszer a teljesítmény elve, szem elől vétődik a színvonalkérdés. Volt tanítványaimtól, a legkülönfélébb szinten dolgozó pedagógusoktól mind gyakrabban jutottak el hozzám ilyen panaszok. Számosan mondották: hódít körülöttük a bukásmentesség mítosza, a tanári munka negatív minősítője lesz, ha valaki buktat. Erős a differenciálódásellenesség. Számtalanszor hallottam különböző formában azt a keserű kifakadást, amelyet a vita során a maga problémaérzékeny, gondolkodó, őszinte hangú cikkeinek egyikében így fogalmazott meg Beke Kata: „csak szép szürkén, szép egyformán, senki ne merészeljen kilógni a sorból" – ezzé torzult nemegyszer az egyenlő esélyek demokratikus kívánalma. S számtalanszor hallottam azt is, amit ugyanő így sűrített egybe: „nincs buta, lusta, fegyelmezetlen, elemi kötelességét sem teljesítő gyerek", csak „pedagógiai kudarc", csak „megfegyelmezendő tanár". Ily típusú tények késztettek megszólalásra. Mert bármily elszigeteltek legyenek is ezek, kérdező helyzetet jelentenek, sürgetik a szükséges feleletet.

KÉTPÓLUSÚ FEJLESZTÉS

A választ keresve úgy ítéltem meg, nem hárítható mindez a probléma az objektív ellátási-anyagi nehézségekre, s főleg nem a pedagógusok nem megfelelő munkájára, felkészültségére. Szükséges számba venni a rekompenzáló megoldások hozta szemlélettorzulást is: az igényszint problémájának, a minőség kérdéseinek nem kellő súlyú szem előtt tartását. Ezért vetettem fel: nem kellene-e még egyértelműbben bipolárissá tenni a kultúrpolitikai gondolkodást. Egy olyan két-

sarkú modell lebeg eszményként előttem, melyben alulról emelné a magyar művelődést a mind határozottabban továbbfejlesztett, tökéletesbített általános iskola, s ugyanakkor húzná felfelé a régi Eötvös-kollégiumhoz hasonló intézmények sora; a globális-lineáris, általános fejlesztés mellett – nem utolsósorban a nivelláló-egalizáló törekvések kiküszöbölése érdekében is – a jelenleginél sokkalta erőteljesebben ott kellene hogy hasson, véleményem szerint, kulturális politikánkban egy más jellegű – differenciáló-szelektív – fejlesztési pólus: egy erőteljesen érvényesülő, felfelé húzó minőségi igény, minőségi példa.

Ezt a kétpólusú fejlesztési elvet szem előtt tartva merült fel bennem a kérdés: nem lenne-e szükség a felsőoktatásban a hajdani Eötvös-kollégiumra emlékeztető intézményekre? Nem lenne-e helyénvaló a középfokú oktatásban az erőteljesebb különböztetés – nem az egyes iskolatípusok között (ott helyes a lassú, megfontolt közelítési tendencia), de az egyes típusokon belül, az eltérő minőségi szinten dolgozó intézmények közt? Nem lenne-e szükség nagyobb számban országos merítési bázissal rendelkező gyakorló és kísérleti iskolákra? S vajon nem lenne-e helyes minden szinten már az általános iskolától kezdve – a helyi körülményeknek megfelelően különféle módon – csoportbeosztással, tagozatos avagy homogenizált párhuzamos osztályok segítségével, csoportbontásokkal, széles tevékenységi struktúrával s számos más formában törekedni a minél fokozottabb teljesítmény szerinti differenciálásra? Azaz: nem lenne-e szükség egy erősebben teljesítményközpontú, feladatdiktáló, kihívást jelentő, igényt ébresztő oktatási gyakorlatra, „kemény iskolára"?

Volt tanítványaimtól többször megkérdeztem: ha a színvonalproblémát ily komolynak vélik, mért nem teszik nagy erővel szóvá. A válasz mindig egy volt: félnek, hogy felhangzik ellenük az antidemokratizmus, az elitizmus vádja. S tapasztalnom kellett: valóban könnyen megtörténhet ez. Még jó szándékú, felelősen gondolkodó vitapartnereknél is megjelenhet az érv, ha valaki a teljesítmény alapján történő differenciált fejlesztés igényét sürgeti, hogy az alulról építés demokratikus, szocialista elvét kérdőjelezi meg, s ezzel a fő feladatról, az általános iskola fejlesztéséről kívánja elterelni a figyelmet. Feltűnhet az *is-is*eket *vagy-vagy*nak olvasó, antidialektikus vitázótechnika. Eltérő hangsúlyú helyzetmegítélésekből vagy a reális fejlesztési lehetőségek eltérő mérlegeléséből eredő terápiai hangsúlykülönbségek úgy fordítódnak le, mint ideológiai-elvi ellentétek. Megütközést kelt az elit fogalma, holott köztudott: az *elit* nemcsak egy kivételezett társadalmi rétegnek, de – éppúgy, mint valaha Németh Lászlónál – a minőségigénynek is lehet a néven nevezője, a szinonimája. Nem esik szükségszerűen egybe az antidemokratikus elitizmus s az elit gondolata.

Felmerül a gyanú a teljesítményelv fokozottabb érvényesítését sürgetőkkel szemben, hogy szem elől vétik a szocialista kultúrpolitika oly fontos elveit, mint amilyen az esélyegyenlőség és a személyiségre néző, differenciált oktatás elve; hogy nem veszik számba: ami gyakorta tehetségnek látszik, az nemegyszer csupán előnyösebb társadalmi helyzet, s nem tudják, hogy nagyon sokfélék a tehetségfajták: a teljes emberre néző pedagógia lehet csupán igazságos mindig az egyeshez. A magasabb igényszint mellett megszólalók érveit könnyen elfedik így a szocializmus és a szocialista kultúrpolitika jegyében megidézett árnyak. S itt válik számomra általánosabb jelentésűvé a most lezajlott vita.

Mindnyájan tudjuk: gazdasági fejlődésünk egyik alapkérdése, hogy a különféle egalitárius nézetekkel szemben sikerül-e érvényesíteni a minőség s a teljesítmény jegyében való fokozottabb differenciálás követelményét, sikerül-e megvalósítani azt, hogy – Varró Rózsa szavait idézve – „kiemelkedő teljesítményeik és alkotásaik által" a jobbak ugorhassanak mindenütt az élre, legyenek azok akár egyének, akár intézmények, akár vállalatok. De ha ez a fejlődés egy olyan, viszonylag zárt s vizsgák, jegyek által oly könnyen ellenőrizhető területen is, mint az iskola, annyi félelmet, veszélyérzetet kelt, mennyivel nehezebb lesz megvalósítani ezt egy sokkal bonyolultabb, összetettebb, kevésbé ellenőrizhető, nehezebb terepen: a társadalomban. Milyen erővel kell számítani ott a különböző fékező, féltő aggályokra. Félős, hogy elvész ezek nyomása alatt az oly fontos feladat: a minőség forradalma, a jobbak kiválni tudása.

S az iskolai munkát szükségszerűen befolyásolja ez. Mert igazuk van azoknak, akik a vita során azt hangoztatták, hogy egy erősebben teljesítményelvű, minden egalizáló-nivelláló törekvést kirekesztő társadalom nélkül nem lehetséges magas igényszintű, az egyén oromtermészetére építő iskola. A társadalom a maga oktatási intézményeit végső soron mindig a saját arcára formálja.

A TANÁR SZEREPE

Persze, a teljesítményelv veszélyeit magam is érzem. Mint hozzám hasonló irodalomtörténész, Te is jól tudod: inkább etikai-érzelmi, mintsem racionalista-pragmatista hozzáállásra késztet bennünket már egymagában a szakmánk: az igazi irodalom mindig a pusztán teljesítményelvű társadalmak, a csak célracionális, embert nem néző szemléletmódok bírálatát adja. Ugyanakkor azonban jól tudom azt is, hogy az elabszolutizált teljesítményelvnek nem az egalitariz-

mus a szocialista alternatívája, hanem a „mindenkinek a végzett munkája szerint". Igaz: pedagógusként nem könnyű elviselni még ennek szigorát sem. Hiszen nagyon sokszor olyanért is büntet-jutalmaz ez, amiről az egyén nem tehet. A Max Weber-i érzületetika–felelősségetika közti konfliktus gyakorta fennáll itt.

A teljesítményelv szükségességét értve, belátva is, jól tudom például, hogy ez sértheti az iskolán belül a személyiségelvet. Az oktatás a maga sajátos természeténél fogva a gyermek egyéni érési menetét nem veszi számba, s a tehetségnek is csak egyfajta típusát becsüli: az intellektuális-kognitiv tehetséget, legalábbis az osztályozás révén jobbára csupán ezt méltányolta. Igazságtalan így egyrészt a későn érőkkel, másrészt pedig más típusú tehetségekkel szemben. Személyiségtörést okozhat ezzel. Ezt a veszélyt elkerülendő, hangsúlyoztam cikkemben a pedagógiai ellensúlyok szükségességét, főleg az ifjúsági mozgalom és a tanórán kívüli tevékenységek kompenzatív voltát. Hiszen az ún. *all-round educationt*, az egész személyiséget néző nevelést a tanóra egymaga sosem adhatja meg.

Még inkább éreztem s érzem a veszélyét annak, hogy a teljesítményelv az anyagi helyzetük, összeköttetéseik vagy műveltségük révén kiváltságosnak tekinthető társadalmi rétegek gyermekeinek kedvez. Elmélyítheti így a szociokulturális különbségeket, s könnyen veszni hagyja a hátrányosabb helyzetből érkező tehetségeket. Ezért hangsúlyoztam a kollégiumi rendszerrel egybekötött tehetségkutatás fontosságát, mint az innen eredő torzulásoknak esetleges, lehető ellensúlyát. A vitában nem utolsósorban Harsányi István szenvedélyes hangú, gazdagon érvelő megszólalása nyomán, szinte főkérdéssé lépett elő ez a probléma. Engedd meg, hogy ennek kapcsán elmondjak néhány idetartozó, személyes emléket.

Több mint ötven éve, 1933-ban, tizenkét évesen, mint sárospataki kisdiák ismertem meg Harsányi Istvánt. Akkor érkezett Patakra mint fiatal tanár.

Máig emlékszem: nem sokkal megérkezése után kezembe adta Tamási Áron frissen megjelent regényét: az *Ábel a rengetegben*t, megszervezte az „alsósok", a 10–14 évesek önképzőkörét. Életem első irodalomtörténeti dolgozatát „Realizmus és romantika" címen itt olvastam fel. Csupa nyugtalanság volt ez a fiatal tanár. Az ő nyugtalansága indította el 1935-ben (tudtommal először a harmincas évek Magyarországán) az ún. tehetségkutatást. Zempléni, szabolcsi, abaúji szegényparaszt-gyermekeket emelt ki, a sárospataki gimnáziumba, falusi papok, tanítók segítségével, ingyenes ellátást biztosítva nekik. Eötvös-kollégista volt. Kis Eötvös-kollégiumokkal akarta teleszórva látni az országot.

Ez a Harsányi István-féle kezdeményezés volt ösztönzője a Németh Lászlótól országos hírűvé tett hódmezővásárhelyi „tanyasi internátusnak". Sőt, a Györffy-kollégium létrejöttébe is belejátszott ez. Györffy István elképzeléseiben mint tehetségmentő intézmény merült fel egykor a „parasztkollégium" terve, s a kollégium megszületésében lényegi szerepet játszó Zsindelynének, Tüdős Klárának közvetlenül is erős volt a pataki kötöttsége. Hathatott rá a pataki példa.

Jól emlékszem még az akkori vitákra, Szabó Dezső nagy hatású támadó cikkére, a *Lombik és falanszter*re. Az életesség, a szerves fejlődés nevében támadta ő a tehetséggondozás kívánalmát, a maga következetlen módján cikke végén téve csak némi engedményt ennek a gondolatnak. Emlékszem az egykori baloldal állásfoglalására. Ennek egy része nem helyeselte ezt a vállalkozást, mert amint például Darvas József írta: eltereli a figyelmet az alapvető társadalmi s kulturális változtatások szükségességéről.

Igaz: egy-egy ilyen részletintézkedés valóban nem hozott megoldást egy kasztszerűen tagolt, s ezt az iskolarendszerbe is kivetítő, hárommillió koldust magában hordó osztálytársadalom problémáira. A tehetségre való figyelésnek azonban még így is volt haszna.

Elég megnézni a mai magyar szellemi életet: milyen arányú benne azok jelenléte, akiknek az Eötvös-kollégium s a Györffy-kollégium, ez a két, tehetségkiválasztáson alapuló felsőoktatási intézmény volt valaha az útnak indítója. S közvetlenül Harsányi István kezdeményezésének is elkészíthető ma már a mérlege. Hogy napjainkban államtitkár, egyetemi tanár, vezető állami tisztviselő nem egy hajdani abaúji, zempléni, szabolcsi szegényparaszt-gyerek: ebben az egykori sárospataki tehetségkutató munkának is van némi szerepe. Ha nem is pataki vonatkozásban, de Te is tanúskodhatsz erről. Egy hajdani minisztériumi vezető, a sárospataki kapcsolatokkal rendelkező Szombatfalvy Albert (a fia Sárospatakon tanult) országos mozgalommá tette 1942-ben a tehetségkutatást, s ez a mozgalom emelte ki Bata Imrét, az egykori dél-borsodi szegényparaszt-fiút is az alvég világából a gimnáziumba. Egy kezdeményezés jogossága mellett számtalan formában érvelt az idő.

Egykori tanárom, Harsányi István tavaly múlt 75 éves. Elmulasztottam akkor köszöntését, s elmulasztotta ezt akkor az *Élet és Irodalom* is. Meggyőződésem: egyetértesz vele, ha ezt az alkalmat használom fel most a késett üdvözlésre. Hiszen nem személyes ügy ez csupán. *Egy* tanárt megbecsülve, egyben mindig a szakmát is megbecsüljük. S az oktatásügy színvonaláról, igényszintjéről folyó vitának, véleményem szerint, ez a kulcskérdése. Végső soron azon múlik a polémia során felvetődött problémák sorsa, sikeres megoldása, hogy vannak-e, lesznek-e Harsányi Istvánhoz hasonló, tenni, használni akaró, önállóan gondolkodó, nemes szenvedélyű, kezdeményező pedagógusok a magyar iskolákban. Köszönöm, hogy levelem közlésével módot adtál ennek hangsúlyozására.

A zsűrielnök töprengéseiből

BESZÉLGETÉS PÁLFY G. ISTVÁNNAL

A „Ki miben tudós?" néhány hetes irodalmi versenye adhatott-e képet arról, hogy mekkora felelősség irodalmat tanítani és irodalmi szemléletet adni a 14 és 18 év közötti korosztálynak?

Kulcsgondolatnak tartom, hogy a legnagyobb hatású tantárgy az iskolában az irodalom. Azért, mert az érzelmeken keresztül közelíti meg a fiatalokat, s ez az egyik legmélyebbre nyúló hatás. Végletesen elhibázottnak gondolom, ha mi ebben a fiatalságban egy olyan látásmódot erősítünk meg, amely minden közösségi felelősséget és elgondolást úgy tekint, mint – a szélsőséges individualizmus kedvelt kifejezését használva – az állatoknak az akol melege utáni vágyát. Tehát egy olyan szemléletet ültetünk el, amely az emberben nem elsősorban a közösségi lényt hangsúlyozza, hanem a közösségből kiszakadt magányos egyént látja egyedül fontosnak. Ez a kérdés most a verseny után még erősebben él bennem, mint korábban: vajon akiknek módjuk és hatalmuk van ahhoz, hogy ennek a korosztálynak a nevelésébe beleszóljanak, elég felelősséggel gondolták-e meg, hogyan szólnak bele? Mert egészen más az, ha intellektuális, értelmiségi divattá válik az optimizmusnak szinte gúnyszóként való emlegetése vagy a naivitással és a primitivitással való azonosítása, s megint más, ha ezt a szemléletet bevisszük a – sötéten látásra egyébként is hajlamos – 14–18 évesek gondolkodásába.

Ilyen irányú gondok lettek világossá?

Másfélék is. Nagyon éreztem például, hogy kevés az irodalomórák száma. Átlagban két és fél óra jut rá hetente a gimnáziumokban. Ez jelentős visszaesés,

ami az ismeretek viszonylagos visszaesésében is megmutatkozik. A diákok az iskolában annyira meg vannak terhelve más tárgyakkal, hogy szabad idejükben a televíziónak szükségszerűen nagy szerepe kell hogy legyen. Az irodalom semmiképp sincs azon a helyen náluk, mint volt az én nemzedékemben. A versenyzők legjobbjai valóban őszintén szeretik az irodalmat, csak épp arra kevés az idő és lehetőség, hogy igazán foglalkozzanak vele.

Tanár úr iménti keserűsége mégis inkább mintha tartalmi problémákkal volna kapcsolatban...

Valóban ez a nehezebb kérdés. Az oktatás – nagyon helyesen – egy műközpontú szemléletre tért át, tehát a mű áll a középpontban. Viszont teljesen háttérbe szorult az alkotásnak és a történelemnek, az alkotásnak és az életrajznak a kapcsolata. A jelenlegi oktatási felfogásban a vers, a dráma, a regény világának tágítása filozófiai irányban lenne lehetséges, csakhogy – s ez a gyengeség bukott ki a versenyen – a fiataloknak nincs olyan filozófiai kultúrájuk, amelynek segítségével érdemlegeset tudnának mondani egy-egy műről s a benne felvetett létproblémákról. Ezeket a problémákat elválasztják a történelemtől, a társadalmi mozgásoktól, s mivel megfelelő poétikai kultúrájuk sincsen – ezt ugyan nem a legjobbaknál, hanem a selejtezők során tapasztaltam –, nem tudnak beszélni a műről. Hiányoznak a megközelítési módok és eszközök. Itt volt nagyon komoly problémám, hogy vajon nem estünk-e túlzásba, amikor korrigálva azt a leegyszerűsítést, amely az irodalmat mintegy a történelem illusztrációjának fogta föl, most válaszul egyszerűen elszakítjuk a történelemtől és a társadalomtól. Az irodalmat csak abban a viszonylatában akarjuk vizsgálni, hogy az egyén miként néz szembe benne a lét alapkérdéseivel.

Voltak ennek szemléletes megjelenései?

Amikor például – az előzetes írásbelin – Kosztolányi *Halotti beszéde* volt a téma, a leggyakrabban idézett

bölcselő Heidegger volt. Ez számomra azt jelzi, hogy a történelemtől való elszakadás olyan irányzatokat hoz be, amelyek talán nem a legfontosabbak ahhoz, hogy az íróról és az irodalomról lényegeset mondjunk.

Megfontolandó talán, hogy egyáltalán érthetik-e középiskolás fokon Heideggert?

Érteni ugyan érthetik, de mivel többüktől megkérdeztem, kiderült, hogy nem olvastak tőle semmit. Amit tudnak, másod-harmadkézből veszik. A legfájdalmasabb az volt, hogy még József Attilában is szinte csak ezt a mozzanatot érzik döntőnek, s mindig ehhez jutnak vissza. Az elvont lét elvont szemléletéhez, ahol az embernek nem marad más választása, mint az önépítés, a személyiségépítés, az önmegvalósítás.

Kiderült-e, hogy a tanáraik milyen korúak? Mert ez nyilván az ő szemléletüktől is függ.

Az az érdekes, hogy a gyerekek valóban megkapják ezt az említett sugallatot, a tanáraik viszont – valószínűleg – még nem ennek a sugallatnak a jegyében nevelkedtek. A kettő furcsán, eklektikusan keresztezi egymást a diákfejekben. S ők ezt önmagukban nem tudják végiggondolni és feloldani.

Nem gazdagság lesz tehát belőle, hanem zavar?

Zavar lesz belőle, ez világosan látszik. A szellemi élet vitája a személyiségközpontú és a társadalomközpontú szemléletről megemésztetlenül kavarog bennük, nem tudják eldönteni, hogy van-e út és mód arra, hogy a társadalmat alakítva változzék az ember, vagy a történelmi, társadalmi változás nem ígér számára semmiféle megoldást, marad tehát az önépítés. Ennek a következménye, hogy Ady kuruc verseinél – gondoljunk csak a *Sípja régi babonának* címűre – bizonyos mértékig még a legjobbak is csődöt mondanak. Félnek általában a társadalmi, közösségi fogalmakban való gondolkodástól. Visszariadnak tőle, mint valami olyasmitől, ami nem időszerű, avitt, lenézendő, sőt félrevetendő. Aranyban például nem azt a költőt látják

elsősorban, aki Petőfi emlékéhez kötődik, hanem a félreértett, tévesen magyarázott *Nagyidai cigányok* felől rajzolják meg 48-hoz és a Petőfi-hagyományhoz való viszonyát.

Ezek szerint a művek sem hatnak rájuk kellőképpen?

Ne felejtsük el, a nagy műben persze ezek a rétegek törvényszerűen együtt vannak. A nagy költőt egyszerre foglalkoztatják a saját létének, személyiségének és a társadalomnak a problémái. A kettőt szintézisben őrzi. József Attilánál valóban vannak olyan mozzanatok, amelyek a személyes élet felfakadó sebei, panaszai, de ez mindig együtt van egy társadalomban gondolkodó léttel. Például az utolsó két József Attila-i sor: „...legszebb a tél, annak, ki tűzhelyet, családot már végképp másoknak remél". Itt a reménytelenséget mondja ki, megéli az egyéni sors teljes tragédiáját, de azt is látja, hogy ez az egyéni tragédia nem az EMBER tragédiája. Az EMBER, a nembeli ember – filozófiailag szólva – megy tovább. Tehát a remény is villan. Ezt a kettősséget könnyű úgy felbontani, ahogy az ötvenes évek vulgarizáló irodalomszemlélete tette, hogy teljesen elfedem a személyes élet tragédiáját, és csak a reményt hangsúlyozom, de úgy is fel lehet bontani, hogy csak az egyéni élet tragikus árnyaira figyelek, s elfelejtem, hogy ott van a „másoknak remél" mozzanata, az emberiségben való gondolkodás. József Attilát hozom, mert ő a legjobb példa erre az együttélő kettősségre. Persze volt olyan eset is, amikor a versenyzőt épp a mű hatása vitte szinte önmagával ellentétes irányba. Az egyik legintelligensebb fiú Nagy Lászlóról beszélt, s azt a költőt elemezte, aki mindig ébren tartotta a remény elvét. Ezt a fiút a művek sodrása vitte a közösségi felelősséget érző költő pártjára, s a művek hatására értette meg, hogy aki önmagán túl másokért is felelősséget érez, az nehezen viheti be teljes tragédiába az életet.

Nem valami ilyesmit sugall szinte az egész magyar irodalmi hagyomány?

Ez valóban nagyon erős közösségi felelősséggel telített irodalom. Amelyben még a legszemélyiségközpontúbb életműveknek is az adta a korokon túlnyúló érvényét, hogy volt bennük közösségi felelősség is. Kosztolányit szoktuk emlegetni, mint a legszemélyesebb alkotót, de az ő nyelv iránti felelőssége a közösségi felelősségnek a megnyilatkozási formája. A nihilérzetnek és az egyéni reménytelenségnek a feloldása nála a részvét és az élet szépsége iránti tisztelet. Nem éppen irodalmunknak ezt a hagyományát kellene-e erősebben adnunk a fiataloknak? Ha épp ezt a vonást szorítjuk háttérbe, nem leszünk-e hűtlenek a saját múltunkhoz? A József Attila-i „suttogott igen" soha nem némult el a magyar irodalomban. Nem ezt kellene továbbvinnünk és folytatnunk?

Fölvetődhet azonban a kérdés, hogy nem azok-e mégis a Don Quijoték, akik a mai állapotokban is a hagyományokhoz ragaszkodnak.

Számomra ez nem lehet kérdés, annyira benne élek egy olyan irodalomnak a tradíciójában, amelynek épp ez a rendkívül erős társadalmi felelősség adta a szépségét és az erejét. Még a személyiségben gondolkodó írókat is befolyásolta valamiképp. Kosztolányiból magyar Kafka lehetett volna, olyan mély volt a nihilélménye. Ez a nihilélmény mégis egy „mosolygó nihilizmussá" vált, amelybe belevillant a remény: a mégis érdemes. A fiatal Lukácsban például készen voltak a heideggeri egzisztencializmus gondolatai. A külső valósággal szemben ő is az önépítésben keresett megoldást. Mégis ez a fiatal Lukács – mert mélyen és élményszerűen belekapcsolódott egy „protestáló hit, küldetéses vétó", „Ugocsa non coronat" adys hagyományába – lett a huszadik században a társadalmiságnak az egyik legszenvedélyesebb, legnagyobb és legkövetkezetesebb szószólója. Ez a két huszadik századi példa is mutatja: a magyar hagyományban olyan mélyen él ez a szemlélet, hogy akik ebből ki akarják rántani, lényegében azt akarják elvenni, ami ebben a hagyo-

mányban a legnagyobb érték: a közösségi felelősségérzést. Vajon, akik ezért pedagógiailag felelősek, s – újra mondom – akiknek arra hatalmuk van, hogy a legfogékonyabb korosztály nevelésébe az irodalmon és az iskolai oktatáson keresztül beleszóljanak, eléggé átgondolták-e, amit csinálnak?

Az egyetemi nevelés mint önnevelés*

Tíz évvel ezelőtt, 1961-ben egy kis antológia jelent meg Szegeden *Szegedi Fiatalok* címmel, néhány 20–21 év körüli fiatal író novelláival és verseivel. Hogy volt-e s hogy van-e ennek a kiadványnak irodalmi jelentősége? Meggyőződésem, hogy van. Hisz az ott szereplők közül többen – Andrássy Lajos, Bárdos Pál, Dér Endre, Fenákel Judit, Hatvani Dániel, Papp Lajos, Ratkó József, Simai Mihály, Tóth Béla – országos nevet vívtak ki azóta, elhivatottságukról nem egy kötet tanúskodik. De az irodalmi jelentőségen túl, attól függetlenül, nem egy olyan pedagógiai-emberi vonást is tartalmazott ez a hajdani ifjúsági kezdeményezés, amely megérdemli a percnyi megállást, megérdemli az emlékezést.

Mert nem önmagában állt ez a kiadvány: egy megmozdulásnak is tükre volt egyben. 1957 őszétől kezdve majd minden kedd este 20–30 fiatal gyűlt össze az egyetemi magyar intézet szemináriumtermében, s versekről, novellákról vitatkozott bele az éjszakába. Ezeknek az átbeszélt estéknek volt végső terméke az antológia: egy megmozdulás öltött testet benne. Ez volt belőle a látható eredmény. S most visszatekintve az akkori időkre, engedjék meg, hogy elsősorban ne magukról a művekről beszéljek, de a mögöttük álló megmozdulásról, a régi kedd estékről.

Akkor még csupán alig néhány hónap választott el bennünket az ellenforradalomtól: megrázkódtatása,

* A *Szegedi Fiatalok* című egyetemi antológia megjelenésének tizedik évfordulója alkalmából tartott irodalmi esten elmondott beszéd.

keserűsége az idegekben élt. Nehezen, vontatottan indult az élet, nehezen, vontatottan indult az egyetemi diákélet is. Nem utolsósorban ezért voltak figyelemre méltóak ezek a kedd esték, a maguk módján az újra kigyúló érdeklődést jelezték: a lassan kezdődő konszolidációt. De emellett – s ez a lényegesebb – ott hatottak már bennük az elmúlt időszak tanulságai is, ott hatottak a következtetések, melyeket le kellett vonni a nehéz átéltekből.

Egyetemi hallgatók szervezték ezeket a vitázó estéket, mi tanárok – Kiss Lajos, Tóth Dezső s jómagam – többnyire csak csöndes megfigyelőként ha részt vettünk rajtuk. S ezek a fiatalok az ifjúság örök érzékenységével nemcsak azt érezték, mi az, amit tovább kell folytatni a szocialista építés addigi útjából, hanem azt is, mi az, ami másként csinálandó. Ha mégoly szerény keretek között, ha kicsiben, elszigetelten, sejtésszerűen is, de számos előremutató igény jelentkezett itt; olyan igény, mely sokakban ott élve, sok, szegedihez hasonló kezdeményező megmozdulástól életben tartva: ma már napjaink szerves részévé nőtt.

Ilyen volt mindenekelőtt – s egyetemi viszonylatban ez a legfontosabb – az öntevékenységi formák keresése. Annak kívánalma, hogy az egyetemi munka ne csak befogadásra, passzív tanulásra épüljön, de egyben a diákok kezdeményezőkészségére, aktivitására, hogy ne csak kívülről, felülről jövő irányítás és oktatás legyen, de egyben önnevelés.

S emellett a hajdani alkotóköri összejövetelek őszinteségét, nyílt vitaszellemét idézném fel mint másik előremutató, értékes vonást: a demokrácia előiskolái voltak mintegy a régi kedd esték. Politikailag villamossággal volt terhes még a légkör: nehéz adminisztratív intézkedéseket is elkerülhetetlenné tett a konszolidáció. De ezeken a keddi vitákon a József Attila-i értelemben vett szép szó, az érvelés volt az úr. Az ott elhangzottakért – s mindenféle hazug legendákkal szemben szükséges ezt itt súllyal hangoztatni – nem

ért soha senkit semmi retorzió. Érvényesült az a belátás, amely egész kulturális politikánk egyik fő törekvése már: annak tudása, hogy a szellem terén csak egy nagy hatalom van: a meggyőzni akaró, okos, őszinte szó.

S végül, mint harmadik, talán legfontosabb vonást: az önmegvalósításra irányuló igényt emelném ki. Belejátszott a régi szegedi fiatalok példája az új egyetemi megmozdulás létrejöttébe. De jelképes volt az, hogy míg Buday György–Ortutay–Radnóti nemzedéke a művészi érdeklődés ellenére is szociológiáról vitázott s falujárásra indult: addig ezek az újabb fiatalok – társadalmi érdeklődésük ellenére is – irodalomról, illetve azon keresztül emberről, morálról, az értelmes, tartalmas emberi élet miként jéről beszéltek egymással. Megérezték az irodalomban ott ható morális-emberi problémák különös súlyát, egyre növekvő jelentőségét; megérezték, hogy a szocializmus harcai során sokkal nagyobb hangsúlyt kell hogy kapjon a jövőben az építésnek ez az oldala: a személyiségteremtés, az embernevelés. Hisz egy tragédiákhoz vivő fejlődés mutatta, hogy nemcsak tulajdonviszonyokban lehet jelen a legyőzni akart múlt, de jelen lehet az mint morális hagyaték, mint korlátoltság, mint előítélet, és jelen lehet mint ostoba, elfekvő szűkhorizontúság, önmagával eltelt igénytelenség. Egy történelmi megrázkódtatásra volt szükség ahhoz, hogy világosan lássék: nemcsak a termelési mód átformálását kell hogy jelentse a szocializmus, de attól elválaszthatatlanul az önmegvalósítást is; feladatot, igényt. Állandó parancsot a különb-emberségre, törekvést arra, hogy ne elégedjünk meg soha önmagunkkal, igyekezzünk többek lenni, mint magunk. S a hajdani kedd estéken jelen volt ez az előrehajtó, igényt ébresztő kérlelhetetlenség; jelen volt az ifjúságra jellemző örök, nemes szigor: a szárnyalni tudó s szárnyalni merő nagyratörekvés. Minden idegenség és minden idegesség s minden későbbi távolság ellenére is az egykori résztvevők szá-

mára ez tette ezeket a tíz év előtti estéket emlékezetessé.

Tíz esztendő nagy idő az egyes ember életében, de a közösségében nem. Tíz esztendő után még indokolatlan minden ünneplés. De nem indokolatlan a percnyi megállás, a csöndes mementó. Nem indokolatlan a tíz esztendővel ezelőtti „szegedi fiataloknak" új írásaikkal számot adni arról, sikerült-e megőrizniök hajdani egyetemista éveik legnagyobb értékét: igényességüket s a lelki szabadságot: az emberrel, alkotásaival, tetteivel szemben támasztott magas követelményt. Sikerült-e megőrizniök az évek múltán is, ha nem is külsőben, de belül önmagukban az ifjúságot: a messzire nézést.

Fiatal írók és az egyetem

BESZÉLGETÉS PETŐCZ ANDRÁSSAL

Tanár úr szerint milyen szerepe lehet egy irodalmi folyóiratnak a bölcsészkaron?

Mindenekelőtt pedagógiai. Fontos innen nézve minden önálló, alkotó, ifjúsági kezdeményezés. Az egyetemen, véleményem szerint, legtöbbet tanulni nem annyira az előadásokon vagy szemináriumokon lehet, hanem az egymás közötti vitákban, beszélgetésekben; az olyan nem formális, de tartalommal telített kis közösségekben, melyekben a fiatalok egymást hajtják, ösztönzik, s az igényt ébresztik a nagyobb munkára, a több tanulásra, a többet tudásra. Az egyetemen a nevelés – meggyőződésem – elsősorban ilyen informális közösségekben folyó önnevelés lehet. A tervezett folyóirat, a szerkesztést előző, kísérő vitákon át, ennek az állandó önnevelésnek is egyik termékeny műhelyévé válhat.

Másrészt nyilvánvalóan megvan egy ily típusú lapnak a maga irodalmi, írónevelő, felfedező szerepe is. Ha visszagondolunk csak a huszadik században a hasonló jellegű kísérletezésekre: volt a Négyesy-szeminárium; köztudott, hogy abból a magyar irodalom mily értékei kerültek ki. Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula ott talált egymásra. 1946-ban Waldapfel József szemináriumán tömörült egy ilyen együttes. A mai ötven-hatvan éves írónemzedék zömében ott ismerkedett meg. Vagy hogy a legfrissebbet említsem: itt volt a *Tiszta Szívvel* Koczkás Sándor tanári vezetése mellett. Asperján, Bella, Csaplár, Ördögh Szilveszter, Sárándi József, Szilágyi Ákos nemzedéke tudatosodott, nőtt fel ennek hasábjain.

Végül talán még egy funkciót említenék meg, amely

az önneveléssel részben egybeesik, mégis eltér tőle, más minőséget jelent: a személyiségformáló szerepet. Az identitáskeresés, az önmegvalósítás a fiatalság számára mindig feladat. S ez mindenekelőtt szerepmegtalálást, feladatvállalást kell hogy jelentsen. Ehhez pedig viták, szembesítések szükségesek. Egy ilyen folyóirat előkészítése, anyagának az együttes megvitatása alkalmas tán arra, hogy ezek a szembesítések is megtörténjenek, s hogy az egyén tudatosítsa, ha nem is azt, mire van rendelve, de legalább azt: merrefelé kell hivatását, útját keresnie.

Manapság elég nehéz a fiatal írók, költők helyzete; kevés a megjelenési lehetőség. Mennyiben lehetne ez fóruma a mai kezdő törekvéseknek?

Itt először is vitáznék magával: nem kevés a publikálási lehetőség. A mai magyar irodalom viszonylag széles ívszámon mozog havonta. Más kérdés, hogy ezt az ívszámot jól használja-e ki. De hogyha az összes vidéki lapokat, budapesti lapokat, azoknak az ívszámát veszem, nemzetközileg összehasonlítva is a mai magyar irodalomnak nagy a mozgástere. Talán egyetlen fórum veszett el az irodalom számára, és az hiba, hogy elveszett: a napisajtó, holott az íróindítás, az irodalomtudatosítás szempontjából valaha komoly szerepet töltött be. Elég csak utalni a két háború közti *Pesti Napló*ra, annak a „rejtélyes doktortól", Mikes Lajostól szerkesztett irodalmi rovatára. A kulturális rovatok mai vezetőiben ily mikesi ambíciók csak elvétve ha fel-felbukkannak. S ez bizony nagy kár. De ez a veszteség nem fedheti el: milyen gazdag és sokrétű folyóirat- és kiadáskultúránk. Abban azonban ennek ellenére is igaza van: a szükséglet mindig nagyobb, mint a lehetőség. Bármily széles is az irodalom rendelkezésére álló mozgási tér, az indulók számára mindig kevés az. Éppen ezért szükség van ilyen „helyi", egyetemi lapokra. Annál is inkább, mert más folyóiratokétól eltérő, külön szerepe, jellege is van egy-egy ilyen publikációnak. Nem utolsósorban épp azért,

mert az írók itt mintegy egymást szerkesztik. Szerkesztők és szerzők egyazon személyben.

A magam részéről egyszer vettem részt, mint tanári felelős, egy ilyen kiadvány előkészítésében, az ötvenes évek második felében, mikor Szegeden tanítottam. Bárdos Pál, Fenákel Judit, Hatvani Dániel, Papp Lajos, Ratkó József éltek akkor ott mint egyetemisták. Ők ebben a kiadványban kezdték pályájukat. Akkor éreztem meg, milyen előnyt jelent az indítás szempontjából egy-egy ily jellegű fórum. A résztvevők őszintén, gondosan, nagyon alaposan megvitatták egymás műveit, míg minden más szerkesztés inkább csak formálisan s kurtán teszi ezt. Nem hanyagságból vagy kényelmességből, de egyszerűen csak időhiány okán, a terhelés miatt. Az írók pedig, ha már befutottak, a saját műveikkel vannak elfoglalva, nem jut idejük a másikkal való törődésre. A régi „Lesestundé"-k, egymásnak történő felolvasóestek nem léteznek ma már. Az egyetemistáknál, legalábbis akkor Szegeden, még élt ez a hagyomány. S remélem, jelen lesz az itt is.

Eddig több kezdeménye zéselbukott a bölcsészkaron, és 1976-ban jelent meg utoljára a Jelenlét. *A tanár úr szerint mi ennek az oka?*

Az egyetemi bürokrácia, pontosabban, a bennünk, mindegyikünkben készenlétben álló rejtett bürokrata: a kényelmes ember.

Ma erősen kitolódott a fiatal írók, költők életkora. Mivel magyarázható ez a tanár úr szerint?

Mindenekelőtt el kell itt választani az általánosabb okokat a mai konkrétaktól. Az irodalmi életben ugyanis régtől fogva külön jelentése van ennek a szónak: „fiatal". Gyakorta csupán eufemizmus ez a megnevezés. A „kezdő", sőt nemegyszer a „dilettáns" jelölődik vele, s nem csupán az, ki kor szerint ifjú. Az irodalmi élet sajátos válogató mechanizmusával függ össze ez a torzító jelentésátvitel. Tételezzük fel, hogy száz írójáféret indul valamely nemzedéken belül. Ebből legföljebb tíz ha célhoz ér. A legjobb esetben is ennyiből

lesz csupán valóban író. A többi kilencven vagy elhelyezkedik valahol a polgári életben, s elfelejti, hogy valaha is írónak készült, vagy pedig (s ez a fájdalmasabb, a tragikusabb eset) ott marad a maga becsvágyával és sértettségével az irodalom körül, s lesz belőle egy eufemisztikus szóhasználat folytán időtlen időkig „kezdő", azaz „fiatal" író. Ez érteti meg, hogy mindig vannak negyven-, sőt ötvenéves „fiatal" írók is: a dilettantizmus így védi önmagát. Mentség, takaró csupán a használt „fiatal" szó.

De ezen az általánosabb jellegű írópszichológiai, illetve irodalomszociológiai okon túl vannak a mában, a mai fejlődésben gyökeredző okai is a korhatár kitolódásának. Az a bizonyos mobilitásválság, amit mint társadalmi problémát oly sokszor emlegetünk, természetszerűleg irodalmi vonatkozásban is érezteti a maga hatását. Itt ha nincsenek is foglalt státusok, de szokás- és előítélet-státusok vannak. A már ismert névnek könnyebben kijár a protokoll diktálta kötetengedély s folyóirathely, mint az indulónak.

Végül, mint harmadik s csak a mai irodalmi fejlődéssel összefüggő okot, a szelekcióhiányt kívánom megemlíteni: hiányzik, illetve nem működik kellő erővel az értékrendet felállító, tudatosító, rostáló kritika. A kritikának (s ebben a vonatkozásban a szerkesztői munkát is idesorolom) nem a formális felfedezés a fő feladata, de a lényegi felfedezés: a tudatosítás, az elismertetés. Az, hogy kiemeljen, hangsúlyozzon, népszerűsítsen, ismertté tegyen arra érdemes íróneveket s azokkal együtt egy mondandót, egy új színt, egy új irányzatot, hogy bátran, kezdeményezőn bontsa meg így az együtt indulók egyszínű sorát. Ha ez nem történik meg, ha egy nemzedék mellett nincs ilyen kritika: akkor törvényszerűen megnő a „fiatalság" időhatára. Arcnélkülivé válik egy nemzedék. A „felnőtt íróság", – az átvitt értelemben vett „felnőtt íróság" – kora messzire tolódik. Azért szólok erről: ügyeljenek rá,

hogy ne csak szépírói művek, de tudatosító, értő kritikák is legyenek a lapban, ha majd megszületik.

Tanár úr szerint milyen irányban fejlődhet hazánkban a líra?

Az irodalomtörténész nem bocsátkozhat jóslásokba. Csak a jelent nézheti. Annak alapján, az abban jelen lévő tendenciákat nézve, felmérve nyilatkozhat – nem arról, hogy merre fog menni a tényleges fejlődés –, hanem pusztán arról, hogy ő mint egyén, a maga részéről merre szeretné, ha menne. Azért beszélek erről ennyire óvatosan, fenntartásosan, mert a jelenleg uralkodó – hangsúlyozom: az *uralkodó* – tendenciákkal sokban nem egy irányú az én egyéni irodalomtudatom, kritikai elképzelésem. Jelenleg – hogy nevezzem meg, hogy ne legyen benne értékelés, csupán leírás, ténymegállapítás? – egy fragmentarizmus, trivializmus, egy akart, szándékolt közhelyszerűség, nyelvi profánság irányába megy, legalábbis a maga domináns tendenciáiban a fiatal költészet. Megy az elhétköznapiasodás, az elprózaiasodás felé, már-már szinte egy antilírába. Hogy mik ennek a fejlődésnek mélyebb okai? Messzire vezetne ezek elemzése. Meggyőződésem, ott hat benne egy etikus sokk, egy tisztaságigény is: az összerezdülés és így a menekvés az oly könnyen mondott s az oly könnyen felejtett nagy súlyú szavaktól. Jelen van a vágy ezek paradox, groteszk, negáción át való őrzésére, komolyan vételére, s ugyanakkor jelen van benne valamifajta mély értékválság, kiábrándulás is. A magam részéről viszont mindkét esetben úgy látom, hogy a költészet feladja, elárulja ezzel önmagát. Feladja azt az igényt, hogy szükség van reá, hogy lehetséges az emberméltóság, a minőségtudat őrzése, ébren tartása a védett bensőségen – az inkognitón – túl, kint a valóságban. A „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten" vad mozdulatát érzem ott ebben a tüntető, keserű nyelvelengedésben, poétikai fintorban, ellenköltészetben. Feledve érzem azt, hogy a puszta negáció – bármennyire szeretné is – nem lehet

egyben affirmáció; az elhagyott őrhely nem lehet őrzés. A magam részéről nem utolsósorban ezért nem tudok megbékélni ezzel a fajta fejlődésiránnyal, s azt a lírai hangot érzem magamhoz változatlanul közel, melynél nem az önmegszüntetés antipátosza, nem valamiféle groteszk köznapiság, de a Nagy László-féle „ki viszi át a szerelmet" pátosza él tovább; a „szárnyak zenéje"; az evilági ünnepakarat.

Egyetem a társadalmi fejlődésért*

Egyetemünk rektora azzal bízott meg, hogy mint aki az országgyűlés kulturális bizottságának tagjaként éveken keresztül kötelességszerűen kultúrpolitikával is foglalkoztam, a történeti áttekintéshez kapcsolódóan tartsak rövid előadást egyetemünk jelen feladatairól és az elképzelt jövőről.

De vajon lehet-e itt még újat mondani? Hiszen hosszas polémiák után, melyek egy része a nyilvánosság előtt zajlott (elég utalni a *Magyar Tudomány* 1979-es, 1980-as évfolyamának nagy vitájára), megszülettek már a megfelelő állásfoglalások. Létrejött az MSZMP Politikai Bizottságának 1981-es határozata „a felsőoktatás helyzetéről". A Minisztertanács 1984-ben jóváhagyta „a közoktatás és a felsőoktatás fejlesztéséről" szóló programot, s végül az idén áprilisban elfogadta az Országgyűlés a felsőoktatás kérdéseit is magában foglaló oktatási törvényt.

Az elvek tehát tisztázottaknak tekinthetők ma már, a végrehajtás időszaka jött el. De éppen ezért nem felesleges talán újra meg újra szólni erről a kérdésről. Hiszen a teóriának az a feladata, hogy figyelve a valóság mozgását, jelezze s elemezze azokat a problémákat, nehézségeket, ellentmondásokat, melyek a gyakorlatban támadva eltéríthetnek esetleg a kitűzött céltól, az adott esetben: a minőségi fejlesztés szükségességétől.

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1985. májusi ünnepi közgyűlésén tartott előadás.

Mert a korkihívás – a Fábry Zoltán-féle „korparancs" – ezt adta ma megoldandó, sürgős feladatként: a minőség követelményét. A hajdani utópisztikus Németh László-i cél, a minőség forradalma, ma közvetlen, napi kérdésfelvetéssé ért. Nyilvánvaló ugyanis ma már, hogy a korábbi extenzívvel szemben a fejlődés új, intenzívszakaszában élünk. A műszaki, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális reform a jelen Magyarország számára az egyik legfőbb megoldandó kérdés: a minden téren való színvonalemelés. A magyar szocializmus, mely oly eredményesen birkózott meg a mennyiségi fejlesztés problémáival, most köteles mintegy vizsgázni abból, hogy meg tudja-e válaszolni a minőség új kérdéseit is. Tudja-e vállalni a szituációt, amikor mindennél fontosabb a legfőbb minőségi erő: az emberi tényező, az individualitás, az alkotó, teremtő, emberi személyiség. A felsőoktatás ügyét is nem utolsósorban ez teszi ma különösen időszerűvé.

Hiszen nyilvánvaló, hogy az adott helyzetben rendkívüli mértékben megnőtt egy társadalmi réteg súlya, fontossága: az értelmiségé. Oda kell ma már ezt számítani a munkásság és a parasztság mellett társadalmunk alapvető, lényegi erői – a kulcserők – közé. Nem mintha nem lenne vitathatatlan az, hogy a szocializmus útján előremenve a vezető szerep szükségszerűen a munkásosztályé. Az ő osztályérdeke hordja ugyanis magában, mint valóságos, ösztönző társadalmi erőt a nagy emberi tervet: a közösségi elveken nyugvó, osztálynélküli társadalom hitét, ígéretét. A cselekvés számára így ő az irányszabó.

De egyre nyilvánvalóbb az is, hogy e felé a cél felé haladva az egyik legfontosabb előrevivő társadalmi erő ma már az értelmiség. Az ő munkája játszik egyre döntőbb szerepet abban, hogy sikerül-e a cél felé menés. Mert rajta múlik – nem utolsósorban – mindig a minőség. Nemcsak azért, mert az ő birtokában van a

legmélyebb szaktudás, a legmagasabb fokú kvalifikáció (s világszerte megemelte ennek súlyát a modern fejlődés), de az emberiség minőséget, személyiségtiszteletet parancsoló nagy örökségét – a kultúra vivmányait – is elsősorban ő tárolja, őrzi: tudást és igényt hord magában a tanultsága révén. Nem eretnekség, de a tények parancsa így, minőségről szólva hangsúlyozni az értelmiség megnövő szerepét. S nem utolsósorban ez emeli meg a legfőbb értelmiségképző helynek, az egyetemnek is a jelentőségét.

A felsőoktatásról idézett állásfoglalások, határozatok mindenekelőtt ezt tartják ma már szem előtt. Egybekapcsolódik bennük e három gondolat: minőség, értelmiség s egyetemi oktatás, nevelés. Adva van így a Hauriou-féle *idée de l'oeuvre*, az intézményt éltető normatív vezérkép. Vajon képes lesz-e rá egyetemünk, az Eötvös-egyetem, hogy a minőségi gondolat egyik példahelyévé váljék? Ez ma, véleményem szerint, az intézményünk előtt álló legfőbb, választ váró kérdés. S ezzel kíván szembenézni ez az előadás mindenekelőtt.

MENNYISÉG – MINŐSÉG

A minőség kibontakoztatásának külső meghatározói között természetszerűleg nem mellőzhetők az általánosabb társadalmi összetevők. Hiszen nehezen létezhet egy inkább egalizálásra, nivellálásra hajló társadalomban egy más természetű – a kiválás, a differenciálás, a szelekció irányába hatni akaró – központi intézmény. A minőséget sugárzó egyetemnek nélkülözhetetlen előfeltétele így a minőségi igényektől áthatott társadalmi egész. Az ezzel kapcsolatos problémákat mégis figyelmen kívül kívánom itt hagyni. Mégpedig nem pusztán időtakarékosságból.

A társadalom nem elvont valami, konkrét részek dialektikus, bonyolult összjátéka határozza meg a fejlődését. Ha az egész kapcsán a társadalom vezető posztjain megtörtént már a lényegi felismerés (s ahogy

a párt legutóbbi kongresszusa mutatta, a minőség vonatkozásában ez ott már megtörtént) – akkor mindenekelőtt a részeken múlik a realizálás. Azon hogy akadnak-e kellő számban olyan helyek, olyan intézmények, ahol nem tabu az elit, ahol tudják, vállalják, hogy nem ellentétes egymással a szocializmus és a személyiség: az önmegvalósítás, a kiválni merés. Éppen ezért a minőség kérdéseinek külső meghatározói közt nem a társadalom egészével, de csupán a kultúrpolitikai összetevőivel kívánok itt foglalkozni. Hiszen ez a mi külön felelősségünk, a mi külön „részletünk"; ez az, ami közvetlenül rajtunk is múlik. Szükséges így itt, ezen a helyen is eltöprengeni azon, mik gátolják ennek nézetrendszerében a minőségi igény még következetesebb érvényesítését.

Gátolja mindenekelőtt egyfajta szemléleti egyoldalúság. Az az elképzelés, amely pusztán alulról, egy általános lineáris-globális fejlesztés révén – mennyiségi úton – véli megoldhatónak a minőség kérdéseit is, elutasítja a különválasztást; elutasítja a kétpólusú – részben globális-lineáris, részben pedig differenciált-szelektív – fejlesztést.

Igaz: önmagában helytáll, mint kultúrpolitikai elv, hogy csak alulról történő, szisztematikus fejlesztés révén bontakozhat ki megalapozott, igazi minőség. A kirakatkultúra könnyen összetörik. Mégoly magas értelmiségi szint mellett is ingatag az ország, ha nincs alatta alap. A magasműveltség a tömegkultúrában kell hogy gyökereddzék. Nemcsak szociális szempontból, egy kasztszerű társadalmi tagoltság megszüntetése érdekében, de a művelődés ügyét nézve is helyes volt tehát a felszabadulás után az általános iskola melletti döntés. S helyes ennek kiemelt feladatként kezelése ma is. De nyilvánvaló már negyven év távlatából, hogy még sokkal nagyobb beruházások mellett sem mehet itt végbe hamar lényegi változási, minőségbe való átcsapás. Kulturális vonatkozásban nem kerülhető meg a szerves, fokozatos és lassú fejlődés. S így törvénysze-

rűen bizonyos nivellálást is vont maga után az egyoldalúan erőszakolt mennyiségi jellegű fejlesztés.

Gyakorta szem elől tévesztődött ennek jegyében – az alulról való emelés követelményét vallva, vállalva – a felfelé húzó erők beiktatásának szükségessége. Az, hogy az általános, lineáris mellett kell egy más jellegű, a minőségi elven alapuló, differenciált, szelektív fejlesztés. Nem megriadva a provokatív szótól: kell az elitképzés. Az innen eredő mellékhatások, ártó veszélyek kiküszöbölhetők (például egy jól működő tehetséggondozó kollégiumi rendszer segítségével). De nem lehet könnyen kiküszöbölni azt a torzulást, amelyet egy továbbra is erőltetni vágyott mennyiségi utópizmus hozhat. S kiváltképp közelről érinti ez a probléma a felsőoktatást.

DIFFERENCIÁLÓ, SZELEKTÍV FEJLESZTÉS

Közhely ma már, hogy nem utolsósorban épp mennyiség–minőség megoldatlan kérdése, antinómiája következtében – Perkins szavával – „átmenetben", ha úgy tetszik: világviszonylagban is válságban van a felsőoktatás. Szinte robbanásszerű expanziót vont itt maga után a kibontakozó tudományos-technikai forradalom: elkezdődött a tömegbeáramlás. Nemcsak bürokratizálódást, belső, egyetemi elidegenedést hozott ez magával, de kérdésessé vált ennek nyomán a 19. század legnagyobb hatású egyetemi modelljének, a világ valamennyi felsőoktatási intézményét befolyásoló humboldti modellnek létjogosultsága is. Mintha ellentétbe jutott volna egymással az ott együtt tartani kívánt két lényegi funkció: a tudományos kutatás és az oktatás. Minden felsőoktatási fejlesztési koncepcióban ez ma a kulcskérdés. Az, hogy a hagyományos egyetemi keretek között véli-e megoldhatónak ezt a problémát az oktatástervezés, avagy pedig másféle módon: a régi egyetemet valamiféle magasabb fokú szakiskolává alakítva át.

Nálunk már viszonylag korán, nem sokkal a felszabadulás után előtérbe került ez a probléma. Felszínre hozta a nyomatékosan kérdező valóság. Csak a két legfontosabb igényt – a szociálist és a gazdaságit – megnevezve itt: az egyetemre várt, hogy megváltoztassa a régi magyar értelmiség szociális arcát, megszüntesse a kasztszerűséget: az alig másfél százalékos munkás–paraszt-arányt. S ugyanekkor kényszerült magára venni az egyetem a meginduló gyors iparosítás szakemberszükségletének kielégítését is. „Ezoterikus tudást" adó, osztályszerűen meghatározott, arisztokratikus intézményből – Veblen híressé vált kifejezését használva: a „dologtalan osztályok egyeteméből" – a gyakorlatra néző, demokratikus intézménnyé kellett válnia. Forradalom történt.

Az új feladatok eredményes megoldása érdekében, hatalmas méretű, történelmi súlyú és jelentőségű egyetemfejlesztés vette így kezdetét a negyvenes évek végén s az ötvenes évek első felében. Radikálisan átalakult a felsőoktatás. Ebbe az átalakulásba azonban – minden múlhatatlan érték s érdem mellett és ellenére is – a mennyiségi feladatok rendkívül erős nyomása alatt bekerült egy máig kiható, koncepcionális zavar, torzulás: a kétvágányúság. Maradéktalanul különválasztódott egymástól a tudományfejlesztés s a felsőoktatás. Ahelyett, hogy valamiféle – sok országban bevált, tudományos és oktatási intézményeket egységben tartó – „multiverzitás" irányában lépett volna előre a magyar egyetem: teljesen kívül került rajta a tudományos minősítés és a kutatás. Elkerülhetetlenné vált ennek következtében az átlagszínvonal emelkedése mellett, s ellenére is, a minőségromlás. Azt ugyanis sosem az átlag méri, de mindig a magasság.

Igaz: a kultúrpolitika viszonylag hamar – már az ötvenes évek második felében – felismerte ezt a problémát. De minden jó szándék ellenére sem sikerült elérnie gyökeres változást. Mégpedig nem pusztán azért, mert egyszer megindult történelmi folyamatok

esetében nehéz a visszagombolyítás. Hiába ismerik fel például mind többen, hogy egy kis ország számára – főleg társadalomtudományi vonatkozásban – luxus egy külön fejlesztett kutatóintézeti hálózat és külön fejlesztett felsőoktatás: mégsem tud kellő mértékben előremenni a posztgraduális képzés megoldandó problémájától is mind jobban sürgetett újraközelítés, egységbe hozás. A megszokás ellenáll. De nehezen megy előre a szükséges változás objektív okokból is. Hiszen a minőségi igény növekedése mellett a mennyiségi nyomás még változatlanul tart.

Mert nem lehet feledni: csak az elmaradottság nehezékeit vetette le az ország a felsőoktatás mégoly rohamos fejlesztése során, de nem végezte el a tudományos-technikai forradalom mai szükségleteihez való felzárkózást. Az 1938-as alig két százalékhoz képest óriási eredmény a jelenlegi 9,1 százalékos felsőoktatási beiskolázás, de a fejlett országok 16 százalékos arányához viszonyítva mégis lemaradás. A mennyiségi probléma tehát változatlanul megoldásra vár. Kulcskérdés ily körülmények közt, hogy a minőségi elv parancsoló voltát nem tévesztve szem elől, nézzen szembe ezzel a helyzettel a kultúrpolitika, s merje vállalni az elkerülhetetlen differenciálást.

Nyilvánvaló ugyanis ma már (figyelembe véve főleg az ötvenes évek tanulságait), hogy nem oldható meg a hagyományos globális-lineáris fejlesztés révén ez a probléma: nem lehet máról holnapra gyorsan megfelelő szintre felhozni az egész magyar felsőoktatást. Még akkor sem, ha sikerülne a meglehetősen rosszul működő kulturális préscsoportoknak a beidegzett költségvetési kvótát megváltoztatniuk, s módosítani az alig egyszázalékos felsőoktatási részesedésarányt. Egyértelműen tudomásul kell venni tehát az adott kényszerpályát; azt, hogy különböző okok következtében kétszintű kell maradjon még hosszú időn át a felsőoktatás. El kell különülnie benne egyrészt a főiskolai-technikumi, másrészt pedig az egyetemi-poszt-

graduális szintnek. A kettő semmiféle megfontolásból nem elegyíthető. A minőség sínylene meg minden más jellegű állásfoglalást.

S nemcsak főiskola és egyetem vonatkozásában szükséges a differenciálás: világszerte van különbség egyetem és egyetem között is. Joggal hangzott el itt, az aulában egy politikai vezető részéről nemrég: *primus inter pares,* első az egyenlők között az Eötvös-egyetem. Az, ha másként nem, a történelem jogán. Hiszen mindig is erkölcsi tőke a múlt, az Illyés Gyulától emlegetett „jelenalattiság". Kivételes helyet ad az ELTE számára a mögötte levő 350 év, s Jedlik Ányostól Eötvös Lorándon át Lukács Györgyig annyi, világviszonylatban is ismert tudósegyéniség. S nem feledhető, hogy ez az egyetem ma is az egyik legnagyobb hatású intellektuális energiagóc, kisugárzó erő. Ott hordja magában mint lehetőséget a Jaspers hangoztatta igényt: azt, hogy egy nemzet művelődésének egyik lényegi, szellemi központjává váljék. Megilleti így a kiemelt fejlesztés.

Nem pusztán ELTE-ügy véleményem szerint ez a kiemelés, de egy a minőségi elv jegyében folytatott felsőoktatás-politika tükrözője is. Egy olyan politikáé, mely elvként vállalja, amit egyetemünk névadója, Eötvös Loránd így fogalmazott meg: „Ha az egyetemtől elvárjuk azt, hogy a hazának hasznavehető fiakat neveljen, féltékenyen kell megőriznünk az egyetemi tanítás tudományos jellegét, el kell távolítanunk minden akadályt, mely ez irányba való haladásnak útját állhatná." Véleményem szerint el kell távolítani ezeket ma is. Mégpedig nemcsak a szervezeti-kultúrpolitikai koncepciók terén, de szükséges itt a belső önvizsgálat, az önszembesülés is. Egyértelműen vállalttá kell tennünk önmagunkban is azt a meggyőződést, hogy az egyetem oly oktatási intézmény, mely elsősorban azáltal nevel, hogy tudományos műhely.

Mert saját sorainkban is felhangzik nemegyszer az a laikusokat könnyen megtévesztő, hatásos érvelés, hogy a tudományosság központi helyre állítása veszélyezteti az egyetem tulajdonképpeni feladatát: az oktatási tevékenységet, hisz „kis tudósok" kibocsátása lesz ilyképpen a cél, s nem az élettől megkívánt gyakorlati szakembereké. Szem elől veszti ez az érvelés, hogy más a *tudományra* és más a *tudomány által* történő nevelés. Az előbbi elsősorban egyetem utáni, posztgraduális feladat, az utóbbi azonban az egész egyetemé.

Hiszen a tudomány nem csupán szakma, nemcsak foglalkozás, s főleg nem pusztán cím, de elsősorban ethosz: az élethez való egyfajta viszony. Az egyetem csak akkor végzi jól a maga munkáját, ha a szakismeret mellett ezt a magatartást is át tudja adni, s olyan embereket nevel, akik – Eötvös Loránd szavait idézve – nem „kész formulák és receptek", bevált sablonok, „eljárási szabályok" szerint akarnak és tudnak gondolkodni, s nem olyan ismereteket visznek csak magukkal, melyek tárolása ma már kézikönyvekkel vagy akár gépekkel is könnyen megoldható, de akikre jellemző a tárgyra koncentráló, kérdezni tudó valóságtisztelet, az ellencédulázó, önmagukkal való vitázóképesség, az összefüggésekben, folyamatokban, ellentétes lehetőségekben, alternatívákban való világlátás, a kritikai tartás; azaz minden tudományosság lényege: a Kanttól a felvilágosodás jelszavának tartott *sapere aude*, a gondolkodni merő, belső függetlenség.

Az ily értelemben vett tudományosság az, amely az egyetemi oktatást minden más típusú oktatásformától meg kell különböztesse. Eötvös Loránd gondolatát idézve: minden egyéb iskola csak a már ismertben való tájékozódásra készít fel, az egyetem hivatása, hogy az újban, az ismeretlenben való eligazodás képességét adja meg, ennek kifejlését segítse elő, hogy olyan szaktudást nyújtson, melyet a külsődlegessel, az auto-

matizálttal szemben nem fenyeget soha a gyors avulási veszély, hiszen új elméleti és gyakorlati feladatok megoldására bármely pillanatban mozgósítható, felfrissíthető és konvertálható. Ez a fajta tudás teszi lehetővé, hogy minél több olyan értelmiségije legyen az országnak, aki nemcsak a végzettség, de a lélek szerint is az, kinek egyéniségében a József Attila-i szó, „az én vezérem bensőmből vezérel" – a gondolkodási önállóság – mint erkölcsi parancs él.

AUTONÓMIA – ALKOTÓ SZEMÉLYISÉG

Innen szemlélve, a tudományosság felől nézve kap megfelelő tartalmat az egyetemi önigazgatás, az egyetemi autonómia gondolata is. A tudományosság igényének jelenti ez szervezeti-igazgatási megfelelőjét. Így nem pusztán jog, hanem kötelesség is. Kifejezője annak az alapigazságnak, amelyet az egyetem feladatain töprengve Eötvös Loránd így fogalmazott meg: „Az egyetem... színvonalát egyedül tanárainak egyénisége állapítja meg. Az egyetemi kérdés ezért mindenekelőtt személyi kérdés, amely mellett a szervezetére, szabályaira vonatkozó kérdések csak másodrendűek." Mindmáig érvényesek ezek a szavak. Hiszen gondolkodó embert csak gondolkodó emberek tudnak nevelni. Mindennél fontosabb így az egyetemi munkában a személyes tényező, az önálló kutatómunkában érlelt alkotó egyéniség.

Az egyetemi autonómia épp arra való, hogy ennek jelenlétét, kifejlődését segítse elő. Minden egyetemi önigazgatás értékét az méri, mennyiben vállalja ezt a feladatot, mennyiben járul hozzá ahhoz, hogy eltérő tudományos koncepciókat s így vitalehetőségeket magában foglaló szellemi műhely legyen minden egyes tudományos-oktatási egység, gondolatokat ütköztető kísérleti laboratórium, melyben egy-egy adott időszakban jelen van minden odavaló szakmai érték, s melyet nem fenyeget a partikuláris érdekek, lokális

nézőpontok, rivalizáló kicsinyességek elúrhodása, a *similis simili gaudet* elvén alapuló, elkényelmesítő hiúságdogmatika, a lomha belterjesség.

S az autonómia gondolata oktatási programot is jelöl. Nemcsak a kutató tanár számára teszi ez lehetővé, hogy összhangba hozza tudományos munkáját s oktatói tevékenységét, de a hallgatóknak adott bizalom is ez: önnevelésre késztő felnőttnek tekintés. Nem véletlenül tartozik hozzá a humboldti tanítás szabadságához a tanulási szabadság elve is. Sosem indulhat ki abból, véleményem szerint, az igazi tanár, hogy mennyi még ma is egyetemeinken a mezei diák, az olyan hallgató, kinél nem a tanulás az egyetemi cél, de a diploma, a puszta papiros, a vele elérhető társadalmi presztízs.

Nem ezekre, de mindig azokra köteles gondolni az oktatás, akiket tényleges érdeklődés vezet, akikre állnak Jaspers szavai: „A tanulók önálló, magukért teljes mértékben felelős gondolkodók... nem gyerekek, hanem felnőttek, érettek, és felelni tudnak magukért." Számukra kell megadni a szakjuk problémáin való eltűnődés lehetőségét. Azt, hogy a sok felelés, dolgozatírás, óralátogatás és más kötelezettség ne vegye el tőlük a legértékesebbet: a régi kolostorok csendjéből kivált intézmény, az egyetem számára ma is kötelező *hora canonicát*, az elmélyedő időt.

Az egyik legfontosabb oktatástervezési feladat tehát szerintem, hogy az egyetemi vezetés megtalálja a szükséges tanulmányi megkötöttség s a nélkülözhetetlen tanulmányi szabadság között a helyes egyensúlyt, s hogy kibontakoztassa az „oktatási szolgáltatások" közötti versenyt, biztosítsa az alternatívákat, a választások lehetőségét. Arra kellene törekedni, hogy a nem elég racionális, nem elég hatékony oktatási formákat törölve, az intézményes eliskolásításnak útjában állva ne annyira a tantervet, az óralátogatások mikéntjét szabja meg, de a követelményeket, a vizsgáknak a rendjét, s lehetővé tegye így Th. W. Schultz szavaival „a

hallgatói szuverenitás terének, hatókörének kibővítését". Biztosítsa a jobbak számára a belső szabadságot, a kutató tanulást, a tudományos-erkölcsi önnevelés – az önnemesítés – lehetőségét. Így adhat csupán a társadalomnak olyan embereket, akik teljesíteni tudják az értelmiségre váró feladatot: s segítenek beoltani a nemzet egészébe a minőség elvét.

Hogy mindez utópia? Hisz kit nem csap meg az egyetem mai hétköznapjaiban élve a közöny, a szürkeség, az érdektelenség? A közöny ellenszere azonban sosem a puszta szó, de mindig a feladat; annak a hívása. S a minőségért való helytállni akarás lehet esetleg ily jellegű hívás. Annál is inkább, mert nem feledhető Fichte gondolata: az igazi egyetem nem pusztán önmaga, magában rejti a holnapi társadalom ígéretét, arcát. Azért is felel.

Nem utolsósorban emiatt sem mondhatunk le róla, hogy egy, a minőségi elvre épülő egyetem modelljét lássuk magunk előtt, amely egy minőségi elven nyugvó országnak lehet esetleg az előképévé. S nem illúzió ez. Hiszen ha valahol, hát a felvilágosodás tradícióin – a tudomány eszméjén s az ész tiszteletén – alapuló oktatási intézményben, az egyetemen illik tudni azt, hogy a legtöbb ember ott hordja magában jobbik, értékesebb énjét, a maga elit-énjét: a minőségi embert. S így talán fel is ébreszthető az. Feltételezhető, hogy ki tudja licitálni magából az egyes, s talán nemcsak az, hanem az ország is, a benne rejlő jobbat: a Németh Lászlótól folyvást idézett oromtermészetet. Egyetem és társadalmi fejlődés között ez kell hogy legyen ma, véleményem szerint, a leglényegesebb összekötő szál: a vergiliusi *maiora canamus*, a közösen vallott minőségi igény.

TÁRSADALOM ÉS KÖZMŰVELŐDÉS

Gondolatok a közművelődésről

FELSZÓLALÁS AZ ORSZÁGGYŰLÉS 1982-ES TAVASZI ÜLÉSSZAKÁN

Az öt évvel ezelőtt megszületett közművelődési törvényben rögzített feladatok megoldásában (s ezt az öntudatot adó eredmények számbavétele sem fedheti el) jelenleg még csak a kezdeteknél tartunk. Annál is inkább, mert új problémák társultak közben a régiek mellé. Viszonylagosan nézve kedvezőtlenebbé váltak az anyagi feltételek, s ugyanakkor nőttek a feladatok. Szorítóbb lett egyrészt az a helyzet, amely sürgeti a külgazdaságilag versenyképes, belpolitikailag pedig a szocialista demokratizmus jegyében fejlődő s így a konfliktusok okos, ésszerű feloldására képes, műveltebb országot. S ugyanakkor le kell küzdeni az életmódváltásból eredő új nehézségeket: köztük nem utolsósorban az úgynevezett szabadidős veszélyt.

Mindenütt megjelenik ugyanis ez, ahol a munkának évszázadokon át megszokott, fegyelmező, szigorú szorítása enyhül, s az emberek olyan helyzetbe jutnak, hogy idejük jelentős részével maguk gazdálkodnak. Kellő kultúra híján gyakran nem tudnak azzal mihez kezdeni. Felbukkan ilyenkor – főleg fiatalok közt – a szabadidős veszély: az értelmetlen, üres időtöltés. Kötelessége szembenéznie ezzel a társadalomnak. Beszédes tény az, hogy az elmúlt években például nemcsak a kultúrára fordított összegek nőttek, de az alkoholfogyasztás adatai is, s az egyéni fogyasztási statisztikában (országos átlagot nézve) az alkohol még mindig jóval nagyobb helyet foglal el, mint a kultúra. Megtévesztők ilyen vonatkozásban olykor még a közművelődés adatai is. Imponálóan, 28 százalékkal emelkedtek például a könyvkiadás mutatószámai, de ezen a növekedésen belül a ponyva szembeszökő mó-

don, 222 százalékkal ugrott meg. Sejteti mindez, hogy a mi országunkat sem kerüli el a szabadidős veszély.

A törvény végrehajtásának nemrég történt parlamenti tárgyalása során a miniszteri előterjesztés érzékeltette az új, bonyolult helyzetet, s reális tervet vázolt fel a további munkára. Csak a leglényegesebb dolgot kiemelve ebből: helyes – véleményem szerint – az a kultúrpolitikai elképzelés, amely mindenekelőtt az iskolai munka és a közművelődés közelebb hozásával véli megoldhatónak a rendelkezésre álló lehetőségek jobb kihasználását, amely az iskolát tekinti a közművelődési tevékenység egyik leglényegesebb bázisának. Üdvözlendő ez az iskolasúlypontú közművelődési koncepció. Egyrészt valóban ésszerűsít ez. Összefog emberi és anyagi erőket, rokon típusú létesítményeket. Másrészt csakugyan fiatal korban lehet leginkább megalapozni, második természetté, szokássá tenni a kultúraigényt, a műveltségvágyat. S ezen túlmenően fontos ez a hangsúly már pusztán azért is, mert az említett szabadidős veszélyek – főleg a most kezdődő ötnapos tanítási hetet figyelembe véve – iskolás korú fiatalokat fenyegetnek a legerősebben. Éppen ezért kiváltképp fontos itt a tartalmas, kulturált időtöltés lehetőségének a biztosítása.

Ezt a kultúrpolitikai elképzelést – az iskolasúlypontú közművelődéstervet – helyesnek tartva is úgy vélem, szükséges nyomatékkal szólni egy más jellegű problémakörről is: az interfunkcionális szemlélet fontosságáról. Szükségszerűen következik ez a törvény szelleméből. Az iskola közművelődési súlyának megemelése semmiképp sem jelentheti ugyanis, hogy elhalványodjék a törvényben rögzített állami akarat fő célkitűzése: annak a tudata, hogy a közművelődés nem reszortfeladat, nem a kulturális ágazat belügye: össztársadalmi erőfeszítés hozhat itt csupán megfelelő eredményeket. Két kérdést szeretnék érinteni ezzel kapcsolatban: az egyik a vezetői törődés, a másik a fokozott demokratizálás szükségessége.

A közművelődés problémáiról szólva megkerülhetetlen a különböző gazdasági, politikai, tömegszervezeti, tanácsi vezetők hozzáállása, annak mikéntje. Népművelők tanúsága szerint mindig messzemenően megérződik a helyi közművelődési munkán, hogy közönyös-e iránta vagy figyel-e rá az adott vezető. Hisz elsődlegesen rajta múlik az, hogy milyen összegek fordíthatók ilyen célokra, hogy a többnyire azonos rovaton szereplő oktatási, szociális, sport-, üdültetési s más típusú feladatok mögött nem sikkadnak-e el a közművelődésiek. S ezen a közvetlen, gazdasági felelősségen túl van a vezetőnek számos más típusú, közvetett jellegű közművelődési kötelezettsége, kihívása is. Csak egyet, de általam nagyon lényegesnek véltet szeretnék kiemelni közülük: a környezetkultúra kérdését.

Hisz nem utolsósorban mindig a vezetőn múlik az, hogy a rábízott területen jelen van-e – nem a formális közművelődés, de – a kultúra jegyében való életalakítás. Hogy kulturált levegőt árasztanak-e a gondjaira bízott intézmények, létesítmények, avagy megtűri maga körül a giccset, az ízléstelenséget, az elhanyagoltságot – a kultúrahiányt. A közművelődés szempontjából rendkívül fontos szerintem ez a miliőn keresztül történő, áttételes, atmoszferikus befolyásolás, a tárgyak, a dolgok néma beszéde, az úgynevezett háttérhatás. Nemcsak az ismeretterjesztő előadás, a színház, a rádió vagy a film nevel esztétikailag, kulturálisan, de minden fontosabb közösségi hely: az üzlet, a hivatal, az utca, a munkahely, a villamos, a vasúti kocsi, a metróállomás, a kórház, az SZTK-rendelő, s nem utolsósorban a vendéglő, a kávéház, a presszó. Egy nemzet kultúrája akkor gyökeredzik igazán mélyen, ha nemcsak külön intézményekben él, de áthatja az élet egészét, a mindennapokat. A környezetkultúra kulcskérdése így az ország légkörének, taszító vagy vonzó voltának, de kulcskérdése a közművelődésnek is. S egy vezető a maga ízlésével, kulturáltságával s nem utolsó-

sorban példaadásával nagyon erősen tudja befolyásolni ezen keresztül is a magyar művelődést, az ország kulturális, magatartásbeli színvonalát.

A nem reszortszerű, de interfunkcionális közművelődési szemléletnek egy másik lényegi kérdése, véleményem szerint, a társadalmi aktivitásé. Mégpedig nemcsak, s elsősorban nem is anyagi vonatkozásban. Ezen a téren nemigen lehetnek illúzióink. Az állami költségvetés beidegzett arányai sem könnyen módosulnak: az egyéni háztartások kiadásainál sem várható tehát gyors átrendeződés a kultúra javára. Nem áltathatja magát a művelődés azzal, hogy az állami dotáció nem kellő mérvű növekedéséből eredő hiányokat a társadalmi hozzájárulás révén ellensúlyozhatja. Az elmúlt ötéves fejlődés nem ad reményt erre. Éppen ezért más jellegűen kell növelni a társadalmi hozzájárulást: a szellemi-morális erőforrásokat kell megpróbálni sokkal határozottabban igénybe venni.

A közművelődésben mindig is az egyik legszámottevőbb eredményforrás ugyanis a szubjektív tényező: az emberi minőség, az egyéni munka. Ahol adott egy tehetséges, kezdeményező, vállalkozó kedvű népművelő, aki nemcsak foglalkozásnak, de hivatásnak tekinti pályáját, aki – Lukács szavaival – nem bürokratája, de néptribunja a maga szakmájának, az szinte meg tudja pezsdíteni maga körül az életet. S vannak ilyen hivatott népművelők nemcsak a foglalkozásszerűen arra rendeltek közt, de szerte az országban. Több erőfeszítést kellene tenni a megtalálásukra. Annál is inkább, mert adott egy nagyon is meggondolkodtató tény: visszaestek az utóbbi években a személyes megjelenést igénylő, úgynevezett közvetlen művelődésformák. Csökkent a mozi- és színházlátogatók, valamint a műkedvelő művészi csoportokban részt vevők száma. S főleg az ifjúsági klubokkal és a művelődési házakkal kapcsolatos adatok árulkodnak egy erős apályról; talán nem túlzás ez a szó: a közvetlen formáknak szinte válságáról.

Vannak, akik törvényszerűnek tartják ezt a folyamatot. Arra hivatkoznak, hogy nőtt ezzel szemben a tévé-előfizetők, a könyv-, a hanglemez- s az újságvásárlók száma: a kultúra az otthonba vonul be, a magánszférába, s így talán mélyebb, tartalmasabb is. Ez lehet, hogy igaz. Önmagában egy ilyen fogyasztási átrendeződés nem bírálható. De felmerül a kérdés: nem nő-e ezzel együtt a privatizálódás, az elzárkózás is – s az emberi magány? Nem marad-e kielégítetlenül vagy nem szorul-e téves utakra egy nagyon is fontos minőségi emberi szükséglet: a társas szükséglet, a vágy a kis közösségek, a társaság, a másik ember után? Az eltorzult közösségi formák megsokasodása, a galerik, az ivócimboraságok gyakorisága mintha erről tanúskodna. Fontos tehát, hogy a kultúra ne költözzék ki szinte teljesen a magánéletbe, hogy jelen legyen mint közösségeket szervező erő a nyilvános szférában, a közéleti mindennapokban is. Ehhez adhatna nagy segítséget véleményem szerint a közművelődési munka fokozottabb demokratizálása: a nem kívülről, felülről, nem formálisan, de belső szükséglettől, közös érdeklődéstől egybeszervezett közművelődési kiscsoportok léte.

Meggyőződésem: egy előremutató közművelődési fejlődés csíráit hordják magukban olyan, többnyire alulról kezdeményezett egyesületek, társaságok, mint amilyenek például a budapesti KISZ-bizottság vitaklubja, a békásmegyeri, a kecskeméti, a miskolc–avasi lakóklubok vagy egy-egy olyan közművelődési társulat, mint a nemrég megalakult győri Radnóti Miklós Társaság. Növelni kellene, véleményem szerint, az ilyen és ezekhez hasonló helyi, emberközeli közművelődési közösségek számát. A Németh László-i „nagy család" sajátos formáját jelenthetik ezek: otthont, terepet biztosíthatnak az emberi társkereső és tevékenységvágynak. Éppen ezért ösztönözni kellene létrejöttüket; biztosítani, hogy az érvényes jogszabályok között, a szükséges politikai és ideológiai fele-

lősséget magukra véve, esetleg megkülönböztető egyéni névvel is működhessenek; ki kellene dolgozni működésük rendjét, kapcsolatuk mikéntjét az Országos Közművelődési Tanácshoz, a Hazafias Népfronthoz, a TIT-hez, s más központi szervekhez.

Valamikor ilyen típusú egyesületek – olvasókörök, munkásotthonok, egyletek, gazdakörök, kaszinók, klubok, helyi közművelődési társaságok – látták el az államilag nemigen támogatott közművelődési munka túlnyomó részét. Helyes volt kifejleszteni ezek helyett a nagy, átfogó, államilag irányított, dotált közművelődési tevékenységet. De most, mikor az így létrejött kereteket kell a megnehezedett gazdasági körülmények közt továbbfejleszteni, talán nem időszerűtlen feleleveníteni s az új viszonyok közt újrafogalmazni egy régi hagyományt, és megvalósítani a társadalmi és állami formák közt egy szorosabb együttműködést, munkamegosztást. Kisebb településeken a létrejövő olvasóegyletek is átvehetik például – szinte klubszerűen – az egyébként csak hetente néhány órára nyitva tartó könyvtárt. S a művelődési házak is nem utolsósorban ilyen társaságok révén, ilyeneknek otthont biztosítva léphetnek ki a hivatalosság, a statisztikai rendezvényszemlélet bénító köréből, s válhatnak azzá, ami hivatásuk: valódi társas hellyé, a dolgozó tömegek Fészek-klubjaivá.

A gazdasági folyamatban van egy olyan jellegű reform, mely hivatott felszabadítani a fokozottabb kezdeményező és vállalkozó kedvet. Véleményem szerint nem tévesztett út ez közművelődési vonatkozásban sem. Csak az elvontság gondolkodik mindig vagy-vagyokban, a valóság kedveli az is-ist, a differenciáltságot, a sémanélküliséget, az árnyalatokat. A szocialista építés munkáját szétzilálni akaró, gyakran kulturális köntösbe burkolózó, politikai pluralizmust sürgető anarchizmusok s az eltúlzott, merev centralizálás hamis végletei közt adott egy közbülső megoldás, ahogy Lukács György szerette mondani: egy *tertium*

datur, egy építő, alkotó jellegű mozgási tér; s a helyi, közművelődési egyesületek, társaságok, klubok, körök számának növelése – véleményem szerint – ebbe tartozik.

Igaz, megsokasítja az ilyen kis közösségek léte esetleg a polémiákat, próbára teszi a konfliktustűrő és -feloldó képességeket, de ugyanakkor talán felszabadít egy csomó pozitív társadalmi energiát is a közművelődés, a kultúra számára, s kielégít egy nemes emberi szükségletet, a társaslét igényét; oldja a magányt. Segít megadni az egyén számára egy lényegi érzést: a hasznosság és a fontosság tudatát; elősegíti – mai divatszóval mondva – az önmegvalósítást. S a közművelődési munkának ez is feladata: kötelessége az, hogy segítsen növelni a világban való otthonosságérzést; a jó közérzetet. Arra pedig, hogy egy ilyen típusú, fokozott mérvű közművelődési demokratizálás nem lesz individualista feltűnési vágyak vagy eszmei anarchiák elszabadítója, garancia egyrészt a párt és az állam mindenütt jelen levő vezető, irányító szerepe, de garancia főképp az a politikai felelősségérzet, szocialista nemzettudat – lehet mondani: értéktudat –, amely minden vitán túl s minden vita mellett a mai magyar valóságot egységbe fogja.

Érezhessük otthon magunkat

BESZÉLGETÉS MOLNÁR ZOLTÁNNAL

AZ ÉLETMÓD FORRADALMA

Hivatásod a nevelés. Harminc éve – mint kritikus, irodalomtörténész, szerkesztő és professzor – neveled a nevelőket. Egy olyan történelmi szakaszban, melyben a fejlődés kevésbé látványos (nincs földosztás, államosítás, harc a hatalomért stb., még csak téesz-szervezés sincs), ma mit tartasz a legfontosabbnak az utánunk jövő nemzedékek számára?

Azt, amit a mindennapok forradalmiságának szoktunk nevezni: a nagy dolgokhoz és a nagy célokhoz való hűség mellett a szívós, türelmes, mindig újrakezdő, le nem szerelő helytállni-tudást a hétköznapokban, a mindennapok kis dolgaiban. A jelen szakasztól diktált feladatok – igazad van – sokkalta kevésbé látványosak, mint a korábbiak voltak. De legalább annyira fontosak, ha nem fontosabbak. Hiszen egy nélkülözhetetlen lényegi munka, a megteremtett keretek, lehetőségek tartalommal való kitöltése jobbára még elvégzésre vár. A jövőre vár még például, hogy csak egyetlen, de általam kiváltképp fontosnak vélt feladatot említsek: a lenini értelemben vett kulturális forradalom kiteljesítése. Mert nemcsak az analfabétizmus leküzdését, a műveltségi monopóliumok megszüntetését kell hogy jelentse az, de a gondolkodás és az életmód forradalmát is. Azaz: az ember forradalmát, önmagunk lassú átalakítását. S mindennél nehezebb, bonyolultabb ez. Nem egyetlen nemzedék feladata, hiszen az ember változik a legnehezebben. Türelemre van itt szükség mindenekelőtt. Nem megalkuvást, a hibákba való belenyugvást értve rajta, hanem mindenfajta vo-

luntarizmussal szembeszegülő, reális látást. Tiszteletet a valóság és a történelem iránt.

Érthetem ezt úgy, hogy annak a szellemi irányzatnak a leküzdését tartod fontosnak, melyet írásaidban ezoterikus forradalmiságnak szoktál nevezni? S ami rokon – gondolom –, ha nem éppen azonos – a kispolgári szektássággal, dogmatizmussal, türelmetlenséggel? Szerintem egyszerűen a baloldalisággal – ahogy Lenin nevezte –, a kommunizmus gyermekbetegségével is?

Nem. Vagy legalábbis nem csak. Sokkalta jobban hangsúlyoznám a szektásság és az ezoterizmus közti különbséget. Mert ha van is tartalmi rokonság a két jelenség között, mégsem azonosak. A szektásság mindenekelőtt a tömegektől elkülönülő nézeteket jelez, az ezoterizmus pedig elkülönülő magatartást. Azt az attitűdöt próbáltam jelezni vele, amelyet „baloldali felvágósság"-ként emlegetett olykor Veres Péter, s amely – függetlenül a nézetek minőségétől (lehetnek ezek akár szektásságellenesek, antidogmatikusak is) – nem bízik eléggé a tömegek visszhangozni és érteni tudásában. Arisztokratikusan kezeli így a baloldalságot. Elkülönülően és elkülönítően, s kioktatóan is. Elitszemléletet visz ebbe a tömegtisztelő, demokratikus gondolatba.

Persze, az a bizonyos türelem, amelyről az előbb beszéltem, ha valahol, ezzel a jelenséggel kapcsolatban indokolt, fontos. Nem lehet feledni, hogy történelmileg nézve következmény csupán ez a fajta baloldaliság. Okozat és nem ok. Történelmünknek kirívó sajátsága ugyanis, hogy elveszett benne valahol a forradalmi polgár. Soká élt viszont a dzsentri. Kisajátította magának a nemzeti jelleget. S az általa „igaz magyarságként" népszerűsített gondolkodásnak, magatartásnak jegyei, spórái mindmáig élnek. Tovább él a tőle terjesztett provincializmus, nacionalizmus, xenofóbia. S erre adott téves válasz lényegében az ezoterikus baloldaliság. Végleges leküzdése megkívánja az ok leküzdését is.

Lehet, hogy ez újabb egyszerűsítés: arra utalsz, hogy tehát máig sem szabadultunk ki – vagyis még ezután kell kiszabadulnunk – az urbánusság–népiesség hazug dilemmájából?

Egyszerűsítés? Ez félreértés inkább. Az ezoterikus baloldaliság és a dzsentri szellem emlegetésénél társadalmilag két különnemű, más előjelű jelenségről volt szó: az egyik, ha a maga ezoterikus formájában is, de a haladást képviselte, a másik viszont a retrográd erőket. Urbánus–népies viszonylatban pedig mindkét esetben a magyar múlt haladó jellegű szellemi tendenciájáról van szó. Éppen ezért, itt nem a harc a feladat, hanem egy potenciálisan mindig is meglévő egységnek immár végleges realizálása. A pártosság és népiség egységének hangsúlyozását például a magam részéről nem pusztán esztétikai meggondolásból vélem szükségesnek, de nem utolsósorban ennek az ellentétnek meghaladása felől nézve is. A fölébe kerülés gondolatának tartom ezt. Olyan feladatot jelöl, amely a magyar progresszió két, tragikus módon szétvált ágát megbonthatatlanul eggyé forraszthatja. Hiszen a jövőért való tudatos együttes munkálkodás útját-módját konkretizálja.

A jövőért való munkálkodás igénye: a tér, a lehetőségek igénye is. A demokráciáé.

A szocialista demokráciáé. Csak a szocialista demokrácia fejlődése, s csak e fejlődésben-fejlesztésben való részvétel élménye adhatja meg az ember, különösen az ifjúság önbizalmát, otthontudatát. Aki a jövőért munkálkodik, otthon érzi magát.

Aki részt vesz a világ megváltoztatásában, otthon van benne – ez világos. De nem kell-e ehhez az otthon-léthez a világ megtartása is? A tudatos, a megfontolt diszkontinuitásnak nem feltétele-e a kontinuitás tudata? Az értékteremtésnek az értékmegőrzés?

Nyilvánvalóan nehezebb a szocializmus építése a

kontinuitás tudata és vállalása nélkül. S kiváltképp nehéz a szocialista demokráciáé. Hiszen demokrata csak önbizalmat érző, öntudattal élő ember lehet: szükséges a bátor, felelős beszédhez a maradéktalan otthonlét-érzés. Öntudatot, önbizalmat, otthonosságérzést viszont nemcsak a jelen ad, de mindig a múlt is.

Ezért vélem fontosnak – a „kétféle nemzet, kétféle kultúra" lenini elvét sohasem feledve – az állandó vitát mindenfajta történelmi dezilluzionizmussal.

Félreértés ne essék: nem az illúzió rombolás ellen szeretnék szólani. Hiszen az egyik legnagyobb öntudatot adó erő múltunkból, hogy mindig akadtak nálunk bátor és merész délibáboszlatók. A maga legjobbjain át folyvást élesen és kíméletlenül tudta bírálni ez a nép a saját általó hazugságait. Ez az antiilluzionizmus azonban sohasem értékrombolást jelentett, de mindig értéképítést. Rombolt ez a bírálat hamis értékeket, hogy másokat – igaziakat – felmutathasson. Rombolta például Ady a Thaly-féle úri kuruc legendát, Rákóczimítoszt, de csak azért, hogy láttatni tudja a népi kurucságot és az igazi Rákóczit. Dezilluzionizmusról ott beszélhetünk, ahol hiányzik ez az értéképítés. Leleplezendőnek tartok minden legendát. De egy nép, épp úgy, mint az egész emberiség, nem élt hiába: vannak nemcsak hazug, de jogos, igazi „legendái" is. Vannak ösztönző, felvillanyozó tettei, hősei. Ezek őrzése és felmutatása viszont kötelesség. Így nevelhetünk demokratákat, akik minden csendre intő, hamis kisebbségi érzést eldobva, levetve, maradéktalanul otthon érzik magukat a körülöttük levő világban.

Közbevetőleg, az van rólad elterjedve, hogy – sokakkal ellentétben – nem sértődsz meg, ha bírálnak szóban és írásban, akár volt tanítványaid is. Önmagaddal szemben is következetes vagy a demokrácia értelmezésében.

Nem tudom, mi van rólam elterjedve. De az igazság nem tanári privilégium. Az sosem címhez és ranghoz tartozik.

Bocsáss meg, nem akarlak eltéríteni. Maradjunk egy nyomon. Ott tartottunk, hogy ne hagyjuk illúziórombolás címen rombolni valódi értékeinket. Ez szerintem is fontos feltétel. De – gondolom – nem az egyetlen. A baloldaliság–gyermekbetegség, vagy az ezoterikus baloldaliság problematikája egyaránt ad még gondolkoznivalót. A forradalmár viszonya a néphez, a tömegekhez – erre gondolok. „A türelmetlen forradalmár és a nehezen mozdítható tömeg" bénító önszuggesztiójára.

Nagyon nehéz, bonyolult kérdést vetettél fel. Hiszen mindenki, aki történelemmel foglalkozik, tudja, hogy van forradalmi magány, megnemértettség, sőt van forradalmi türelmetlenség is. Elég utalni Ady példájára. Ám nyilvánvaló az is, hogy az arisztokratikus, individualisztikus, másokat lenéző önelégültség is álcázhatja magát mindezzel. Lehetséges egy olyan magatartás, amelyben az egyén csalhatatlannak véve a saját ítéletét, „forradalmi magányként", „forradalmi türelmetlenségként" poétizálja át saját önteltségét. Hol végződik a valóban forradalmi türelmetlenség, s hol kezdődik az álcázott önelégültség? Nehéz itt a különbségtevés. Hisz szándékokról van szó, és sohasem könnyű kitapintani mások valódi motivációját. Adyval foglalkozva úgy látom azonban, hogy a különféle kísérő magatartásformák mégis adnak talán valamiféle eligazítást.

Ady népét ostorozó forradalmi türelmetlenségéhez elválaszthatatlanul hozzátartozott például egy dacos, öntépő, tragikus mélységű keserűségérzés. Érződött a létrejött magány okozta szenvedés s a küzdelem azért, hogy ez feloldódjék. S úgy vélem: ma is kell hogy legyen forradalmi türelmetlenség mellett valamiféle hitelesítő, kísérő attitűd. S ez – véleményem szerint – a hatalmon levő szocializmus országában nem lehet más, csupán a példa. Aki türelmetlen például a kis-

polgári magatartásformák, szokások, vágyak továbbélése miatt, az ne csak felháborodni tudjon, de adjon példát is. Mutassa meg, miképp képzeli el a nagyobbakra néző, közösségi létet. Aki türelmetlen a szocialista demokratizmus nem kellő súlyú jelenléte miatt, az is mindenekelőtt önmagára nézzen. Adjon példát rá, hogyan kell másfajta, az övétől eltérő véleményekre való figyeléssel, minden retorziószerű mozdulat mellőzésével, sőt a lehetséges vitapartnerek munkatársként való becsülésével előbbre vinni a szocialista demokratizmust.

Csupán felháborodni tudás és példamutatás együttes jelenléte hitelesítheti napjainkban a forradalmi türelmetlenséget. Csak ez az együttlét küszöbölheti ki a problémákat forradalmi türelmetlenség ürügyén elhallgattató, megfélemlítő fölényességét. Tudniillik, aki példát is akar mutatni, az a nehézségeket, a valóság és az emberi beidegzettségek ellenállását is jobban ismeri. Több benne így a türelem, megértés. Emberibben képviseli követelményeit.

PRIVATIZÁLÓ ÉLET – KÖZÉLETI LÉT

Nagyon nehéz olyan felnőtté, éretté válni, hogy képesek legyünk elviselni, ha megkérdőjelezik szent előítéleteinket.

Furcsa, hogy néha a racionalitás igényével élő szellemi tartások is mily csökönyösséggel őriznek magukban előítéleteket. Itt van például az az attitűd, amelyet technokratizmusnak szoktunk nevezni. Az életszínvonal szocialista jellege érdekében történő szót-emelést is ez gyakorta úgy könyveli el, mint támadást az életszínvonal-politika ellen. Nem tesz különbséget életszínvonal és életszínvonal közt. Egybemossa minden változatát. Holott nyilvánvalóan el kell hogy térjen ebben a vonatkozásban is a szocialista és a polgári felfogás, s minél jobban előremegy a gazdasági

fejlődés, annál inkább fontossá válik a kétfajta életszínvonal-elképzelés közt a különbségtétel.

Nem valamiféle aszkéta morálra gondolsz?

Ugyan. Csak másfajta szükségletrendszerre és másfajta életszínvonalra. Arra a problémára, amelyet a XI. pártkongresszus így fogalmazott meg: az „anyagi jólét növekedésével a »miből éljünk« mellett mindinkább szerepet kap az is, »hogyan éljünk«", az ezzel kapcsolatos életmódprobléma mind hangsúlyosabbá kellene hogy váljék az írói és szakmai eszmecserékben.

A felszínes szemlélet számára is nyilvánvaló ugyanis, hogy például a munka, a közösségi élet és a kultúra másfajta helyet foglal el a kétféle – szocialista és polgári – életvitelben. A polgári életmódideál a munkát legjobb esetben is szükséges rossznak tekinti, a szocialista viszont az emberi önmegvalósítás egyik legfontosabb terrénumának. A polgári életmód számára a privatizáló élet az eszmény, a szocialista számára viszont a közösségi, a közéleti lét. Ott a fogyasztási–mennyiségi szükségletek mellett háttérbe szorulnak a minőségiek, így nem utolsósorban a kulturálisak, a szocialista életmódeszményben viszont ezekre az utóbbiakra vetődik nyomaték. S a technokrata gondolkodás mintha ezt nem látná.

Mellőzve a munkával és a közéletiséggel kapcsolatos kérdéseket, csak a saját szakmai területemről, a kulturális részből említek példákat. Ha például egy szabad térségre egyszerre pályázik az AUTÓKER és egy tornateret kereső iskola, nem véletlen, hogy végül is az előbbi lesz a győztes, neki ad előnyt a technokrata szellem. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy az új lakótelepek építésénél legkönnyebben mindig a kulturális beruházások maradnak le; elfelejtődik az, hogy nem lakásokat kell pusztán építeni, hanem otthonokat. S még országos szinten is olyan beruházások, mint például a Nemzeti Színház, avagy az új Természettudományi Egyetem csúsznak el könnyen ötéves tervről ötéves tervre...

Egyetértek... de furcsamód, ha belegondolok, magam is reflexszerűen elismerek bizonyos termelési-fogyasztási igényű sorrendet.

Igen, ilyen sorrend van, de csak dialektikusan értelmezve. Természetes, hogy a gazdasági feltételek elsődlegesek. De ez az elsődlegesség nem egymásutániságot jelent, hanem dialektikus egymásmellettiséget. Nem az következik ebből az elvből, miként az gyakorta lefordítódik, hogy tudniillik oldjuk meg először gazdasági problémáinkat, elégítsük ki a legfontosabb fogyasztói szükségleteket, azután majd jönnek a kulturálisak, a minőségiek. Lenin a legnehezebb körülmények között hirdette meg annak idején a kulturális forradalom szükségességét. Tehát ma még kevésbé helytálló az egymásutániság. A fogyasztói szükségleteknél ugyanis sosincs végső határ. Mindig újabbak és újabbak társulnak a már meglévőkhöz, az igény egyre nő. A hiányérzet tehát fent fog állni évek múltával is, főleg, ha a közvélemény láthatatlan diktatúrája, a presztízs parancsa is errefelé visz. Éppen ezért mindent meg kell tenni már a jelenben az igények más előjelű tájolására, a szükségletrendszer bizonyos mérvű átfogalmazására. Ennek érdekében nem történik azonban talán még kellő mérvű erőfeszítés.

Köztudott, hogy korunkban a reklám például az egyik leglényegesebb szükségletébresztő. Az ember reklámot lát moziban, újságban, villamoson, utcán, a televízióban, a kivilágított esti városban. Állandóan folyik a „rejtett tanácsadás". Éppen ezért probléma szerintem, hogy a mi szocialista reklámkultúránk jóformán mit sem különbözik a kapitalista társadalmakétól. Holott az eltérő életmódigényből az következnék, hogy másfajta szükségletrendszert tükrözzön vissza. Több lehetne például a kulturális reklám. Sőt, ha reprodukciókon át is, de talán a művészet bekerül-

hetne a mindennapokba. Hiba, hogy kulturális arculatával kivételt jelent a Batthyány téri metróállomás. Ez kellene hogy legyen a szabály. Miért ne lehetne minden metróállomás a kultúra helye, nemesebb igények ébresztője, mint valami kis múzeum?

Vagy hogy egy másik, a reklámnál sokkal lényegesebb kérdést említsek: miért ne lehetne erősebben növelni a mecénási tudatot? A kultúra iránti felelősségérzet is együtt nőne vele. A kultúra ugyanis sohasem nélkülözheti a mecénásokat. Hajdan az arisztokrácia, majd a középnemesség, később a polgárság volt a kultúra fenntartója. Ma pedig elsősorban a munkásosztály és a parasztság lett azzá. De míg a korábbi uralkodó osztályok közvetlenül is tudatában voltak a maguk mecénás létének, ma ez rejtetté lett. Az állam juttatja a dolgozó nép pénzét a kultúra számára. Elvész így a közvetlen kapcsolat, elhalványodik a mecénási tudat. Persze, nem gondolok a kulturális áldozatoknak közvetettből maradéktalanul közvetlenné tételére. De jobban kellene igyekeznünk megtalálni a mecénásságot kifejező, különböző közvetlen formákat. Csak egyet említve meg közülük: az eddigieknél talán sokkalta erőteljesebben és hatékonyabban lehetne felhasználni a kultúra érdekében s a rejtett mecénásság nyílttá tételére a mindennapok tömegméretű áldozatkészségét: a társadalmi munkát.

Magam is úgy érzem, hogy nálunk a forradalom konszolidálása annak idején valahogy a forradalmi cselekvés államosításává, hivatali ügyintézéssé vált. Talán közgondolkozásunk feudális maradványai, az általad említett dzsentrispórák túlélése miatt. Nem mindenben szabadítottuk fel, néhol inkább megkötjük a kezdeményezéseket, energiákat. Ezen bizonyára változtatni kellene.

Már ma is nagy erővel van jelen életünkben a társadalmi munka s a mögötte rejlő közösségi érzés, használni akarás. Számos intézmény – bölcsőde, óvoda, iskola, sportpálya stb. – jött létre eddig is ezen az

úton. Jelentős anyagi és erkölcsi erőforrást jelentenek a kommunista szombatok, a szocialista brigádok felajánlásai, a KISZ és a népfront kezdeményezte önkéntes munkák. De talán jobban lehetne mozgósítani ezt az energiát helyi célok mellett országosokra is, csoportérdekeken túl össztársadalmiakra. Hogy az egyik budapesti pártvezetővel folytatott beszélgetés során felvetődött gondolatot idézzem: a Nemzeti Színház régóta húzódó felépítése is megoldható lenne talán ilyképpen. A kulturális nyereségen túl számos más vonatkozásban is sokat jelentene egy ilyen vállalkozás. Hiszen az így létrejött épület egyszersmind emlékmű lenne. Emlékművet kapna benne szocializmust építő korunk egy szép emberi vonása: az önkéntesen vállalt társadalmi munka. S emlékművet kapna a szocialista nemzet ügye iránti felelősségérzet.

Végül, de nem utolsósorban a szükségletrendszer átfogalmazódását, más irányultságát is jelezné egy ilyen épület. Világossá lenne az egyéni erőfeszítésekből szerte az országban létrejött családi otthonok másfajta tartalma, új jelentése. Az, hogy nem olyan otthonok kívánnak lenni ezek, melyeknek a kerítésnél véget ér a határuk. Az itt lakók egy nagy közös létesítményt, egy Nemzeti Színházat is építeni vágynak maguknak. Tágulni akarnak egy, a minőségi szükségletek törvényei szerint élő, nyitottabb világba. Beletartoznak nemcsak véletlenül, nemcsak földrajzilag, de tudatosan, vállalással is egy nagyobb egészbe: a nagy, közös otthonná felépíteni vágyott szocialista Magyarországba.

A testi kultúráról

BESZÉLGETÉS SZEKERES ISTVÁNNAL
A *NÉPSPORT*BAN

Az önről készült televíziós portréfilmben megragadott néhány szenvedélyes mondata aktív életmódjáról és a testedzéssel megteremthető testi-lelki harmóniáról.

Hadd tegyem hozzá mindjárt: az a néhány gondolat nem véletlenül került a filmbe. Nem azért, mert szükség volt még valamire a műsoridő kitöltéséhez, s nem is azért, mert nekem meg hirtelenjében más nem jutott eszembe. Mindezt el akartam mondani. Mert ez is hozzám tartozik, sőt a rendszeres testmozgás éppen olyan alapvető, mással nem helyettesíthető része az életemnek, mint hivatásom: az irodalom.

Mi, sporttal foglalkozó újságírók – bevallom – ugyanezt a gondolatot a magunk szakállára nemigen mernénk így megfogalmazni, mert sarkunkban a gyanakvás, hogy egy „izomagyú", külön világ túlkapásait közvetítjük...

Megértem tartózkodásukat, egyáltalán nem csodálkozom rajta, jóllehet a testkultúra terjesztésének szolgálatával nagyon is jó ügyet képviselnek. Csak hát mi szűken és hiányosan értelmezzük a kultúrát, fogalma a hagyományosan európai, descartes-i körben marad, csupán a szellemi tevékenység és érték fér meg benne. S ez a hagyomány már olyan mérvű torzulást eredményezett a test kultúrájának kárára, hogy a legjobb szándék is nehezen állíthatja helyre a kívánt arányokat.

Azzal a bizonyos „legjobb szándékkal" legalább találkozik?

Kétségkívül. Bár nem mindig a legszerencsésebb formában. Hadd mondjam el azt a példát, amikor a katonai sorozások kedvezőtlen tapasztalatai nyomán az iskolákban bevezették a harmadik testnevelésórát.

Az országgyűlés kulturális bizottságának ülésén én is szóvá tettem, hogy az a heti egy többletóra önmagában semmit nem old meg. Sőt jellemző példa a dolgok elpedagogizálására: felmerül egy gond, mi abból iskolai óra keretében megoldható, pedagógiai kérdést csinálunk. Pedig a test kultúrájának elterjesztése annál szélesebb körű, társadalmi ügy. Hiba lenne egyetlen döntéssel megnyugtatni lelkiismeretünket.

Miféle társadalmi tevékenységet tartana célszerűnek?

A szemlélet állandó és hatásos formálását. Annak a tudatnak a kialakítását, hogy aki egészségtelenül él – az kulturálatlanul él, hogy a test rendszeres edzése ugyanolyan létszükséglet, mint a napi tisztálkodás, s éppoly szokássá kell válnia, mint a fogmosásnak. Ha a magyar ember tizenöt kilóval az európai átlag fölött van: ez is a kulturálatlanság bizonyítéka.

Tanár úr a gyermekkorából hozta magával ezt a felfogást és a rendszeres testedzés igényét?

Nem. De még jókor döbbentem rá, így viszont talán másoknak hasznos lehet a példám, mert elmondhatom, hogy soha nem késő. Harminchat éves koromban határoztam el, hogy megváltoztatom életformámat. Mégpedig a bátyám hatására. Orvos volt, s azok közé tartozott, akik a legsúlyosabb betegségnek a megelőzés hiányát tartották. E fonal mentén jutott el a testkultúra kérdéséhez, az ügy megszállottja lett. Így vett elő végül engem is, hogy kulturáltságommal elégedetlen, s felébresztette bennem a tanári felelősséget.

Hogyan kezdődött megváltozott élete?

Azzal az elemi felismeréssel, hogy ülő foglalkozású lévén, az életemből valóban kiesik mindenféle testmozgás. Így született meg az első, természetes ellenszer, a gyaloglás szeretete. Ahová csak lehet, többnyire ma is gyalog megyek. Ehhez társult aztán a rokon foglalatosság, a rendszeres hétvégi kirándulás. És jött a többi is. Mindennap húsz percet gimnasztikázom, kétnaponként úszom a Lukácsban. Megtanul-

tam evezni, kalózból vitorlásvizsgát tettem, így e két vízi sportág lett az állandó nyári kikapcsolódásom, télre pedig, ugyancsak nem ifjú fejjel (s igaz, egy lábés egy kartörés tandíjával), a sízés lett a sportom.

Munkája mellett hogyan jut ideje minderre?

Ennek a kérdésnek a megoldása is alapvetően – szemlélet függvénye. A lakásomtól az egyetemig, villamost igénybe véve, húsz perc az út. Gyalogosan – harminc. A különbség mindössze 10 perc, és mondja meg, hányszor tíz percet veszteget el az ember napjában. A napi gimnasztikát úgy végzem, hogy közben hallgatom a rádió híreit, amelyeket különben is meghallgatnék. A többi természetesen a pihenés idejéből jut. Márpedig ki nem pihen így vagy úgy? Bárkinek merem állítani, hogy másfél óra úszás bőven felér ugyanannyi délutáni alvással. Én történetesen azért a délutánt emlegetem, mert gyakran úszom két munkám között, mintegy átvezetésként, amikor az ember amúgy is igényel bizonyos nyugvópontot. Más kérdés, hogy mondjuk egy verset – fejben – akár az úszómedencébe is magammal tudok vinni.

Szóval a szabadidős kulturáltság nem mítosz, nem rendkívüli, hanem nagyon is hétköznapi dolgokból születik, értelmesen töltött perceken, negyedórákon múlik.

Vagyis egyfajta szemléleten. Engem a kulturálatlan szabadidőtöltés mindig bosszant. Néhány éve egy SZOT-üdülőben bányászfiatalokkal ültem egy asztalnál. Úszni nem tudtak, tehát hiába volt ott a Balaton. Kirándulni vagy valahová – úgymond cél nélkül – elsétálni soha nem volt kedvük. Pénzben viszont nem szűkölködtek, szóval, ugyanúgy töltötték el azt a két hetet, mint oly sokan ma még. Állandóan veszekedtem velük emiatt. Persze, a közszemlélet passzív részével is van még gond. Itt, Budapesten például inkább csak a fiatalok futhatnak. Az ő életkorukba még belefér, de egy magamfajta futót már a közvélemény csendes gúnymosolya kísér, s még ma is csak afféle „futóbolondnak" tartják.

Hát tanár úrnak is akad „nézeteltérése" az előítéletekkel?

Egy tanárnak különösen akad, mert szerintem nem engedheti meg magának, hogy különcnek nézzék. Mit tehetek hát? Egyik kedvelt tevékenységemre, a futásra a Balaton partja vagy a Mátra marad, ahonnan jobbára kiszorul az autó, s valamelyest a közvélemény szerepe is módosul. Amerikában, Angliában vagy éppen Moszkva parkjaiban, folyópartjain némi irigységgel szemléltem a futás egészen természetes voltát, egyre növekvő népszerűségét, míg nálunk még mindig falakat emel elé a kulturálatlan közvélemény csendes terrorja.

Milyen új élményt nyújtott önnek a rendszeres testedzés, az új életprogram?

Felfedeztem a természetből sugárzó nyugalmat. A szépséget, a benne munkáló erőket, az általa megtestesített harmóniát. Testmozgás közben jobban érzi az ember, hogy egy fa, egy felhődarab is természet, nemcsak tömény megnyilvánulási formáiban, erdő- vagy hegykoszorú képében létezik. Már a tekintete is eleve másfelé irányul annak, aki éppen gimnasztikai gyakorlatot végez vagy a Duna partján gyalogol, nem a körülötte levő megszokott tárgyakra, nem a villamosmegálló zsúfoltságára; nem kiszámított célszerűség vezérli, hanem feloldódik, szinte beleolvad a fa, a felhődarab jelképezte végtelenbe.

Úgy gondolom, tanár úr példája nyomán...

Nem, nem. Én kevés vagyok hozzá, az enyémnél nagyobb példakisugárzásra lenne szükség. Lehet, hogy az én történetem is néhányak elevenjére tapint vagy közvetlen segítségére siet, de az érdeklődés középpontjában álló, ezért vagy azért igen népszerű emberek, s főleg a vezetők vonzó, mozgósító személyes példája formálhatja a legerőteljesebben és legtartósabban a szemléletet. Jó értelemben vett divat ugyan már kezd kialakulni. Negyedszázada úszom rendszeresen, eleinte a Lukács még tűrhető volt, azóta viszont néha már

alig elviselhetően zsúfolt. Ugyanez a helyzet a sípályákon. A szolgáltatások fejlesztésével, jó és mindenkinek elérhető árú sportszerekkel, vonzó példákkal messzire juthatunk jelenlegi körülményeink között is. És még valami: áthatja életünket a reklám, miért ne kaphatna reklámot a szellemi és testi kultúra is, miért nem efféle hirdetés fogadja az embereket, mondjuk a metróállomásokon.

Azt hiszem, jókor említem, hogy Japánban például tornaszobákat és egyszerű sportszereket telepítettek az állomásokra, a várakozó utasoknak...

Ilyenféle elképzelésekre gondolok, az egész kultúrát kell elvinnünk a hétköznapokba, mindenki keze ügyébe. Legyen sok olyan intézményünk, mint az esti tévétorna, hogy szuggesztív egyéniségű példákat kövessünk – egyszerű eszközökkel – állandó társként.

Kulturális igény és kulturális környezetszennyeződés

A KULTURÁLIS ÖKOLÓGIA SZŰKEBB ÉS TÁGABB ÉRTELME

Lényegi problémát vetett fel az egyik legkiválóbb szovjet irodalomtörténész, Lihacsov akadémikus *A kultúra ökológiája* című cikkében. Írása gondolkodásra késztet, visszhangot vált ki. Hisz mindinkább nyilvánvaló, hogy valóban megölheti az embert, ha nem is testileg, de erkölcsileg-szellemileg a kulturális ökológia törvényeinek semmibevétele: a kulturális-morális környezetszennyeződés. Hódíthat, terjedhet ennek hatására még a legcivilizáltabb körülmények közt is a modern nagyvárosok társadalmi kórja: az újvandalizmus.

A brüsszeli megrázó futballgarázdaság, a hazai metrókocsikat szétverő őrület azért döbbentette meg a gondolkodókat, mert erre vetett fényt: jelezte a mélyben ott ható céltalan, ostoba rongálási tébolyt; a neobarbarizmust. Különféle torz, agresszív tettek, minden ok nélkül megvert emberek, megerőszakolt nők, összefirkált, bemázolt falak, megrongált padok, tönkretett telefonfülkék, ellopott, ronccsá hajtott autók, levert utcatáblák, fényüktől megfosztott, vak közúti lámpák, kidöntött sétatéri fák és jelzőoszlopok s más ilyen típusú, felmérhetetlen anyagi és erkölcsi károkat okozó, köznapi bűnök, szokvány galádságok állandóan s riasztóan tudósítanak róla, milyen borzalmak s őrületek élhetnek még mindig lent a mélyben, a civilizált, gépekhez értő modernség mögött. Milyen méretű lehet az Ogburn-féle *cultural lag*, a belső, emberi kulturáltság hiánya; a lelki kulturáltság elmaradása a külső, civilizatorikus-technikai fejlődés mö-

gött. Milyen mérvű lehet a kulturális-morális környezetszennyeződés.

Egy fogalomalkotás akkor szerencsés, ha valóságos, élő problémákat tud néven nevezni, ha távlatokat nyit, új összefüggésekbe helyez már ismert dolgokat. Lihacsov névadása ilyen jellegű. Számos olyan, sokaktól érzett és tárgyalt jelenség, fontosnak tartott probléma, résztevékenység, mint például műemlékvédelem, életmódstratégia, környezetkultúra, közművelődés stb. ezzel a fogalomkapcsolással mélyebb értelmet kap, új, tágabb összefüggésbe kerül: emberségvédelemmel, az élet tisztaságáért folytatott harccal azonosul.

Igaz: Lihacsov elhatárolt, konkrét értelemben használja a kulturális ökológia fogalmát. Ő ezzel elsősorban a történetileg kialakult kulturális környezet védelmére, főleg az építéskultúrát érintő kérdésekre gondol. A magam részéről a kultúra természetének – nem készen kapott, de teremtett jellegének – megfelelően szélesebb jelenségkört vélek átfoghatónak ezzel a névvel. Hiszen a kultúra maga is metafora: az első természetre ráépülő második természet, az ember megalkotta öntörvényű világ – indokolt tehát itt a környezetvédelem kapcsán is a tágabb, átfogóbb, metaforikus fogalomhasználat. Igaz: még így sem a legtágabb értelemben véve (nem általában minden szellemi jelenséget, pusztán a kiművelt emberséget, a hagyományos humán műveltséget értve a kultúrán), a kulturális ökológia problémakörébe tartozónak vélek minden oly jelenséget, ahol nem törődnek vele, hogy az ember teremtette „második természet" ne csak gazdasági-civilizatorikus előmenetel legyen, de lelki gazdagodás is; emberségnövekvés. Kulturális értelemben vett környezetszennyeződés folyik így mindenütt, ahol nem látják eléggé a humán kultúra szerepét, fontosságát, ahol nem védik, gondozzák a lélek környezetét.

Persze, nem jelenti ez azt, mintha a Lihacsovtól adott szűkebb értelemben is a kulturális ökológia terén

nem lenne számos tennivaló. Igaz: fejlett ugyan a műemlékvédelem és a tradíciókat számba vevő felelős építés. A Hilton és a Miklós-torony, valamint az óbudai aluljáró és a római múlt ízléses, sikeres összhangba hozása és számos más példa meggyőzően mutatja, mennyire igyekszik őrizni a mai építészet a történelmi múltat és a táj szellemét, mennyire ápolja az erkölcsi helytudatot, a Hatvany-féle „beszélő tájakon" és „beszélő házakon" keresztül kibomló hazához kötődést: a patriotizmust.

Ugyanakkor azonban bőven lehetne hozni (mint ahogy a tévé kitűnő „kulturális ökológiai" műsora, az *Unokáink is látni fogják* meg is teszi ezt) ellenpéldákat is. A saját tapasztalatomból is tudom, milyen nehezen érti meg olykor a közvélemény, hogy a kulturális ökológia kívánalmai nemcsak a műemlékvédelmet, s a régit és újat összhangba hozni kívánó építészeti munkát érintik, de még sokkal inkább a várostervezést. Hiszen – mint Lihacsov írja – a városoknak is megvan a maguk „eszméje", történelmileg kialakult, sajátos arca. S a feladat épp az, hogy a városfejlesztés ezt tudatosítva gondolkodjék tovább: ne akarjon merőben új koncepcióba bekényszeríteni egy-egy történelmileg létrejött települést.

Budán például a lágymányosi rész (ennek képviselője voltam egy évtizeden át) egy magyar Quartier Latin irányába kezdett el fejlődni, ezt a vonást kellene így tovább erősíteni, s nem valami mást. Hiba volt például, mikor vásárvárost akartak ide telepíteni és nem az Eötvös Egyetem természettudományi karát. De véleményem szerint a városrész „eszméjét" keresztezi az is, ha, mint szó van róla, a Nyugat- s Kelet-Magyarország közti autóforgalmat lebonyolító Dunahidat és közforgalmi utat itt vezetik majd át. A *Quartier Latin*-gondolatot ölné meg lassan a kamionok behemót teste s a felcsapó autózaj.

De nemcsak szorosan vett építészeti kérdéseket jelent még egy ilyen szűkebb értelemben vett kulturális

ökológia sem, hanem egyben szellemi környezetvédelmet is. Ebbe a kérdéskörbe vág például az is (egy másik hozzám közel eső példát említve), hogy mindmáig nem sikerült elfogadtatni Sárospataknak mint kiemelt, országos hatáskörű iskolavárosnak az eszméjét. Holott a múlt mindig is nagy erkölcsi tőkét jelent. S majd ötszáz évnyi iskolai tradíció áll már Sárospatak mögött. Nem tékozolható ez az örökség. Arra kellene törekednünk, hogy ha nincs is Oxfordunk és Cambridgeünk, de legalább a Sárospatak-típusú helységek maradjanak meg eleven jelképnek: értéket jelentő iskolavárosnak. Ne vesszen el az évszázadokon át kialakult tartalom, jelentés, ne süllyedjen vissza jelentéktelen vidéki várossá a „Bodrog-parti Athén".

Tovább lehetne sorolni a szűkebb értelemben vett kulturális ökológia diktálta példákat, feladatokat a műemlékvédelemtől a hely szellemének, eszméjének építészeti és funkcióbeli-etikai megőrzésén át „az erkölcsi helyhez kötésig", a helyhűségre való nevelésig. Mégsem ezekről a problémákról szeretnék elsősorban szólni, de – átfogóbb, elvontabb értelemben véve a kulturális környezetvédelmet – az ún. *kommercializálódás* kérdéseiről. Mert elég végigmenni egy mai nyugati nagyvárosi utcán, látni annak szexet és horrort hirdető moziplakátjait, szexbutikjait, a kioszkjaiban tarkálló illusztrációkat, a legnagyobb tömegű videokazetta- és könyvkínálatot, hogy nyilvánvaló legyen: az elüzletiesedés szennyezi ott jelenleg legerősebben a lélek környezetét. A kulturális ökológia szempontjából ez a fő kérdés. A szocializmus egyik legnagyobb vívmánya – a munkanélküliség felszámolásával egyenrangú szinte –, hogy ezt a szennyeződést el tudta kerülni, hogy nem kommercializálódás, de demokratizálódás határozza meg benne a kulturális-szellemi fejlődést.

Vannak, akik úgy vélik, hogy akkor, amikor a gazdasági reform előrevitele a központi kérdés, konzervativizmus minden esetleges ártó mellékhatásra, a kiküzdött régi értékek őrzésének fontosságára való figyelmeztetés. Mélyre ivódott az az egyoldalúság, amely a „következő láncszem" fontosságát tudva, feledi az összetett, árnyalt szemlélet szükségét, szem elől véti a láncnak az egészét. Holott a gondolkodó embernek épp ez az egyik lényegi ismérve: az el nem halványodó, mindenre figyelő problémaérzék. Az újat akarva is szót emel akkor, ha veszélyeztetve lát régi értékeket; olyanokat, melyeknek őrzése, továbbvitele változott formában bár, de ma is kötelesség. S a kulturális forradalom vívmányai ily jellegűek.

Egy nemzetnek az arca változott meg ugyanis a szocialista átalakulás hozta kulturális demokratizálódás nyomán. Művelődésügyi honfoglalás történt. Nemcsak az iskoláztatás általánossá és nyitottá válásában, a középfokú és felső fokú oktatás ingyenességében, a dolgozók iskoláinak létrejöttében mutatkozott meg ez, de az ún. magaskultúra és a tömegek egymáshoz való viszonyában is. Eltűnt egy szakadék. „A kultúra nem áru" elv lett uralkodó. A könyvek, hanglemezek, színház-, mozijegyek, múzeumi belépők stb. hihetetlen olcsósága a magaskultúrát a tömegek mindennapjainak közelébe hozta. Az olcsóság vonzott. Soha nem gondolt széles rétegekbe hatolt be a kulturális szükséglet, igény. Megszűnt a vagyoni cenzussal egyenértékű kulturális cenzus, a műveltségmonopólium. Nem utolsósorban ez is hozzájárult ahhoz, hogy omoljanak a kasztszerűen elkülönítő osztályhatárok, s létrejöjjön egy viszonylag homogén, a tényleges egyenlőség felé előremenő magyar társadalom. Egy elmaradott, „peremvidéki" világnak a múltból örökölt tehertétele, az urbánus–népies ellentétben is vissza-

tükröződő kulturális skizofrénia – magaskultúra és mélykultúra, város és falu, elit és tömeg elszakadása – leküzdhetőnek tűnt. Nyilvánvaló lett a magyar fejlődés tényein át is a szocializmus egyik legnagyobb vívmánya: a meg nem szakadó kulturális növés.

Igaz: a kapitalizmust is kényszeríti a termelési érdek a tömegkultúra egyre fokozottabb emelésére. A szocializmust viszont egyik legfőbb elve: az egyenlőségelv is hajtja e felé. Nemcsak formálisan, de ténylegesen is oldani akarva a társadalmi különbségeket: hangsúlyos feladat lett a műveltségemelés. S kötelezővé tette ezt a szocializmus történeti alapgondolata: az „új ember"-eszmény is. Nemcsak a társadalmat akarja átalakítani ugyanis ez a valóságterv, de attól elválaszthatatlanul magát az embert is; az értékrendet, morált. Szüksége van így arra az ösztönző erőre, amit a humán kultúra visz be az emberi életbe. Hisz az ennek a parancsa, hogy sohase elégedjék meg elért önmagával az én. Nézzen magasabbra: változtassa meg adott, kész életét. Vélje feladatnak, hogy kilicitálja önmaga s az ember oromtermészetét: a mindenkiben ott rejlő minőségi lényt. Ebben a társadalomban sokkal fontosabb szerepet kap így a humán kultúra, mint minden korábbiban. Feladata lesz az embernevelés. Az élet díszéből annak szerves szükségletévé nő. Mutatja ezt már pusztán egymagában az eddigi fejlődés is.

A tőkés társadalomban például jobbára csak az iskoláztatáson át ment végbe műveltségemelés. Onnan kikerülve a liberális kultúrakoncepció elveinek megfelelően puszta magánügy lett már a művelődés. Legföljebb a nyilvánvalóan össztársadalmi–nemzeti érdeket jelentő intézmények ügyét – a múzeumokét és a könyvtárakét – érzi magáénak az államhatalom, de a filmet, színházat, könyvkiadást, hanglemezgyártást stb. szinte teljesen a piac törvényeinek, a kereslet-kínálat szabályainak engedi már át. A kismérvű s nagyon esetleges állami szubvenció, illetve a különféle alapítványok léte a lényeget érintőn nem változtatja

meg ezt a tendenciát. A gazdagság monopóliuma lesz ezzel a kultúra. A tömegek elszakadnak, távol esnek tőle. Nemcsak a konzumkultúra, az általa adott lélekmérgezés, manipuláció illeszkedik be mint elválasztó ék, de az igényhiány is: az anyagi-pénzügyi megfontolásoktól is növelt érdektelenség. A szocializmusban viszont az alapvető emberi jogok közé tartozik a kulturális is. A létkérdések közé. A gondoskodás róla – az igénykielégítés, igényébresztés és igényfejlesztés – állami kötelesség. S ennek egyik legfőbb előrevivője, valóra váltója a könnyen-hozzáférhetőség, olcsóság, ingyenesség: a nem egyszerű áruként történő kezelés.

A tömegek és a kultúra kapcsolatát nézve minden vonatkozásban szembeszökően nagyobbak lettek így a szocialista országokban a fejlettségmutatók. A rendszervitákban jogosan jelenik meg ez újra meg újra lényegi érvként. Csehországban például a színházak száma kétszer akkora, mint az NSZK-ban, s háromszor több, mint Ausztriában és Svájcban. Franciaországban 36 moziférőhely jut ezer lakosra, Bulgáriában 85; az USA-ban csak a lakosság 10–15 százaléka látogatja a nyilvános könyvtárakat, a szocialista országokban több mint 25 stb. stb. A tömegek kulturális szintjét jelzik az ilyen és ezekhez hasonló számok, mutatók. Aki ezeket lenézi, lenézi egyben a tömegeket is. Nem veszi észre, hogy hatni engedte magára a liberális gondolkodás legfőbb, ártó mérgét: a szociális érdektelenséget, a tömegek élete, sorsa iránti közönyt. Az individualizmust.

S a tömegkultúrában végbement változásokkal együtt módosult a művészek társadalomban elfoglalt helye, szerepe is. Igaz (s a szocialista kultúrpolitika ellen a liberális kultúrakoncepció részéről – mint a Budapesti Fórum is mutatta – mindmáig ez a legfőbb érv): ideológiai kényszerzubbonyt jelentett nemegyszer – főleg a személyi kultusz éveiben – a művész számára az állami mecenatúrától, a kultúrpolitikától való

függőség. Külön kérdés, miképp gyógyítható a szocializmus kulturális mechanizmusának ez a gyengesége. Nyilvánvaló azonban, hogy nem egy más jellegű függés itt a szükséges ellenszer, nem a piacnak, azaz a pénzzel rendelkező közönség ízlésének való alárendelés, hanem a szocialista társadalom mindig jelen levő, köznapi, közvetlen demokratizmusa, annak tökéletesbítése, továbbfejlesztése. Az eddigi fejlődés során is mindig ez volt a fő konfliktusoldó. Nem adott ki valamit a bürokratikus vakság, értetlenség? Ha értékről volt szó, előbb vagy utóbb kiigazította a történt tévedést, nem a piac nyomása, de a mindennapi életet átható, számos formában realizálódó szocialista demokratizmus. Annál is inkább fontos, hogy a jövőben is ez szerepeljen fő korrigálóként, és ne a piacon való versengés, hogy érintetlen maradjon, ami az igazi művészek számára kivételes, sokban még a hibákért is kárpótlást nyújtó értéket jelentett: a közte és a közönség között létrejött új viszony; a művészmagány szűnte, a tömegekkel való eleven kapcsolat, azok mindennapi életében való jelenlét.

Nem ékelődik be ugyanis a szocializmusban az igazi művészet és a közönség közé a szabadon mozgó piac elkerülhetetlen együttjárója: a művészetipar, a konzumkultúra, a ponyva, a giccs, az igénytelenség. A művész nem a kierkegaard-i bohóc többé a társadalom szélén, de szekularizált pap; emberségfelelős. „A mai nyugati művészet a közösség elleni dacból él – fogalmazta meg Németh László a hatvanas évek első felében a különbséget a szocialista és a polgári művészhelyzet között. – ...Nálunk épp fordítva... milliók tájékozódási ösztöne, problémákra megnyílt esze, kimüvelést kérő képzelete várja egy széles demokratikus művelődés alkotóit és terjesztőit"; „emberek tízezreiben van meg az igény, hogy mint testüket megtanulták tussal, sporttal, fodrásszal ápoltatni, képzeletüket, érzésvilágukat költőikkel neveltessék".

Szükséges újból meg újból emlékeztetni rá, hogy az egyik legfontosabb szocialista vívmány – s valóban: *vívmány* – a kulturális forradalomé. Mert ha nem tudatosítjuk ezt kellő erővel, ha nem látjuk tisztán a kérdés szocialista értékrendbeli súlyát, fontosságát, nem tudunk megfelelően szembenézni az új problémákkal. Nem kétséges ugyanis, hogy új helyzet jött létre az utóbbi években a kultúra terén. Az új gazdasági folyamatok használtak a kultúra ügyének, mert fokozták a dönteni tudó, autonóm ember, a művelt ember iránti keresletet, igényt. De ugyanakkor – s ezt kár lenne kendőzni – ártottak is neki: behoztak a gazdasági életbe egy szükséges és elkerülhetetlen, a vállalkozó kedvet felfelé hajtó, de ugyanakkor a kultúrának nem mindenben kedvező, sőt rendkívül sok ellentmondást, gátló tényezőt magában hordó közgazdasági szabályozót: a piac törvényét. S ez nap mint nap módosította – módosítja a szocialista kultúrpolitika egyik legfőbb hagyományos elvét: „a kultúra nem áru" tételét.

Nem szigetelhető el ugyanis mint külön terület a kulturális gazdálkodás az egészen belül. A piacgondolat megjelenése, az árak szabad mozgása, a kultúrának energiától, különféle anyagoktól, szállítási s gépi eszközöktől és szolgáltatásoktól való függősége sürgette az egyre magasabb állami dotációt. A kulturális vezetésnek, ha „a kultúra nem áru" elvet tartani akarta, olyan méretű költségvetést kellett volna tudni biztosítania, amelyre még jóval kedvezőbb gazdasági körülmények között sem lett volna lehetőség, s amely ugyanakkor ellentmondott volna a gazdasági reform egyik lényegi elvének: a jövedelemszerkezet szükségessé vált átalakításának is. Az érdekeltség elvének érvényesítése, az egyenlősködés kiküszöbölése megkívánta ugyanis, hogy ne fokozódjanak tovább az állami költségvetésen át történő közvetett juttatások. A lakosság jövedelmének növelésében nagyobb súlyt

kellett hogy kapjanak a közvetlen, egyéni munkajövedelmek. Ez a dilemma – a dotációnövelés szükségessége egyfelől, az állami költségvetési juttatások korlátok között tartása másfelől – törvényszerűen arra kényszerítette a kulturális vezetést, hogy módosítsa „a kultúra nem áru" mélyre ivódott, szinte tabuizálódott tételét. Igyekezett fenntartani ezt az elvet azon a területen, ahol a legnagyobb az állami felelősség: a közoktatásban. Engedett viszont belőle a közművelődés és a magaskultúra terén. Itt egyre többet hárított át a fogyasztókra – már csak az inflációs ráta gyors növekedése következtében is – a költségekből. Lehetővé tette a piaci elv erőteljesebb érvényesülését.

Késztette erre a módosításra a kulturális élet alakulása is. Mind szembeötlőbbek lettek ugyanis a „kultúra nem áru" elv fogyatékosságai, az annak bürokratikus érvényesítéséből jövő torzulások. Változott ugyanis közben a kultúrpolitika. Szűnt a kulturális kínálat terén a korábbi monolit egység. A marxizmus hegemóniájának elve váltotta fel az addig uralkodó monopóliumigényt: a *támogat* és a *tilt* kategóriái mellett megjelent a *tűrt*. S a szocialista kultúrpolitika a „kultúra nem áru" elv alapján szubvencionálta ezt a „megtűrtet" is. Nemcsak értékes alkotások vásárlóinak és látogatóinak juttatott közvetve jelentős összeget a tényleges árhoz, de így „támogatta" a kommersz dolgokat is. S ezt a visszásságot puszta giccsadóval nem küszöbölhette ki. Egy korábbi helyzethez szabott elv így belülről, a kultúra felől is megkérdőjeleződött. Annál is inkább, mert mind nyilvánvalóbb lett: a műhelyeket sem ösztönözte kezdeményező, differenciált, felelős munkára, a valóságos igények számbavételére a túlzott méretű dotációs rendszer. Raktáron elfekvő, eladhatatlan könyvek, képek s hanglemezek, üresen kongó mozitermek, nem látogatott klubok, kultúrházak jelezték: felnőhetett, s fel is nőtt nemegyszer a „kultúra nem áru" elv égisze

alatt a közönség ízlését, igényeit semmibe vevő bürokratikus lelki kényelmesség.

Érvet adott mindez azok számára, akik a szocializmusban, s a kultúra vonatkozásában is, érvényesíteni kívánták a friedmani elvet, s a kultúra finanszírozásának állami típusával szemben eszményíteni kezdték a piaci modellt. A liberalizmus történetileg feltárt gyengéjét – a formális egyenlőségelvvel elfedett tényleges, ártó egyenlőtlenséget – mellőzve, feledve, jelen volt ebben a vonatkozásban is az újra támadó liberalizmus-apologetika az elvont szabadságfogalommal újött szemfényvesztés.

Tetszetős volt – főleg a személyiség jogaiért indokoltan küzdő, a szocializmus bürokratikus nehezékei ellen lázadó korban – ez a liberalizmus redivivus: a szabad kulturális piac melletti érvelés; a hivatkozás a bürokratizmus leküzdésére, az írói autonómiára, a vállalkozókedv szükségességére, az igénykielégítésre, az ízlésbeli döntésszabadságra; arra, hogy a népet s a szocialista fejlődés eddig elért eredményeit, a végbement ízlés- és embernevelést nézi le és veszi semmibe az, aki feltételezi, hogy érvényesítve a piaci elveket, s a legilletékesebbre: a kultúrafogyasztóra, a közönségre bízva a döntést, veszélybe jut egyben az igaz művelődés. Az ezt a fenyegetettséget felvetőkkel szemben, őket megbélyegzőn, gúnyosan paternalizmust emlegetett a liberális frázisokat szajkózó gondolatszegénység.

Ez az argumentáció azonban nem áll helyt a valóság előtt. Nem lehet feledni ugyanis, hogy a piac jelenléte, ha alkalmas is arra, hogy – nem főútként ugyan, de részben, némiképp – helyreigazítsa „a kultúra nem áru" elvének bürokratikus torzulásait: a maga spontaneitásában elsősorban mégsem a művészi minőség irányába hat, de azt keresztezően. Ellenerőként. Hiszen a piacnak a környezetszennyezésre sosincs szeme, s még inkább így van ez kulturális vonatkozásban. A pénzszerzés, a manipuláció eszköze ott a művészet. S az üzleti mohóság a fel nem vértezettekhez, a nem elég

műveltekhez, a kulturálisan gyengékhez és elesettekhez, akár az alkoholt, a művészetalkoholt: a konzumkultúrát, a giccset, a szennyet is készséggel szállítja. Szükségszerűen elválik ennek következtében a kulturális szabadpiac törvényeinek engedelmeskedő országokban a magaskultúra és a tömegkultúra. Nem esetleges problémát jelent ez ott, de törvényszerűséget, mélyfolyamatot. Nem utolsósorban ezért tér el szögesen egymástól a szocializmusban és a kapitalizmusban a kulturális fejlődésirány. Ott összébb csukódik, itt pedig szétnyílik a műveltségolló. Híven tükrözi ezt minden egybevetés. Jelképesnek tekinthető szinte, hogy egy olyan nagy múltú, kulturálisan magasan fejlett társadalomban, mint a francia, a mienkéinél alacsonyabbak például a műveltségmutatók. Ott az emberek 58 százaléka nem olvas könyvet, nálunk ez a szám csak 35 százalék. Ott a lakosság 87 százaléka nem jár színházba, nálunk 62. Ott 78 százalék nem volt soha hangversenyen, nálunk 76. Stb. stb. A szocialista kultúrpolitika eredményeként a tömegek és a kultúra viszonyát nézve más a mozgásirány.

S ami még fontosabb: kirívóan elválik egymástól a liberális kultúrakoncepció elveit követve a gazdag és szegény országok, a nagy és kis népek kulturális fejlődése. Szembeszökően jelentkezik itt az esélyegyenlőség fájdalmas hiánya, a liberális frázisokkal takart hátrányos helyzet. A kevéssé fejlett s a kisebb nemzetek nincsenek jelen a világkultúrában, illetve az azzal azonosított nagynépi „piacon". Az ilyenek mellé odaállni nem jelent üzletet: a szocialista államok közti viszonyban meglévő, kölcsönösségi szerződéseken nyugvó nemzetközi szolidaritásra van ehhez szükség.

Ugyanakkor a másik oldalt nézve – a szabadpiac szükségszerű következményeképp – az elmaradottabb és a kisebb népek néhány szerencsés nagy konzumkultúrájának és sznobisztikus divatcikkeinek lerakodóhelyeivé válnak; idegen életformák szeméttelepeivé. A manipuláció áldozataivá. Maradéktalanul helytáll-

nak kulturális téren Prebischnek Friedmannal és Hayekkel szemben vitázó érvei: a gazdasági liberalizmus nem jelent itt mást, mint az anyagilag, technikailag fejlettebb országok diktatúráját az elmaradottabbak, a szegényebbek fölött. Kulturális imperializmust. Az olcsó, iparcikkszerűen s futószalagszerűen gyártott amerikai filmek, videokazetták és tévéműsorok szinte teljesen elsorvasztják a hazai kísérleteket. A legtöbb országot az Egyesült Államok kulturális gyarmatává teszik. Mint az Unesco mexikói ülésén mondott beszédében Jacques Lang rámutatott erre, még oly nagy kultúrájú, fejlett országnak is, mint Franciaország, félnie kell ettől. Az amerikai konzumkultúra nyomása alatt a nemzeti identitásérzés számos országban veszélybe kerül. Kétségessé válik a lehetőség, a jog a saját múlthoz, úthoz, egyéniséghez; az autonóm, öntörvényű, hű, nemzeti léthez.

S nem lehet más helyzetet feltételezni a szocializmusban sem. Több felelős, árnyalt, meggondolt vita (csak a legfontosabbakat megnevezve itt: a *Kortárs* 1969-es, a *Kritika* 1981-es s a *Mozgó Világ* 1985-ös polémiája) is figyelmeztetett rá: magával hozhatja a nem körültekintően érvényesített piaci elv a kommercializálódást s a művelődésbeli kiszolgáltatottságot. A mi viszonyaink közt is felnőhet a veszély. Mert nemcsak az új szocialista ember máról holnapra történő megvalósulása volt illúzió, de az életmódbeli-fogyasztási tendenciák gyors átformálódása is. A szerves fejlődés Vitányitól hangoztatott kultúraelméleti tézise ebben a vonatkozásban valóban helytáll. Ugrás lehetséges itt, lehetséges egyfajta kulturális forradalom. De ahhoz, hogy ennek hozadéka mélyen ott ható kulturáltság legyen, áthagyományozás kell. Több generáció. Hiszen a kultúra nemcsak tanulás, de nem utolsósorban mindig megszokás is. A már egyszer felébresztett minőségi szükségletek utáni vágy is könnyen elsorvad, sőt teljesen elhal, ha nem éri nap mint nap újabb ösztönzés. Megindulhat a visszafejlődés. S ha

jelenleg még talán túlzás is, de a probléma komolyságával való szembenézést sürgetni akarva, szükséges már idézni az *Aeneis* nyomán a veszélyjelzés szállóigéjévé vált híres mondatot: *Iam proximus ardet Ucalegon;* Ucalegon szomszédos háza már tűzben áll.

VISSZÁBBSZORULÁS ÉS KOMMERCIALIZÁLÓDÁS

A kulturális igény visszábbszorulása már jelenleg is, a mi pusztán mennyiségi kulturális statisztikánk tükrében is megfigyelhető. Egy 1984-es felmérés tanúsága szerint – ha nem is nagymértékben, de tendenciát, s így problémát jelzőn – tíz esztendő alatt esett például a mozi- és színházlátogatók száma, csökkent az ifjúsági klubok és a műkedvelő csoportok iránti érdeklődés. Szembeszökően zuhant a vers- és a tanulmánykötetek példányszáma: tűntek az olvasók. S mindezt nem lehet visszavezetni pusztán az elektronikus kommunikációs eszközök térhódítására, elkönyvelni a tévétől hozott új művelődésbeli és társas szokások eredményeként. Komoly része van a jelzett gyérülésben a kulturális-gazdasági változásoknak is. Az olcsóság vonzása megszűnt, s ezzel együtt nem egy helyt alábbhagyott a kulturális érdeklődés is. Szorítóbb parancs lett az egyén számára a civilizatorikus, gazdasági szükség. Fontos rétegek, csoportok (fiatalok, üzemi munkások, kisebb jövedelmű értelmiségi, alkalmazotti, munkás- és parasztrétegek) esnek ki mindinkább a kulturálisan is jelenlevők közül. Nő az ily jellegűen hátrányos helyzetűek száma, a művelődésbeli periféria: a félanalfabetizmus. S hiába hivatkozik itt az érvelés arra, hogy a lakosság személyi jövedelmének még csak 1,8 százaléka fordítódik kultúrára, s 10 százalék viszont alkoholra, hogy ezt a fogyasztói szerkezetet lenne szükséges átalakítani. Ez az átalakítás kulturális felnövekedés nélkül nem mehet végbe. S épp ezt nehezíti meg a művelődésbeli költségeket egyre

inkább közvetlenül a fogyasztóra áthárítani akaró finanszírozási elképzelés.

S nemcsak az egyéni, fogyasztói preferenciaskála eltorzulása – a kulturális érdeklődés visszábbszorulása – jelent problémát, de ettől elválaszthatatlanul, ezzel egyforma erővel a téves irányba futó érdeklődés is. Oly rétegeknél gyűlik fel ma többnyire a pénz, melyeknek igényszintje meglehetősen alacsony: a szó szoros értelmében véve kispolgári. Az ő esetükben az igénykielégítés piac diktálta elve – az igényébresztés és az igényfejlesztés művelődéspolitikai követelményének nem figyelembevétele – egyben igényzüllesztés is. Mert amennyire biztos, hogy két mosógép közül – egyenlő ár mellett – a jobban működő mellett dönt a vásárló: annyira nincs garancia erre kulturális téren. Ellenkezőleg. A demokrácia két egymással dialektikusan összefüggő, értelmezésbeli összetevője – a népakarat és a népérdek – ha valahol, hát itt mindig konfliktusba jut. A tévé mint a tömegek ízlésének legérzékenyebb és hű mérőeszköze a maga kiértékelő műsortükreiben szinte hétről hétre tanúskodik erről. Jelzi, hogy a „népakarat", a közönség ízlése jóformán majd mindig a rosszabb mellett dönt. Antonioni *Nagyítás*ával szemben az *Onedin család*nak és a *Maláji tigris*nek ad az inkább előnyt. S az ily típusú példák garmadával sokasíthatók. A kereslet-kínálat törvényeinek mégoly kezdeti érvényesítése nem egy fájó, bántó torzulást idéz fel már ma is. Ami egyfelől a „választék demokráciája", a közönség kívánságaira való figyelés, az másfelől ízlésleszállítás, tömegként kezelő nép-semmibevevés. S hiba lenne szemet hunyni ez előtt az ellentmondás előtt. Puszta mennyiségi statisztikával nem nyugtathatja meg magát a kulturális felelősségérzés.

Mert a mi jelenlegi statisztikakészítési módszereink mellett nagyon is könnyen lehetséges itt az önáltatás. Félrevezető mennyiségi jelleg uralkodik itt. Hiányzik az oly igen szükséges minőségi tartalomelemzés. Nem-

egyszer téves következtetéseket sugallnak így a felsorolt adatok. Azok tanúsága szerint, ha egyes területeken csökkennek is a forgalmi mutatók, a legtöbb terrénumon a kulturális fogyasztás állandóan nő, azt a látszatot keltve, mintha nőne egyben ezzel a műveltség. Holott egy minőségre néző statisztikai elemzés a legtöbb helyt kihozná, hogy nem előremenés, de visszaesés inkább a jelzett növekedés. Hiába emelkednek például a könyvpéldányszámok s a könyvvásárlásra fordított összegek, ha 20 százalékos össznövekedés mellett több mint tízszeres – 222 százalékos – a ponyva- és a lektűrnövekedés. Önmagában is beszédes tény az, hogy mind gyérebben jelennek meg a kitűnően szerkesztett, nagy múltú *Olcsó Könyvtár* újabb kötetei, s egyre sűrűbben és mind nagyobb példányszámban látnak napvilágot a majd ötszörös árú *Albatrosz* és egyéb sorozatok. A ponyva és a lektűr uralja ma már a zsebkönyvpiacot. S nemcsak azt. Jobbára az viszi el általában is a vásárlóerőt. Az évenkénti szokásos könyv-árleszállítás minden esetben fájdalmas, szomorú piacbírálat is. Kérdőjeleket felállítón jelzi, mik maradnak meg raktárnehezékként.

S így van ez majd minden területen. A film terén például a nagy sikerfilmek általában ritkán művészfilmek. Elég elemezni Budapest mozijainak egy heti műsorát: az előadások több mint 70 százaléka puszta filmipari termék. Aki egy kéthetes balatoni üdülés alatt végignézi a főidőben vetített ún. nagy közönségfilmeket, a saját bőrén kénytelen érezni a mindennapi kulturális környezetszennyezést: az elüzletiesedést. S egyre inkább hasonló a helyzet a színházakban is. A *Pesti Műsor* majd minden füzetének tanúsága szerint a kommersz előadások száma általában több mint 50 százalék. S a művelődési házakból is mindinkább kiszorítják az igazi kultúrát a haknibrigádok, a rockzenekarok s a diszkórendezvények. Szórakozás ürügyén előretör nem a tartalmas, igényes szórakoztatás, de a konzumkultúra, az igénytelenség. S ha

nem történik megfelelő szabályozás, ha nem jelenik meg egy kultúrafejlesztő különleges adó, még tovább fokozódik ez az új gazdasági mechanizmus oly természetes együttjáróinak következményeképp, mint amilyenek a kulturális jellegű magán- és társas vállalkozások. Nyilvános és titkos video-klubok, nagy példányszámú magánkiadványok kirívón mutatják: olykor csak az ízléstelenség álneve a *kulturális* jelző. Tovább lehetne sorolni a figyelmeztető kórtüneteket. Számos jel mutatja: a piaci elv hatókörének kiszélesbülése kulturális téren szükségszerűen magával hozza a kommercializálódás folyamatát is. Csökken a színvonal, esik a minőség: háttérbe szorul a humán érdeklődés. Annál is inkább, mert közben az ökonómiai-technikai értékrend előretörése nyomán a közgondolkodás is lassan átalakul. Változik a presztízs.

Már jelenleg is megfigyelhető, hogy a humán kultúra az egyéni életek értékskáláján egyre lejjebb kerül. Igaz: jogos az érvelés, hogy ebben a presztízsmódosulásban van pozitív elem is. Megszűnik a megkésett hazai polgárosodásból eredő egyoldalúság: a túlzottan humán – sőt szinte teljesen művészi-irodalmi – jellegű kulturális beállítódás. A műveltség fogalmában hangsúlyossá válik az oly igen fontos természettudományos, műszaki és nem utolsósorban közgazdasági és politikai tudás, kulturáltság. Mindez helyes is lenne, ha ezzel az értékrendváltással nem járna együtt rögtön egy torzulás. Mint a lélek fényűzését, mindenfajta humán kultúrát, sőt azon túlmenően minden közvetlenül nem hasznosítható, nem gyakorlati jellegű, „ünnepi" tudást száműzni akar egy vulgarizáló, leegyszerűsítő, ökonomista-technokrata, prakticista látás. Nem véletlen elszólást, de már-már uralkodó hangulatot fejez ki Sándor Pál egyik filmjének hőse, mikor azt kérdi: mi haszon van abból, ha valaki Thomas Mannt ismeri. A Gulyás testvérek Medve Alfonzról készített dokumentumfilmjében is hetyke öntudattal vágja ki a hős: az írásműveket nem lehet meg-

enni. S a Mavad egyik tisztviselője is gúnyos fölénnyel magyarázta el az *Új Tükör* egyik riportjában: „A mai világban a devizavadászat igenis fontosabb a színjátszásnál. Legalábbis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy egyesek kultúrával foglalkozhassanak." Nem az a hiba ebben az okfejtésben, hogy alapvetőbbnek tekinti a termelési szférát, hanem az, hogy luxusnak véli a kulturálisat. Nem látja a kettő közötti dialektikát, elválaszthatatlan belső összefüggést. Főleg pedig az, hogy nem veszi számba: egy társadalom értékét nemcsak az egy főre jutó devizabevétel mutatja, de a belső, emberi növekedés is; a humánus mérték. Ezzel azonban a Mavad tisztségviselője nem áll egyedül. Számos jel mutatja: a humán kultúrának nemcsak az iskolai óraszáma esik, de az árfolyama is. Nem a lelkieket, de a fogyasztói szükségleteket emelt meg a presztízs adta fény. S törvényszerűen támogatja ez az értékátrendeződés a kommercializálódás előretörését.

LEHETSÉGES KIÚT

Nem azért szükséges mindezt elmondani, mintha vissza lehetne és vissza kellene hozni a „kultúra nem áru" korábbi elvét. S főleg nem jelenti mindez az oly igen szükséges és természetszerűleg a kulturális területet is befolyásoló gazdasági reform megkérdőjelezését. Nem úgy kell azonban, véleményem szerint küzdeni annak sikeréért, hogy nem létezőnek tekinti, elhallgatja az elmélet a problematikus mellékhatásokat. A helyes irányú folyamat érdekében jelzendő itt minden zavaró mozzanat. Szükséges a reális számvetés: reformgyávaság és reformhűbeleség közt a reformrealizmus. Tudatosítandó ennek szellemében a művelődéspolitikát meghatározó alapvető törvény (ahogy a *Kritika* 1981-es vitájában egyértelműen meg is fogalmazódott már ez a gondolat): a kultúra, hogyha áru is, de *különleges áru.* Irányításában nélkülözhetetlen így a gazdasági szempont, de mégsem lehet az

elsődlegesen meghatározó. Mindenekelőtt az etikum és az esztétikum itt a mérőeszköz, s nem a forintérték. Ezt szem előtt tartó, komplex, összetett művelődéspolitikai tevékenységre van tehát elsősorban szükség. Olyan kulturális stratégiára, melynek egymást erősítőn egyaránt része (csak a legfontosabb tényezőket megnevezve itt) egyrészt az erőteljes állami jelenlét, másrészt a következetes kulturális propaganda és agitáció, harmadrészt a fokozott alkotói felelősségérzés, végül, de nem utolsósorban egy mind szélesebben kibontakoztatandó társadalmi mozgás: társadalmasítás.

Az a tény, hogy a kultúra, ha áru is, de különleges áru, már egymagában hangsúlyossá teszi: nem mellőzhető itt a piaci hatásokat ellensúlyozó állami jelenlét. Ezen a területen nyomatékosan jelen kell hogy legyen az állam a maga dotációival. Igaza volt Hoch Róbertnek, amikor bírálta azokat, akik már a kezdet kezdetén, a reformtervezéskor igyekeztek érvényesíteni olyan nézeteket, melyek „a reform elveit túlságosan kiterjesztették a kultúra egyes területeire, nem különböztették meg kellőképpen a kulturális szférát és a szűken vett gazdaságit". S közgazdasági és pénzügyi körökből gyakran érkező véleményekkel szemben nem lehet elégszer s elég nyomatékkal hangoztatni ma sem: csak nagyon meggondoltan, s megfelelő ellenerők beiktatásával helyénvaló itt bármily restrikció vagy akár csak még aránymódosítás is. Az állam a kultúra egyetlen ágazatából sem vonhatja ki, s még a jelen fullasztó gazdasági nehézségei közepette sem számottevő módon szüntetheti meg a maga segítségét. Mint a Politikai Bizottság 1982-es határozata is figyelmeztet rá: ez ellentétes lenne a szocialista állam eszméjével. Hiszen nem utolsósorban azért összpontosítja az a maga kezében a társadalom jövedelmének jelentős részét, hogy védje azzal az ember érdekét: így a kultúrát is. A humánum érvényesítésének gyakorlati eszköze a lényeget nézve a sokat bírált redisztribúció.

Az állami dotáció számottevő megléte mellett mehetnek csak igazán előre a művészeti műhelyeken belül szükséges gazdasági jellegű reformtörekvések, korszerűsítések is. A kényszerhelyzet, a gyors pénzszerzési szükség elkerülhetetlenné teszi a „nyereséges cikkekre" való törekvést: az elüzletiesedést.

A szubvencionálás mellett jelen kell hogy legyen az állami akarat mint szabályozó erő. Különös gonddal kell ügyelni rá, hogy a gazdasági szabályozók ne a mennyiségi, de a minőségi oldalt tartsák szem előtt, annak erősödését segítsék elő, hogy értékorientáló érdekeltség legyen egyben az anyagi. Mégpedig nemcsak az alkotó műhelyekben, kiadók, színházak, stúdiók stb. területén, de az ezekhez szorosan kapcsolódó vállalati egységeknél is (nyomda, terjesztés, filmgyártás, forgalmazás stb.). Nem lehetséges, hogy teljesen más szabályozó rendszernek, irányítási formáknak engedelmeskedjenek ezek, mint a kulturális alaptevékenységet folytató intézmény. Átgondolandó a minőségi mutatókhoz igazodó szabályozás szempontjából az egész állami mecenatúra is; a támogatás elve. Globális-lineáris mecenatúra helyett differenciáló-szelektív, minőségi célfeladatokra néző mecenatúrára lenne inkább szükség.

Végül: nem mellőzhető az állami jelenlét mint szervező-ellenőrző erő. A különféle – vállalati, szövetkezeti, társadalmi – anyagi források koordinálására és koncentrálására, helyes irányú felhasználásának ellenőrzésére ő a hivatott. A szétaprózottság, a felesleges párhuzamosságokból eredő épület- és eszköz-kihasználatlanság, a más célra történő elpocsékolás jelenti itt talán a legnagyobb pazarlást. Ezen a téren van leginkább felszínre hozható, rejtett tartalék.

Az állami jelenlét hatókörébe tartozik, de fontossága miatt mégis függetlenül tárgyalandó kérdés: a kultúra érdekében folytatandó propaganda és agitáció – a piac nyelvén szólva: a kulturális reklámtevékenység. A „különleges árut" különleges mértékben

illeti meg a népszerűsítés. Hiszen itt nem az igénykielégítés az elsődleges feladat, de az igényébresztés s az igénynövelés. Olyan társadalmi atmoszférára van szükség, ahol az irányító értékhierarchiában magas fokon áll a kultúra, a tudás. Rangot s presztízst kap a műveltség. Ennek kialakításához kevés egymagában az iskolai nevelés s a könyvtárosi és hivatásos népművelői erőfeszítés. A modern tájékoztatási és tömegbefolyásolási eszközök összes lehetőségeinek tudatos, tervszerű kihasználására van szükség. A bevett, hagyományos formák mellett (utcai reklám, hírlapokon, lapokon keresztül történő befolyásolás stb.) különleges szerepet kell hogy betöltsön a két legnagyobb és legnépszerűbb kommunikációs eszköz: a rádió és főképp a tévé. Az ún. szükségletébresztő mechanizmusban ő ma a központi tényező. Az iskoláéval egyenértékű szinte a szerepe. Felelőssége és teljesítménye is ilyképp mérendő.

Erőfeszítést, új hozzáállást kíván a változott helyzet maguktól a művészektől is. A kulturális demokratizmus elve jelen kell hogy legyen a művészeti életben mint központi igény. Mert egymást támogatja a kommercializálódás és a közönséget semmibe vevő sznob ezoterizmus. Szükséges itt a pontos fogalomértelmezés. Mindenekelőtt a szórakoztatás műszava mellől távolítandó el minden pejoratív íz. Végzetes irányba viszi a fejlődést, ha még a legnagyobb közönségvonzásra hivatott művészetben, a filmben is úgy jelenik meg már a szórakoztatás, mint valami bűn, s a „művészfilm" ellentétévé csúnyul a „szórakoztató film". Holott az a mű, amely úgy akar művészi élményt nyújtani, hogy ugyanakkor nem szórakoztat: egyszerűen rossz mű. S így van ez nemcsak a film terén, de a többi művészetben is. Jelentés-zűrzavarhoz vezet, ha nem tudatosodik, hogy nem egyenlő egymással szórakoztatás és kommercializálódás, magaskultúra és ezoterizmus. Ellenkezőleg: nemcsak a konzumfilm képes szórakoztatni, de a komoly, értékes

műalkotás is, s nemcsak lektűrgiccs van, de sznobisztikus giccs is. A szórakoztatás terén is lehetséges a magas művészi színvonal, az igényébresztés, s a sznob divatok szintjén is adott a konzumkultúra, az elüzletiesedés.

Nem mentség tehát a kommercializálódás ellen az ezoterizálódás. De mintha nem élne elég mélyen a művészeti életben ez a felismerés. Ezzel függhet össze, hogy a különböző művészi szövetségek ülésein mindenről esik szó, csak épp a közönséghez való viszony, a befogadói esztétika kérdéseiről alig. Szinte szóba sem kerül a közművelődés. Elhibázott viszont ennek a fordítottja is: a másik oldalról jövő közömbösség. Az például, hogy az 1984-es közművelődési tanácskozáson a kultúraterjesztés, az igényfejlesztés kérdéseiről vitázva (legalábbis a megjelentetett jegyzőkönyv tanúsága szerint), nem kapott szót egyetlen művész, a művészeti szövetségek egyetlen képviselője sem. Nem futhat külön síneken a magaskultúra s a közművelődés. Hiszen végső soron egyazon célért dolgozik mindkettő: a műveltebb nemzetért.

Végül, de nem utolsósorban szükséges ennek érdekében egy fokozottabb, megszervezettebb társadalmi aktivitás is. A kultúra társadalmasítása nem jelenthet pusztán költségáthárítást: mindenekelőtt egy olyan, a művelődés érdekében folyó társadalmi mozgást kell érteni ezen, amely nemcsak a nagy, országos, társadalmi szervezetek (szakszervezetek, Hazafias Népfront, KISZ, TIT stb.) művelődési tevékenységét foglalja magában, de minden más típusú, kulturális irányultságú, alulról-kívülről jövő kezdeményezést. Beletartozik az így értelmezett társadalmasításba – csak a szórványosan itt-ott már most is meglévő, az élet spontán mozgásától már eddig létrehozott formákat megnevezve itt –, mindenfajta kiadói, művészeti stb. tanács, az egyes intézmények (művelődési házak, múzeumok, színházak stb.) mellé rendelt pártfogótagság és baráti kör. Beletartoznak a kisebb könyvtárakat

szinte klubszerűen működtető olvasóegyletek, a sokfelé létrejött városvédő, területszépítő, honismereti s egyéb szakkörök, a művészetértés, a művészetszeretet szempontjából oly lényegi, húzóerőt jelentő öntevékeny művészi csoportok s művelődési körök, a könyv- és filmklubok, könyvbarátmozgalmak. S különleges szerepük van a komplex tevékenységű közművelődési helyi egyleteknek, társaságoknak stb. stb.

Igaz: több gyorsan elhal az ilyen típusú kezdemények közül. Egy-egy lelkes ember elkerülésével vagy elfáradásával oszlik az általa összetartott kör is. Igaz: akad olyan is köztük, mely valamilyen formában tévutakra siklik. De a mozgás egésze, a kulturális élet ily típusú decentralizálása és társadalmasítása mégis előrevisz. Több lesz az érdekelt élet; az olyan ember, akinél a művelődés ügye egyben személyes ügy.

Véleményem talán itt tér el leginkább a kulturális ökológia szempontjából oly lényegi dolgokat kimondó Lihacsovétól. Nem lehet pusztán hivatásosokkal, az ezzel foglalkozó szakemberekkel megoldani ezt a problémakört. Nem annyira a kulturális ökológia kérdéseinek oktatása és tudományos kutatása a legfontosabb kérdés, de egy megfelelő társadalmi atmoszférának, Lihacsov szavával: „erkölcsi klímának" a kialakítása. Ehhez pedig minél több, a kultúra ügyét sajátjának érző emberre van szükség. Az erőteljes állami jelenlét, a kulturális propaganda s alkotói felelősség mellett a közművelődés fokozottabb társadalmasítása vezethet csak célhoz. Ennek lehet csak eredménye, hogy az új körülmények között se vesszen el a szocialista fejlődés egyik legnagyobb vívmánya: az élet egészét átható magas kulturális igény.

Az európai sokszínűség*

Az egyén szituáltsága – képzettsége, foglalkozása stb. – az őt izgató legfőbb kérdéseket is meghatározza. Így ha egy magyar irodalomtörténész lehetőséget kap egy európai kulturális fórumon a felszólalásra, nyilvánvalóan olyan kérdésekről fog szólani, melyeket a magyar irodalom szempontjából fontosaknak tart. Főleg, ha úgy véli, hogy nem partikuláris, nem pusztán helyi érdekű problémák ezek, de összefüggnek egy általánosabb, nagyobb kérdéssel is: az európai sokszínűség problémájával. Ez pedig – véleményem szerint – az európai múlt, az európai kultúra egyik legnagyobb értéke. És legnagyobb ereje.

Hiszen a sokszínűség: sokfajta látásmód, sokfajta gondolat. S ez empátiát, toleranciát tesz szükségessé. Kulturálisan, szellemileg nevel. Európának ebből a szempontból nézve nem hátránya, hanem előnye, véleményem szerint, az etnikai sokféleség. Fontos így a sajátos európai arc őrzése szempontjából is a különféle kis etnikai csoportok, a különféle nemzetiségek és kis nemzetek léte, sajátos kulturális színeiknek továbbfejlődése. Erről a kérdésről szeretnék itt néhány szót szólani. Először is a nemzetiségekről.

Az európai – főleg a kelet-európai – történeti fejlődés úgy alakult, hogy az egymással szomszédos országokban nagy számban élnek nemzetiségek. Több mint 3 milliót kitevő magyar etnikumú lakosság él például a hazánkat környező államokban. Magyarországnak ugyanakkor szintén számos – majd 300 000 – román,

* Az 1985. őszi, Budapesten megrendezett Kulturális Fórumon elhangzott felszólalás.

szlovák, német, délszláv stb. nemzetiségű állampolgára van. Ezek a külön, saját kultúrájú, nyelvű kisebbségek könnyen lehetnek az egymással való szembeállítás eszközeivé, az egymásmegértés nehezítőivé. Nekünk, kulturális felelősséggel élő embereknek azonban, véleményem szerint, abba az irányba kell igyekeznünk befolyásolni a saját kormányunkat, közvéleményünket s a ma már minden országban ott ható, világerőt jelentő intellektuális lelkiismeretet, hogy ezek a csoportok ne elválasztó, de épp ellenkezőleg: egymáshoz közelítő erők legyenek.

Hiszen – főleg kulturálisan (de nem csak úgy) – mintegy az összekötő kapocs szerepét tölthetik be az egyes országok közt a nemzetiségek. A kulturális fejlődésben oly nagy szerepet játszó marginális – kvázi-marginális – csoportok ezek. Két kultúrát – a saját országukét és az azonos etnikumú országét – egyaránt ismerve, az állampolgári hűséget szigorúan őrizve s ugyanakkor a velük egy nyelvet beszélő néphez fűződő kapcsolataikat szabadon ápolva sokat tehetnek a különféle országok egymáshoz való közelítésében. Elősegíthetik az igazi kultúrához oly igen szükséges szellemi cserét, az intellektuális értést, belátást.

Más típusú kérdés, de az európai sokszínűség szempontjából nézve mégis hasonló jellegű a kis nyelveken születő külön, egyéni színű kultúrák – némi leegyszerűsítéssel mondva: a kis nemzeti kultúrák – kérdése. Hisz minden kultúra a világ gazdagságának, összetettségének saját törvényű, saját szemszögű, egyéni látása: az emberiség egy külön dialektusa. Az emberi egész lesz teljesebb, gazdagabb általa. Szellemileg mi sem lenne elszegényítőbb, mint ha egyfajta kulturális és életmódbeli uniformizálódás, egyeduralom váltaná fel egyszer a történelmileg kialakult európai sokszínűséget. A kis nyelveken beszélők külön kultúrája így a sokszínűségen alapuló európai kultúra egésze számára

érték. Nemcsak formálisan része annak, de lényegileg is: azzá teszi az európai gondolat belső logikája.

Ezt az értéket azonban fel is kell tudni mutatni. S ehhez önmagában kevés a kis országok erőfeszítése. Kell a nagyok megértése, azok segítsége. A magyar kultúra külföldön való népszerűsítésében például nagyon sokat jelent, hogy viszonossági alapon rendszeresen magyar kulturális napok vannak nem egy országban, így a Szovjetunióban, az NSZK-ban, az NDK-ban, Franciaországban s másutt. A Szovjetunióban megjelenik például egy könyvsorozat is a „Magyar Irodalom Könyvtára" címen, legjobb klasszikusaink és élő íróink műveit foglalva magában.

Igaz: sokan úgy vélik, hogy holt papír az ilyen állami meggondolások alapján létrejött s állami segítséggel támogatott irodalom. A közönségnek nem kell. Véleményem szerint a kultúra belső törvényei felől szemlélve másképpen fest ez. Az igazi irodalom sosem holt papír, csupán a ponyva az. Az még akkor is, ha belőle pillanatnyilag több millió példányra tart igényt a piac. Az igazi kulturális értéknek viszont az üzleti kelendőség, ha nem is ellentéte, de nem is mértéke. A jó mű, ha egyszer megvan, mindig lehetőség. Lehetőség arra, hogy mint a tengerbe dobott palacküzenetet, valahol kifogják, s élő, hatni tudó szellemi erő váljék belőle.

Úgy vélem, a Kulturális Fórum sokat segíthetne nemcsak az európai kis nemzetek kultúrájának, de a sokszínűséget az egyik legfőbb értéknek tekintő európai kultúra ügyének is azzal, ha állásfoglalásával hozzájárulna, hogy a közvéleményben s nem utolsósorban a kormányok előtt jobban tudatosodjék a kis népek kultúrájának szerepe, fontossága. Hiszen – szükséges erről őszintén szólani – az érdektelenség s az előítélet magas falai ezen a téren állami segítség, államközi megegyezések s vállalások nélkül (egyelőre legalábbis úgy látszik) nem rombolhatók le.

Ismerve a kulturális kapcsolatok jelenlegi helyzetét,

nyilvánvaló, hogy egy kis, s főleg egy közepesen fejlett, gazdagnak nemigen mondható ország számára a nagyon is esetleges és gyakran csak egyéni és nem nemzeti érdekekre néző individuális kapcsolatok mellett, azokon túlmenően szinte létkérdés a kölcsönösség és a viszonosság alapján álló kulturális szerződések kérdése. Jó lenne, ha el lehetne érni, hogy államközi felelősség kérdése legyen egyszer ez a probléma is éppúgy, mint a béke kérdése. Mert talán nem túlzás mondani: rokon egymással ez a két kérdés. Nem utolsósorban a kisnemzeti kultúrákhoz való beállítottságon is mérhető, ami az őszinte békeakaratnak is egyik legfőbb bizonysága: a tolerancia, a törekvés a másik, a tőlünk eltérő megértésére.

AZ „ÖTVENES ÉVEK”

A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán

A HUSZADIK SZÁZADI REALIZMUS

Az oly ritkán születő s oly igen szükséges jelentörténeti munkák sorába tartozik Szerdahelyi Istváné. Az 1945 és 1956 közötti esztétikai gondolkodás alakulását tekinti át. Mégpedig nem csupán összegzőn, kézikönyvszerűen, ismeretterjesztő, lexikális céllal. Bár műve megfelel az ily igényeknek is. Egyben azonban sokkal több annál, problématörténet, gondolattörténet. Legfőbb vonása a problémagazdagság.

Persze a tanulmány megállapításai közt – már pusztán a kérdések sokasága, bonyolultsága folytán is – bőven akadnak vitathatóak. Csak egy általam kiváltképp fontosnak véltre szeretnék utalni itt. Igaza van-e vajon a szerzőnek, amikor úgy véli, hogy az avantgarde-hoz való viszony kérdésének a tisztázása a 19. századba zárkózó s helyesen kritizált realizmusszemlélet meghaladásának a központi problémája? Vajon nem sokkalta inkább a huszadik századi realizmus (egységes fogalomnak véve itt ezt a jelzős szerkezetet) jellegzetességeinek számbavétele, tudatosítása a marxista esztétika számára ezen a téren a központi feladat? Véleményem szerint Szerdahelyi nem figyel eléggé az ebbe az irányba mutató kérdésfelvetésekre. Úgy véli például, hogy ellentmondás van Lukács nézeteiben akkor, amikor avantgarde-ellenessége mellett s ellenére is igent mondott József Attila, Bartók, Derkovits művészetére. Holott jogos a feltevés (nem utolsósorban a Thomas Mann-esszék tanúskodnak róla), hogy az avantgarde-dal és a 19. századi realizmussal szemben maga Lukács is szükségesnek látott egy *tertium daturt*: adott volt nála – ha nem is kidol-

gozva, végigelemezve – a huszadik századi realizmus másféleségének feltételezése, sajátságainak számon tartása. Késői műveinek szimbolizálás–allegorizálás teóriája például nem utolsósorban innen érthető meg.

Még szembeötlőbben megtalálható a huszadik századi realizmus tudatosításának vágya, igénye Révai Józsefnél. Egyértelműen mint „historizáló prakticizmust" bírálja például Szerdahelyi Révai elméletét az Ady-, József Attila-hagyományt előtérbe állító „új klasszicizmusról". Holott, véleményem szerint, ki kellene emelni ezt mint előremutató kérdésfelvetést, mint felismerését annak, hogy a 20. századi realizmus lényegileg más, mint a 19. századi, s az esztétikának szükséges elemezni, tudatosítani ennek sajátságait. Líraelméleti vonatkozásban nagyon jól veszi észre Szerdahelyi, mit jelentett Révai elmélete a lírai tipikusságról és intenzív totalitásról. Véleményem szerint azonban nem mellőzhető ennek a gondolatnak a huszadik századi realizmus problémájával való összefüggése sem. Az első jelentős kísérlet volt ez arra, hogy feloldja s tisztázza elméletileg a huszadik századi forradalmi költészethez hozzátartozó belső ellentmondást: az ellentmondást a fő ismérvet jelentő történelmi optimizmus, s a minduntalan feltűnő tragikus látás, pesszimizmus között. Meghaladja ezen a téren Révai teóriája a még Lukácsnál is kísértő, a változó pszichológiai hangulatokra hivatkozó, az ún. műegységet, kötetegységet az egyes versek parcialitásával szembeállító magyarázatokat.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy az emberiség önmegvalósítási folyamatának mindig, minden korban megvannak a maga tipikus érzései. S a nagy líra, a realista líra – a tipikusság és a totalitás elve épp ezt fejezi ki – köteles tükrözni a huszadik századi emberi létezés minden jellegzetes nembeli érzését. Mégpedig nemcsak a szükségszerűeket, de az esetlegeseket is, nemcsak a pozitívakat, de a negatívakat is. A huszadik századi ember létéhez elkerülhetetlenül hozzátartoznak

ugyanis bizonyos negatív jellegű nembeli érzések. Az isten nélkül maradt, bonyolulttá vált, szocializmus és imperializmus nagy történelmi harcát vívó, kitágult világban élő embernél szükségszerűen ott kísért a mélyben – a valóságban adott negatív lehetőségeket hírül hozóan – az értelmetlenség, az elidegenedés, a magány, a nihil érzése is. S a nagy forradalmi líra – Ady, József Attila költészete egyaránt mutatja – nem azáltal forradalmi, hogy nem vesz tudomást ezekről a nembeli fejlődést kísérő, mélyen gyökerező szorongásokról, hanem azzal, hogy ezekkel szemben, ezeket tudva, magában hordva is, a fenyegetettséget, a veszélyeztetettséget folyvást látva, vallva: mondja az igent. Mintegy a diszharmónia ellenében küzdi ki mindig a harmóniát. Így érthető meg a lírai tipikusság és totalitás elvét figyelembe véve a líra huszadik századi realizmusának egyik fő vonása: a polifónia, a belső összetettség. Az a sajátság, amelyet mint megértett disszonanciát emlegetett József Attila.

Véleményem szerint nagyobb hangsúlyt kellett volna vetnie Szerdahelyinek az ilyen típusú, a huszadik századi realizmus problémáit tisztázni kívánó, Lukácsnál, de főleg Révainál már a negyvenes s ötvenes években felbukkanó kérdésfelvetésekre. Előre, a jövőbe mutatnak ezek. Mert meggyőződésem: nem az avantgardisztikus formanyelv kérdésein át, hanem a huszadik századi realizmus – elsődlegesen nem formai, de tartalmi gyökerű – problémáinak tudatosításán keresztül lehet csak eredményesen megoldani a jelenlegi művészi fejlődés alapkérdéseit. Csupán akkor, ha például tisztáz a teória olyan lényegi problémákat: hogyan egyeztethető össze a huszadik századi realizmus legfejlettebb formájához, a szocialista realizmushoz hozzátartozó elsődlegesen igenlő jelleg és a nélkülözhetetlen társadalomkritika, avagy hogyan fér össze (az előbb jelzett problémánál maradva) ennek a művészetnek történelmi optimizmusa és a modern emberi lét fenyegetettségét, veszélyeztetett-

ségét hírül hozó válságérzések jelenlétének a visszaadása. Nem véletlenül említem éppen ezeket. Nagy erővel hozta felszínre őket – tanú rá a „pesszimista költészet" és a „nyírségi napló" polémiája – az 1956 előtti hazai irodalmi vita. Kár, hogy Szerdahelyi, pusztán politikai kötélhúzásként könyvelve el az akkori nézeteltéréseket – a bennük rejlő fontos, lényegi esztétikai kérdésfelvetéseket nem vette számba.

Tovább lehetne sorolni a disszertáció kapcsán felmerülő ilyen típusú, megvitatásra váró nyitott kérdéseket. De mégsem ezek közül választok ki egyet opponensi véleményem központi gondolatának, hanem egy olyan problémáról kívánok részletesen szólni, amelyben nincs vitám a disszertáció szerzőjével. Ellenkezőleg: csupán az ő eredményeire kívánom hangsúlyozottan felhívni a figyelmet. Jelezni szeretném azok kritikai-irodalomtörténeti vonatkozását. S ez egy történelmi kérdés: az 1948 és 1953 közti időszak értékelésének problémája.

A MEGKÉRDŐJELEZETT FOLYTONOSSÁG

Felteszi a tanulmány – a tézisek közé is kiemelve – a kérdést: „Kiiktatják-e a dogmatizmus torzulásai az 1948 és 1953 közötti időszak esztétikai gondolkodását a marxizmus eszmetörténetének folytonosságából, avagy ez az időszak is szerves része a folytonosságnak?" S egyértelműen az utóbbi álláspontot teszi magáévá a szerző. A kontinuitását. Igaz: világosan látja, hogy „kisebb mértékben már 1945-től, felfokozódva 1948 és 1953 között, s 1956-ig sem maradéktalanul leküzdötten, gátló tényezőként jelentkezett a dogmatizmus, a szektarianizmus és a személyi kultusz". Ugyanakkor azonban tudja, hogy ha az így okozott kár „súlyos volt is, de nem jóvátehetetlen". Nem másítja meg ez azt az igazságot, hogy a marxista–leninista elmélet megjelenése és dinamikus térhódítása jelentette az 1945 és 1956 közötti időszak

legfontosabb tudománytörténeti eredményét. Lehetővé vált ezáltal „az esztétikai problémák valóban korszerű és a részigazságok fölé magasló átfogó megválaszolása". Lefektetődött az alap, amelyre építeni köteles – ha komolyan veszi önmagát – a jövőkutatás.

Felmerül a kérdés: miért kell tudományos eredményként elkönyvelni ezt a megállapítást, hisz a köztudat szerint régtől tisztázott már mindez. Számos pártállásfoglalás hangsúlyozta a diszkontinuitás – a hibákkal való szakítás, szembefordulás – fontossága mellett a folytonosság gondolatának elsődlegességét. A felelős vállalást. Általánosan elfogadott tétel a különféle politikai-történeti összegezésekben, hogy a súlyos hibák mellett, s ellenére is – Kádár János szavait idézve – „a munkásosztály hatalmának, a népi demokratikus rendszer győzelmének kivívását követő évek a lendületes szocialista építés évei voltak. A munka korszakos eredményeket hozott. Az ország iparosodott, lendületesen fejlődött, szocialista országgá vált." Nyilvánvaló ma már, hogy büszke lehet a saját útjára, múltjára mindenki, aki részt vett ebben az építőmunkában. Hisz az egykori vezetés tragikus hibái, bűnei, mulasztásai nem tették semmivé a néptől és a párttól végrehajtott nagy történelmi tettet: a szocializmus irányába való fordulatot, az elindulást egy felfelé vivő, történelmi úton, lerakását eljövő korok alapjainak.

A folytonosság elsődlegességének ez a tétele általánosan elfogadott ma már a magyar marxista közgondolkodásban. Ami azonban a fejlődés egészére nézve igaz, sohasem biztos, hogy az egyes részterületek vonatkozásában is szükségszerűen az. A rész ellentmondhat olykor az egésznek, illetve az általános törvényszerűség nem minden esetben azonos hangsúllyal érvényesül a különböző alterületeken. S művészeti vonatkozásban nem egy esetben úgy könyvelődött el, mintha ez lenne a helyzet. Vitássá vált itt gyakorta az össztörténelmi tétel érvényessége. Rej-

tetten, hallgatólagosan bár, de megkérdőjeleződött a folytonosság elve.

Sokféle ok játszott közre abban, hogy ez így alakult. Szerepe volt benne mindenekelőtt a művészetek külön törvényének. Nem vitás ugyanis, hogy ez a terület a maga sajátságainál fogva kiváltképp érzékenyen reagált a dogmatikus és személyi kultuszos torzulásokra. Hangsúlyozottan mindig az egyéni meréssel, kísérletezéssel volt összekapcsolva itt az alkotás. Nagyobb károkat okozott tehát a dogmatikus vakság, mint más, az egyéniség színeihez, autonómiájához kevésbé kötött területeken. Nem utolsósorban éppen ezért fokozott erővel koncentrált az itt elkövetett hibákra a revizionista érvelés s az imperialista propaganda is. Igyekezett megsokszorozni a hibák nagyságát. Megteremtette az „örök dogmatizmus" ellenforradalmi, tévesztő mítoszát. S segített neki ebben az eldramatizálás: a jogos és érthető írói-művészi szubjektivitás. A fokozott morális felelősségérzet. Nem utolsósorban ez teszi ugyanis az igazi művészt a kor hű visszaadójává, Illyés szép szavával „izzó idegdúccá". Ami azonban szakmai-emberi szempontból érték, politikai vonatkozásban tévedések forrása is lehet. És itt ez történt meg. Nemegyszer összekeverte ez az írói érzékenység a kérdések politikai-teoretikus és morális oldalát. A hibák miatt érzett személyes, erkölcsi felelősségérzet elfedte gyakorta azt a jogos történelmi-politikai büszkeséget, melyet a szocializmus építésében való részvétel tudata adhatott volna meg.

Egy irányba hatott a terület objektív sajátsága – a dogmatikus hibákra való fokozott érzékenység –, az imperialista-revizionista propaganda mítoszteremtése, valamint a szubjektív számvetések olykori egyoldalúsága. Ezek hatására szükségszerűen értékelésbeli torzulás jött létre. Művészeti-irodalmi vonatkozásban egyre inkább a dogmatizmus, a személyi kultusz és a sematizmus periódusának tűnt az, ami pedig

egyben, s elsősorban a szocializmus irányába tett fordulatnak volt az időszaka.

Ezt az értékelésbeli torzulást segít helyreigazítani Szerdahelyi István árnyalt, összetett elemzése. Nemcsak felszínen, puszta szavakban vagy politikai kategóriákban fordult szembe ő a dogmatizmussal, de a maga egészében, világképében, gondolkodásában, s így módszerében is. S paradox módon épp ez képesítette az 1948 és 1953 közötti évek megítélésében is a reális látásra. Hiszen a dogmatikus és személyi kultuszos hibák felszíni leküzdése az ellenmagatartás leegyszerűsítő dogmatizmusát hozza létre csupán. Ha a dogmatizmusnak módszertanilag – mint Szerdahelyi több ízben utal rá – egyik legnagyobb hibája volt, hogy taktikai meggondolások primátusaként könyvelte el a politika elsődlegességének marxista elvét, ezeknek rendelte alá nemegyszer a teoretikus problémákat is: a sematizáló ellendogmatizmus másfajta előjellel ugyan, de ezt ismétli meg. Fél tőle, hogy a még mindig létező szektás, konzervatív erőket támogatja vele, ha a valóság kívánalmainak megfelelően elemzi, értékeli az ötvenes éveket. Gátolva a reális látást: az igazság elé kerül itt is a napi-politikai fenntartásosság. Szerdahelyi a maga munkájában ettől a leegyszerűsítő aktualizálástól maradt végig mentes. A pártosság nem taktikai szempontok fetisizálását jelenti számára, de a szocializmus felé vivő történelmi tendenciára való igent-mondást. S teoretikus problémákat helyesen megválaszolni csak ilyen szinten lehet. Csak a történelemén. Csupán így kerülhető ki a dogmatizmusnak másik, az aktuálpolitikai vulgarizálásoktól nem függetlenül meglevő, tovább öröklődő belső gyengesége: az értékeket veszni hagyó árnyalni nem tudás.

Jogosan bírálja Szerdahelyi a negyvenes és ötvenes évek dogmatizmusát azért, mert nem vette számba a felszabadulást, illetve a fordulat évét közvetlenül előző időszak nem marxista fogantatású esztétikai teóriái-

ban rejlő értékeket. Hangsúlyozza – a diszkontinuitást tudva, látva is – a folytonosságot ezen a téren. A szakmai belső fejlődés eredményeit – például Mátrai László vagy Sík Sándor ekkori munkásságát – gonddal számon tartja. A dogmatizmus és a szektásság béklyóiból megszabadult pártosság szellemében, annak törvényei szerint árnyal, differenciál, őrzi az értékeket, az őrizni érdemest. De a pártosság kívánalmainak megfelelően még fokozottabban őrzi ezeket szocialista vonatkozásban. Észre tudja venni a pozitívumot ott is, ahol az ellendogmatizmus leegyszerűsítő felületessége nem lát mást, csak puszta sematizmust. Ennek a következetesen pártos módszertani megközelítésnek eredménye az 1945 és 1956 közötti fejlődés marxista esztétikájának reális, hű képe. A kritikai közgondolkodásban jelenleg uralkodó – a dogmatizmus módszertanát: aktuálpolitikai beállítottságát és értékvakságát ellenkező előjellel tovább örökítő – „antidogmatikus" leegyszerűsítéseket tartva szem előtt, védi a folytonosság elsődlegességének marxista gondolatát.

REÁLIS SZEMLÉLET SZÜKSÉGESSÉGE

Hogy ne legyen félreértés, szükséges hangsúlyozni: az árnyalt, összetett látás igényeinek megfelelően maradéktalanul feltárja Szerdahelyi azokat a torzulásokat, amelyeket a dogmatikus, szektás, személyi kultuszos hibák okoztak ekkor a marxista gondolkodás történetében. A vulgarizáló „antidogmatizmus" leegyszerűsítő Lukács-ellenességével éllel vitázva is: Lukács teóriája sem fétis számára. Az 1945 és 1948 közötti marxista esztétikai fejlődésben is észreveszi már a dogmatizmus irányába mutató jegyeket: a nem realista tendenciák értékhordozó szerepének észre nem vevését, az irodalomcentrikusságot, a 19. századi realista stílus bizonyos fokú kodifikálását, a szubjektív elem lebecsülését stb. De persze világosan látja, hogy az igazi torzulás ebben a vonatkozásban köz-

vetlen a fordulat éve után, 1949-ben, s nem utolsósorban épp az ún. Lukács-vitával következett be.

Igaza van Szerdahelyinek: hogy – a lényeget nézve – egy hibás kultúrpolitikai koncepció diadalra juttatása érdekében történt ez a vita. Ekkor vivődött át a fordulat-gondolat – külsőlegesen, mechanikusan – a más törvényeknek engedelmeskedő, az „inkább kevesebbet, de jobban" lenini elvét igénylő tudományos-művészeti területekre. Kezdetét vette az az időszak, mikor (nem verseny, de adminisztratív intézkedések révén, s így nem kellőképp megedzve) monopóliumot kapott a marxista gondolat, s gyakorlat lett a valóság tényeinek elemzése helyett a politikai vezetők esztétikai megnyilatkozásainak kanonizálása. Meggyőzően elemzi Szerdahelyi, hogyan következett be ekkor a marxista–leninista esztétikai gondolkodásnak – az ő terminológiájával szólva – horizontális és vertikális leszűkítése. Horizontálisan a közvetlen agitáció, az aktualitás igénye, ennek következtében a tematika túlbecsülése, a perspektívának forradalmi romantikaként, a pozitív hősnek pedig eszményi hősként való értelmezése került előtérbe. Vertikálisan pedig a forma, a stílus, a szerkezet, általában a művészi eszközök iránti érdeklődés csökkent. Süllyedt mindennek következtében a marxista esztétikai gondolkodás rangja, színvonala. De csak süllyedt és nem vált semmivé.

Történészként szemléli tárgyát Szerdahelyi. Összefüggésekben, okokat nyomozón. Nemcsak a következményeket veszi így számba, de az objektív eredetű összetevőket is: azokat a történelmi körülményeket, amelyek megkönnyítették a dogmatikus és szektás nézetek térhódítását. Látja egyfelől a hidegháborús fenyegetettséget. A beszorítottságot. Másfelől pedig a „nagy ugrást", a „végső határ az ég" illúzióját, az ilyen hitekkel élő, khiliasztikus, érzelmi jellegű forradalmiságot. Nem utolsósorban ez a két tényező igazolta s fogadtatta el – a negyvenes évek második felében s az ötvenes évek elején – még a gondolkodókkal

is a monopolizálást, a horizontális és vertikális leszűkítést, valamint a személyi kultusz létrejötte révén történő egységesítést, erőkoncentrálást. Evariste Gamelin tragédiája ismétlődött meg. A jelen úgy érezte, a holnap érdekében minden erejét meg kell feszítenie.

Persze helyesen hangsúlyozza Szerdahelyi, hogy „a történelmi helyzet a dogmatizmus jelenségeit csak megmagyarázza, de nem igazolja, aminthogy képviselői szubjektív szándékaik tekintetében nyerhetnek így igazolást, tetteik objektív megítélésében azonban nem". Mégis, az objektív jelentést nem módosítva is segít a reális megítélésben a szubjektív szándék számbavétele, az objektív folyamat s a szubjektív törekvés közti módszertani különbségtevés. Az egyéniség szerepe kap így nagyobb hangsúlyt. Az emberi minőség. S történelmileg ellentmondásos, bonyolult korokban ez kiváltképp fontos. A tárgyalt időszak pedig ilyen volt. Hisz egyszerre ment végbe ekkor – pusztán az esztétikai gondolkodás történetét nézve is – a fordulat a marxista–leninista elméleti hegemónia irányába, s a fordulat a dogmatizmus és a személyi kultusz felé. Egymással szorosan – szétválaszthatatlanul – összefonódva kétfajta történelmi lehetőség volt tehát adott: egyfelől a szocializmus irányába, másfelől a személyi kultuszos torzulások felé való menés. Nem utolsósorban az egyéniségen, annak mélységén, tartalmasságán múlt, miképpen rakta a hangsúlyokat, melyik fordulat vállalása és megélése volt benne inkább hatóerő.

Kiváltképp így volt ez kulturális téren, ahol az átlagosnál mindig is fontosabb a szubjektív tényező. Csupán ezt figyelembe véve, az egyéni válaszok, magatartások árnyalt vizsgálatát nem szem elől vétve rajzolható meg a hű történeti kép. Látva, tudva azt, hogy a személyi kultuszos hibák mellett, azokkal együtt, velük többnyire még egyazon ember működésén belül is szorosan egybefonódva, egymás szomszédságában szinte adott volt folyvást – az egyéniség súlyának, minőségének megfelelő szinten, hőfokon – egy

másfajta törekvés is: a szocializmus történeti céljaira való tekintés, s az innen eredő emberi korrekció. A személyi kultusz és a szocializmus vonzása, varázsa minden egyesnél eltérő módon, de szétbonthatatlanul együtt hatott ekkor. Már magának a művelődésügy egykori irányítójának, Révai Józsefnek kultúrpolitikai tevékenységében kimutatható ez a gondos analízist kívánó, belső összetettség. Szerdahelyi munkájának komoly érdeme, hogy számba veszi ezt. Nem sémák és prekoncepciók alapján ítél, de a maguk bonyolultságában, ellentmondásosságában vizsgált tények felől.

Nem kendőzi el Szerdahelyi István tanulmánya Révai hibáit, tévedéseit. Esztétikatörténeti szempontból vizsgálva ugyanahhoz az eredményhez jut, amelyhez történész-megközelítésben Molnár Eriknek a *Kritika* 1966-os évfolyamában megjelent tanulmánya vitt. A pártosság szubjektivisztikus, voluntarisztikus értelmezésében látja ő is Révai legfőbb elméleti gyengéjét. De míg Molnár Erik a maga elfogult, egyoldalú arcképvázlatában ezt a mozzanatot tette meg mintegy a Révai-értékelés kulcskérdésévé, a személyi kultusz időszakának vezető politikusa, a dogmatizmussal való helyes és szükséges szembefordulást megérteni nem bíró közíró felől rajzolta meg a Révai-portrét: Szerdahelyi fordított úton jár. A kiemelkedő marxista–leninista teoretikus felől szemlélte a személyi kultusz időszakának politikusát. Így érhette el a különféle egyoldalú értelmezésekkel szemben a reális értékelést.

RÉVAI JÓZSEF KULTÚRPOLITIKÁJÁNAK ELLENTMONDÁSOSSÁGA

Mindenekelőtt „a magyar marxista művészeti gondolkodás kiváló tehetségű egyénisége" Szerdahelyi számára Révai József. Lukács barátja, munkatársa. Nem egy vonatkozásban őt is meghaladó elméleti úttörő. Pusztán esztétikatörténeti vonatkozásban nézve is, ő volt például az, aki a szimbolizmust realizmusként

értelmezve, a realizmust mint értékfogalmat elválasztotta a realisztikus stílus képzetétől. Ő volt az, aki a lírára is kiterjesztette az intenzív totalitást, a realizmus s a tipikusság kategóriáit, előrevive ezzel a marxista líraelméletet. Ez a teoretikus felkészültség és igényesség érteti meg, hogy nemcsak a dogmatizmus kultúrpolitikai gyakorlatának vezető egyénisége volt ő, de paradox módon egyben annak visszafogója, fékezője is. Nemcsak a Lukács-vita vezéralakja, de ugyanakkor az a teoretikus, aki nagy nyomatékkal, s mindig hangoztatta: Lukács a párt számára érték. Óvott Révai már 1949–50-ben is minden esetleges túlteljesítéstől. Hangoztatta, hogy a pártirányítás nem „drótonrángatás, parancsolgatás, ledorongálás", hogy a párt eszméivel akar irányítani. Fellépett a hagyományok lebecsülése ellen. Nem pusztán a forradalmi, de a demokratikus és az ún. problematikus hagyományokat is nagyra értékelte. Az élő irodalomról szólva figyelmeztetett rá, hogy a szovjet példa nem másolás, a szocialista realizmus elsődlegesen nem tematikai probléma. Hangoztatta, hogy a személyiség, a magánélet, az egyéniség problémái nem maradhatnak kívül a művész érdeklődésén. Ő volt az, aki a dogmatizmus okozta torzulásoknak az irodalmi-művészeti produkciókban való feltűnését látva a sematizmus elleni harcot mint ellenerőt már 1951-ben kibontakoztatta. S nem hallgatva a legnehezebbről sem: igaz, az ő minisztersége alatt jött létre a „hallgató író" szégyenteljes, szomorú kategóriája. De ugyanakkor ő volt az, ki a különféle bosszúvágyak, stréberkedések „pereat"-ot kiáltó felelőtlenségével, álforradalmiságával, ostobaságával, galádságaival szemben minden tehetség munkalehetőségét biztosítani, védeni kívánta, s bátorítást adott azoknak, akik „a hallgató írók" problémáját mindenképpen megoldandó feladatnak vélték. Tovább lehetne sorakoztatni az ily típusú adalékokat. Révait, a kultúrpolitikust, a pártfunkcionáriust mindvégig ez a sajátos kettősség jellemezte.

Egyszerre élt benne a marxista–leninista elvekhez ragaszkodni kívánó, szocialista eszményekért küzdő forradalmár s a magát az adott történelmi körülmények közt a dogmatikus, személyi kultuszos hibáktól megóvni nem tudó politikai vezető. A minőségi ember dilemmája állott ott elő. Azé az emberé, aki éppen azért, mert ragaszkodott a szocializmus nagy emberi céljához, ragaszkodott egyben az adott történelmi helyzetben egyetlen rendelkezésre állónak vélt, hozzá vezető úthoz is. Ha valami, hát ez volt az ún. Révai-tragédia, ez a kettősség, s nem a pamfletszerű kulcsregényektől hirdetett hatalomvágy avagy fanatizmus.

Paradox módon már egymagában is korrekciót jelentett a kulturális téren is hódítani kezdő dogmatizmus ellen Révai személye. Annak túlzásaival szemben mintegy a fékező szerepét is betöltötte. Politikai erővé változott az emberi minőség. S ha fent a csúcson ily mértékben adott volt a belső ellenerő: adottak voltak ezek a kulturális élet egészében is. Szerdahelyi munkája az esztétikai gondolat történetét vizsgálva minduntalan felhívja a figyelmet erre. Utal például rá, hogy „Lukács munkásságának kiteljesedését az ellene indított kampány sem torpantotta vissza". Mindvégig publikált, tanítványai köre változatlan megvolt, 1951-ben, a nyelvtudomány kérdéseit érintő Sztálin-cikkek vitájánál már mint pártideológus jelent meg újra, esztétikáját – főleg az irodalomtudományban – változatlanul autentikusként alkalmazták. Rámutat Szerdahelyi, hogy minden olyan apropó, mint például egy szovjet cikk a rappista túlzások ellen, Sztálin fellépése a nyelvészeti és a közgazdasági vulgarizálásokkal szemben, a konfliktusmentesség-ellenes kritika, a tipikusnak a statisztikai átlagostól való elkülönítése stb. stb. – alkalom volt arra, hogy megjelenjenek a párton belül levő s a dogmatizmust korlátozni vágyó eszmei erők, hogy hangsúlyozódjék a szükséges korrekció. Ez érteti meg, hogy a kulturális-művészi terület különös érzékenysége ellenére is: érvényes maradt az általános

törvényszerűség erre a részletre is. Igaz: a terület sajátossága megnövelte a dogmatikus hibák romboló hatását, de ugyanakkor hatottak az ellenerők is. S így nem a személyi kultusz, de a szocializmus építésének időszakát jelentették az 1948 és 1953 közötti évek az esztétikai gondolkodás történetében is.

Itt sem a diszkontinuitás, de a folytonosság elve maradt irányt adó. Ezt figyelembe véve érthető csak meg helyesen s a maga összetettségében a periódus tudománytörténeti jelentősége. Így kapnak más vetületet – legalábbis részben – még a problematikus jelenségek is. Nem pusztán s nem mind a sematizmus tünetei voltak azok sem. Szükséges itt is – a nélkülözhetetlen elvi szigorból, színvonaligényből mit sem engedve – a körültekintő, gondos árnyalás. A különbségtevés.

Hegel beszél a *Logika* előszavában egy helyütt róla, hogy „van egy korszak egy kor műveltségében csakúgy, mint az egyén műveltségében, amikor az elvnek a maga fejletlen intenzitásában való megszerzése és érvényesítése fontos". A marxista esztétika szempontjából az 1948 utáni évek jelentették ezt az időszakot. Ekkor hatolt be ez a széles köztudatba, az „elv" alapvető elsajátítása ekkor ment végbe. A folytonosság jegyében nézve, világossá válik, hogy nem pusztán a dogmatizmustól és a személyi kultusztól okozott sematizmusnak, de egyben a hegeli „fejletlen intenzitásnak" időszaka volt ez: magasabb szintekhez szükséges lépcsőfok. Problémái részben innen érthetők meg. S innen tekinthetők át csupán helyesen a vele összefüggő irodalmi-művészi tények is.

A SZOCIALISTA ÉRTÉKEK ŐRZÉSE

Szerdahelyi dolgozatának nem volt feladata, hogy elemezze a marxista–leninista esztétika jelenlétét, hatását nemcsak a művészetekről való gondolkodás, de az egyes művészetek vonatkozásában is. Néhány ész-

revétele van csupán ebben az irányban. Utal rá, hogy „a haladó magyar múlt legjobb törekvéseire" ismertek rá a művészek, az írók a marxista esztétika gondolataiban. Lukács, Révai irodalmi tanulmányai világossá tették: nemzeti élet és irodalom mély, szoros összeforrottságának korszerű továbbvitele a marxista esztétika realizmus, pártosság, népiség elve. Hangsúlyozza Szerdahelyi, hogy a realizmuskoncepció a kor legmagasabb szintjén oldotta meg az autonóm művészetek kérdését. Nyilvánvalóan nagy volt így a hatása az alkotó művészekre is. Ezt azonban a szerző munkája természetének megfelelően már nem konkretizálja. Pedig szükséges lenne ennek mind határozottabb s minél elmélyültebb tudatosítása. Mert a diszkontinuitás hallgatólagosan uralkodó teóriájának megfelelően – pusztán irodalmi vonatkozásban nézve is – számos vitatható nézet található még itt.

Létrejött ugyanis az elmúlt években a kritikai-irodalomtörténészi közgondolkodásban az „elsorvadás", a „megakasztottság" teóriája. „Szocreálként", sematizmusként könyvelődött el például a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének szocialista realizmusa a maga egészében. Kialakult egy kritikai-irodalomtörténetírói séma, melynek törvényei szerint – a konkrét tényekkel mit sem törődve – a sematizmusért vagy az annak tett engedményekért bírálatban részesült mindenki, akiben ott élt ezen években a szocialista építés hite, lendülete. Tisztán azok maradtak csupán, akik a szocializmustól s a marxizmus eszméitől „megóvták" magukat. Törvényszerűen felnagyítódott így a kezdődő s kibontakozó szocialista törekvésekkel szemben az *Újhold*hoz hasonló polgári-modernista irodalmi törekvések értéke, jelentősége. Kompromittáltnak könyvelődött el viszont a szocialista irodalom s a marxista esztétika szinte a maga egészében.

Igaz: voltak a „megakasztottság" teóriájának szószólói közt igényesebben gondolkodók is. Olyanok, kik számot vetettek azzal a ténnyel, hogy a magyar

irodalomnak nem egy értékes alkotása jött létre épp ebben a pellengérre állított, gúnyolt időszakban, 1948 és 1953 között. Nemcsak a személyi kultusz és a dogmatizmus voluntarizmusa érvényesült ekkor. Annak bűnét, szégyenét, azt a riasztó tényt, hogy a magyar szellem nem egy értékét némaságba szorította ekkor – nem a forradalmi szükség, de a vakság – az ostobaság s a türelmetlenség, elhallgatni semmiképp sem lehet. De a személyi kultusznak ez a bűne, elvakultsága, rövidlátása nem fedheti el, hogy – a szocializmus vonzásában élve – számottevő értékek is születtek ekkor. Oly művek tanúskodnak erről, mint Veres Péter: *Próbatétel, Pályamunkások, Szegények szerelme;* Szabó Pál: *Isten malmai;* Illyés számos verse s két jelentős drámája: a *Fáklyaláng* s az *Ozorai példa;* Déry *Felelete*; Illés Béla *Honfoglalás*a; Tamási *Hazai tükör*je; Rideg *Tűzpróbá*ja, *Sámson*a; Kolozsvári Grandpierre *Mérlege*, *Csillagszeműj*e; Sándor Kálmán *Szégyenfá*ja, *Harag napja* című drámája. S nem utolsósorban ezekben az években formálódott ki s került ekkor írt művei révén teljes joggal az irodalmi érdeklődés első vonalába egy jelentős új írói nemzedék. Elég említeni Benjámin László, Juhász Ferenc, Karinthy Ferenc, Nagy László, Örkény István, Sarkadi Imre, Simon István, Urbán Ernő nevét. Kritikánk azonban hajlik rá – a megakasztottság, a diszkontinuitás prekoncepcióját a tényekkel szemben is vinni akarva –, hogy úgy tüntesse fel, mintha a marxista esztétikai gondolattól függetlenül, a tőle képviselt „szabályrendszerrel valami módon szembeszegülve" jöttek volna létre ezek az eredmények. Mintha a marxista–leninista művészetteóriához nem lett volna közük, mintha ahhoz csupán a sematikus jelenségek kapcsolódtak volna. Különválasztódott, mint egyéni teljesítmény, minden elért érték és a folyamat egésze.

A „szembeszegülésnek" ezt az elméletét azonban cáfolják a tények. Hiszen ami a személyi kultusz nemtetszésétől kísérve született is meg, a marxizmus–

leninizmus ihlető hatása még ott lehetett azon. Ez valóban így is volt. A felszíni szemlélet számára is nyilvánvaló: a szocialista esztétika volt az, amely elültette, illetve nyomatékosította az igényt, a vágyat rá, hogy ne a valóságtól, a nép életétől elszakítottan, de azzal egybeforrva nézze a művészet a személyiség létét, így keresse annak önmegvalósítását. A közösségen át. Nem választható így el ettől az esztétikától, ennek a társadalmi embert, a termelő embert centrumba állító látásmódjától például Veres Péter ekkori művészete. Az annak fő erejét jelentő munkaábrázolás, a Veres Péter-i munkaköltészet nem utolsósorban innen érthető meg. Hasonlóképpen ezzel az esztétikával, ennek perspektíva-kívánalmával, s a népet mint történelemformáló erőt szem előtt tartó népiség elvével is összefügg az Illyés Gyula-i művészi látásban végbement változás. Az alkotó, a cselekvő nép foglalta el Illyés ekkori írásaiban a hajdani elnyomott, megbúvó nép helyét, s látszott a kétségekkel szemben a hívó perspektíva. A *Két kéz*, az *Építők*, az *Ozorai példa*, a *Fáklyaláng* villanó távlatát s új néplátását nem csupán a változott valóság, de a marxista esztétika követelményrendszere is érteti, ihlette. Nem véletlen az sem, hogy Déry épp ezekben az években, pályája legjelentősebb művét, a *Feleletet* írva tudta legyőzni mélyen élő történelmi pesszimizmusát, hitetlenségét az emberrel szemben. Nemcsak a végbement történelmi átalakulás, hanem a marxista esztétikának – lehet, hogy nem a legsikeresebben, de – a pozitív hős és a népiség kategóriájával mégis megragadott, ábrázolásbeli igénnyé, esztétikai követelménnyé átfogalmazott emberhite, optimizmusa is szerepet játszott abban, hogy az író ekkor ne elszigetelten, magába zártan, természetétől, biológiai kölönceitől mindig lehúzottan lássa az embert, de előretörőn, a jövőbe nyitottan. S nem utolsósorban nem lehet feledni, hogy ennek az esztétikának egyik fő követelménye, a pártosság elve volt az, amely a régi váteszeszményt „racionalizálva", a nép-

tömegek valós harcaival egybekötve, átfogalmazva, s így korszerűsítve, megadta például Benjámin, Juhász, Nagy László, Simon lírájának azt a történelemre néző, nagy összefüggéseket szem előtt tartó felelősségérzést, belső komolyságot, amely mindenféle elontologizáló, privatizáló, leszűkült lírától elkülönítően mindmáig jellemzi költészetüket, s amely sajátságban a magyar irodalom legjobb vonása öröklődik tovább. S lehetne még sorolni a példákat: a folytonosság dokumentumait.

Szerdahelyi disszertációjának nagy érdeme, hogy úttörő módon kezdeményezi a kutatást ebben az irányban. A „sematikus korszak" mítoszával szemben az 1948–1953-as évek viszonylatában is szükségesnek látja a vulgarizáló leegyszerűsítésektől mentes, árnyaló látást: a dogmatikus torzulások elutasítása, bírálata mellett az értékszámbavételt, az értékfeltárást. A támogatás elvének komolyan vétele tükröződik ebben a szándékban. Mert elsődlegesen nem külsőleges adminisztratív intézkedéseket kell hogy jelentsen ez a követelmény, még kevésbé valamiféle monopólium biztosítását, de mindenekelőtt a tisztázott teoretikus nézetek adta segítséget, elméleti-elvi melléállást. Mégpedig nemcsak a jelen, de a múlt vonatkozásában is. A történelem felől.

Hiszen nyilvánvaló, hogy a múlt adta látószög a jelen alakulását is befolyásolja. Szükségszerűen tévesztett útra visz az olyan koncepció, amely úgy kíván folytonosságot teremteni az 1945 előtti, s az 1945 és 1948 közötti haladó irodalom és a jelen közt, hogy épp a fordulat éve utáni időszakot, a szocialista realizmus megfogalmazásának és térhódításának első jelentős hazai időszakát iktatja ki belőle, azt teszi a dogmatizmus és sematizmus címkéjével mintegy zárójelbe. Törvényszerűen eltorzul így a hagyományból jövő kritikai orientáció. A sugalló erő. Mert fontos (s ebben maradéktalanul igazuk van a „készületlenség" egykori dogmatikus tétele ellen vitázóknak) az 1945 és

1948 előtti demokratikus és szocialista hagyományok felmutatása; a hangoztatása annak, hogy a magyar irodalmat nem érte készületlenül a felszabadulás és a fordulat éve. Hasonlóképpen fontos az 1953 és 1956 között született nagyszámú, jelentős szocialista és demokratikus művészi érték megbecsülése, a szembefordulás az itt-ott még feltűnő válságelmélettel. Azzal a nézettel, amely a revizionizmus térhódításától okozott megtorpanásnak, krízisidőszaknak kívánja láttatni ezt a periódust a maga egészében. De legalább ennyire fontos – s mivel jelenleg ez a leginkább vitatott, ezt kell talán legnagyobb erővel hangsúlyozni a mai polémiák során – az 1948 után, a marxista–leninista művészetelmélet ihlető hatása alatt létrejött értékek megbecsülése: a vita a „megakasztottság"- és a „szembeszegülés"-teóriával. Így jöhet csak létre valóban a pártosság-népiség széttéphetetlen egységét vigyázó, a támogatás elvét realizáló, helyes kritikai orientáció; egy olyan értéktisztelet, értékőrzés mellett, melyben a dogmatizmus és a személyi kultusz okozta hibák elutasításán túl nagy erővel érvényesül egy másik szempont is: a szocialista értékek őrzésének, megbecsülésének vágya. A reális látás.

Fontos a folytonosság elsődlegességének elvét szem előtt tartani, tudatosítani a helyes kritikai orientáció érdekében, de szükséges ez más szempontból is. Az esztétikai gondolkodás egyik legfőbb feladata jelenleg, hogy az újabb művészi tapasztalatokat általánosítva a szocialista realizmus elméletét alkotó módon továbbfejlessze, s így adjon választ a művészi fejlődés új kérdéseire. De ez az alkotó marxizmus csak abban az esetben lesz valóban alkotó, ha felelősen értelmezi a „minden, ami van, ésszerű" hegeli elvét, ha tudja, hogy van ésszerűtlen létező, van rossz valóság is. Két hamis véglet közt kell megtalálni itt a helyes utat. Egyaránt szükséges szembefordulni azzal a vaksággal, amely minden új jelenséget elítél a dogmává merevített elvek nevében. De szükséges vitázni azokkal az elhamarko-

dott nézetekkel is, amelyek minden eddigi tapasztalatot megkérdőjelezve, fetisizálják az újat, nem különböztetnek esetleges és szükségszerű – vitatandó és igenlendő – jelenségek között. Nem lehet feledni: a jelen tapasztalatai csak a történelmi tapasztalatok, a kiküzdött elméleti vívmányok figyelembevétele mellett általánosíthatók helyesen. Vakvágányra visz minden olyan – olykor még kitűnő, igényes teoretikusoknál is felbukkanó – nézet, amely a negyvenes–ötvenes évek fordulóján uralkodó esztétikai tételekről ítéletet mondva, akarva-akaratlanul a diszkontinuitás elsődlegességét hangsúlyozza, s úgy fogja fel az akkor kialakított elméletet, mint amelynek „gyakorlati alapjául nem Gorkij életműve, hanem középszerű sematikus művek szolgáltak". Árnyalt, körültekintő vizsgálatok szükségesek ily kérdésekről szólva. Szerdahelyi disszertációjának komoly érdeme, hogy elvégzi ezeket. A maga határozott, értékelő, de ugyanakkor összetett, nem leegyszerűsítő állásfoglalásaival hozzájárul ahhoz, hogy reálisan, a maga felgyűlt tapasztalatait nem eldobva, de kritikailag elsajátítva, továbbgondolva valóban az alkotó marxizmus jegyében oldja meg a jelen feladatait a marxista esztétika.

Az „ötvenes évek”

MEGJEGYZÉSEK EGY TANULMÁNYHOZ

Majd tíz évvel ezelőtt, a *Kritika* 1976. októberi számában jelent meg *A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán* című tanulmányom. Most, tíz esztendő múltán, egy tanulmánykötet összeállításán dolgozva, újraolvasva többek közt ezt a régi írást, nem azért érzem szükségesnek, hogy egy külön tanulmányra nyúló „megjegyzést” fűzzek hozzá, mintha tételeit nem vállalnám ma is. Hiszen ha így lenne, kihagytam volna cikkválogatásomból ezt az írásomat. A tanulmány körül annak idején felcsapó vita késztet erre a műfajbontásra: egy utólagos, kiegészítő „jegyzet-tanulmány” megírására. A legkülönbözőbb módon s a legkülönbözőbb helyről érkeztek ugyanis ellenvetések annak idején írásommal szemben. Gondolkodó, felelős kommunisták is úgy ítélték meg, hogy kontinuitás–diszkontinuitás dialektikus elvi egysége nincs kellő erővel szem előtt tartva gondolataim közt: csak a folytonosságot hangsúlyozom és a törést nem, elsikkad így egy bonyolult, összetett kor ellentmondásossága; akarva-akaratlanul, de védem a védhetetlent: a hibákat és a bűnöket is.

El kellett gondolkodnom rajta, mi magyarázza ezt a szándékomtól oly igen távol álló félreolvasást. Nyilvánvaló, hogy ahol megsűrűlnek az ellentmondások, sokat számít ott egy fogalmazásbeli hangsúlyeltolódás, téves árnyalás is. Általam becsült emberek reagálásából így rögtön írásom megjelenése után világosan láttam: adott volt a cikkben egy félreérthető megfogalmazás: „A kritikai közgondolkodásban jelenleg uralkodó – a dogmatizmus módszertanát: aktuálpolitikai beállítottságát és értékvakságát ellenkező előjellel tovább

örökítő, – »antidogmatikus« leegyszerűsítéseket tartva szem előtt, *ezekkel vetve össze eredményeit, azt lehet mondani: az 1945 és 1956, főleg pedig az 1948 és 1953 közötti időszak esztétikai átértékelését, rehabilitációját végzi el mintegy,* védi a folytonosság elsődlegességének marxista gondolatát" – írtam többek közt a tanulmányban tárgyalt disszertációról. A magam részéről a művészeti alkotásokban uralkodó, érzületi, artikulálatlan, a kor ellentmondásosságát számon kívül hagyó, egyszerűsítő ítéletekkel kívántam vitatkozni ezekben a sorokban. Velük szemben éreztem fontosnak a „rehabilitációt". Mások viszont úgy vélték: az MSZMP-nek a régi vezetést érintő, jogos kritikájával szemben hangsúlyozom ezt. (Ily félreértéseket elkerülendő a kurzivált részt el is hagytam a cikk újraközlésekor.)

Egy félreérthető megfogalmazás azonban semmiképp sem vált ki éles polémiát, ha a gondolat egésze nem taszít. A tanulmányomat kísérő visszhangokban viszont számos esetben nem egyetlen mondatnak szóló ellenérzéseket kellett tapasztalnom, de az egésztől való idegenkedést. Keresve ennek indítékát, úgy látom ma már, hogy két érintkező, de lényegében mégis külön kérdés – a kor irodalmának és a kor irodalompolitikai vezéralakjának, Révai Józsefnek – együtt-tárgyalása miatt következett be az egyoldalúságot szememre hányó, téves értelmezés. Elhomályosult ennek következtében cikkem alapgondolata: politikai mozgás és társadalmi mozgás különválasztása, a kettő különneműségének, ellentmondásosságának hangsúlyozására való törekvés. Holott meggyőződésem (s ez volt akkor is a lényegi mondandóm): a kornak, kiváltképp pedig a kor irodalmának reális látása mindenekelőtt ezt kívánja meg. Megkívánja annak tudatosítását, hogy – az ún. „ötvenes évek" alapvető ellentmondásosságát jelzőn – ha összefügg is egymással, de mégsem azonos társadalmi mozgás és politikai mozgás. Az előbbire a szocializmus irányába való fejlődés, az utóbbira pedig a személyi kultusz eluralkodása volt inkább jellem-

ző. S az igazi irodalom, mint mindig, ekkor is: az előbbi törvényeinek engedelmeskedett. Elsősorban nem a politikai, de a társadalmi valóságnak volt a paralelje. Azt tükrözte vissza. Ahhoz kötődött.

POLITIKAI MOZGÁS - TÁRSADALMI MOZGÁS

A politika mozgását nézve elsődlegesen egy mind negatívabb irányba menő fordulat kezdőpontja volt 1948/49, a fordulat éve. Mind erőteljesebben bontakozott ki – nem a proletárdiktatúra, hanem annak eltorzított, személyi kultuszos, törvénysértő, voluntarista válfaja. Az a politikai erő, a Magyar Kommunista Párt, amely a hatalomért küzdve minden önkéntes társadalmi megmozdulásnak rögtön élére állt, a spontán társadalmi aktivitások tudatosítója, összefogója volt: a hatalom birtokában (nem utolsósorban a legfelső vezetés morális-emberi meg-nem-felelése következtében) negatív irányba, másfelé fejlődött. A fenyegető háborús veszélyre, a hidegháború tényére és az építés érdekeire, az erőösszefogás szükségességére hivatkozva a társadalmat szinte már teljesen az államhatalomnak rendelte alá. Megteremtett egy politikai rendet, melynek a proletárdiktatúra lenini elvét megcsúfolón demokratikus centralizmus helyett despotikus centralizmus lett a lényege.

Különféle objektív és szubjektív okok játszottak szerepet abban, hogy ez így történt. A proletárdiktatúrát mint politikai formát (az eredetileg tervezett népidemokratikus reformfejlődést mintegy keresztezőn) az objektív kényszer, a hidegháborús kiéleződés szükségszerűen hozta magával. Az új, éppúgy, mint hajdan a korai kereszténység, az angolszász puritanizmus s a francia jakobinus mozgalom idején, bizonyos mérvű aszkézissel – diktatúrával – volt kénytelen védeni az erősebb régi hatalmi, anyagi s erkölcsi nyomása ellen a maga jövőjét. Ezzel a szükséghelyzettel azonban visszaélt az önkény, az emberi-erkölcsi felkészületlenség.

Mert a személyi kultuszos eltorzulás már elsődlegesen egyéni-szubjektív okok következménye volt.

Egy szűk vezető réteg a maga beteges, már-már megalomán becsvágyától hajtva belevitte magát a nagy forradalmi ugrás groteszk mítoszába, egy innen eredő türelmetlenségbe. A népben nem bízva, az adminisztratív eszközöket szinte kizárólagos igazgatási eszközzé tette. Koncepciós perekkel, tömegterrorral, brutális erőszakkal vélte megoldhatónak az irányítás nehézségeit, így kívánt hatálytalanítani mindenfajta lehetséges ellenzéki erőt, mélyen megsértve ezzel az emberek természetes erkölcsi érzékét, s határtalan szenvedéseket zúdítva a népre. S ha fokozottan bomlott is ki a politikai vezetésnek ez a despotisztikus-voluntarista jellege: visszafelé nézve a történelemben a minősítést róla végül is ez adja.

Így nem csodálható, hogy mai fiatalokban – s nem csak fiatalokban – van hajlam arra, hogy a kor arcát vizsgálva csak a politikai mozgást, s annak is csak végső soron kirajzolódó arcát vegyék figyelembe, s feledjék a társadalmi oldalt, a szocialista építés pátoszát. 1948, a „fordulat éve" szinte teljesen bemosódik szemléletünkben 1949-be, a Rajk-per évébe. Az oly sok negatívumot felmutató politikai változás mellett elsikkad mintegy a másfajta fordulat, a társadalmi oldal: a szocializmus győztes áttörése.

1948 táján ment végbe ugyanis az ország átmelegedése, a belső megérés a szocializmusra. Mert ha a felszabadulásnak 1945 volt is a dátuma, nem hatolt be rögtön a népi tudatba. Nem vált ténylegesen és mélyen átérzett felszabadulássá. Ellenkezőleg: 1945 sokkalta inkább úgy rögződött még az emlékezetben, mint a vesztett háború utolsó éve. Annak minden szomorúságával. Történelmi jelentés és köznapi jelentés nem esett még egybe. Nem véletlen, hogy az irodalomban hamarébb találták meg egyéni hangjukat azok a törekvések, amelyek a személyiség tragédiái felől nézték az életet, mint azok, amelyek a nép hitei felől. A népi élet

a régi kritikai realizmusétól eltérő szavakra nemigen adott még ekkor ihletet.

Igaz: végbement a földosztás, de az új parcellákon az élet lassan indult. 1948 viszont valóban a fordulat éve volt. A fordulat éve abban az értelemben is, hogy megfordult az ország hangulata. A népi demokrácia rendjében elért eredményeket, a fejlődést látva a felszabadulás a nemzet tudatában is felszabadulássá vált. Ekkor született meg Benjámin László találó névadásával a „tavasz Magyarországon" kifejezése. Híven ragadott meg ez egy mélyen ható s egyben a felszínen is egyre jobban érzékelhető ünnepi, váró hangulatot.

Hegel beszél róla egy helyütt, hogy vannak „heroikus világállapotok", mikor az egyén és a közösség maradéktalanul egynek érzi magát. Az 1948 körüli évekhez ez a „heroikus világállapot"-jelleg is hozzátartozott. A történelmi változás pozitívumai egy mind teljesebben fölfelé menő népi sorsban lettek tapinthatók. A társadalmi tartalmat nézve a torzulásokat már ekkor magán hordó politikai forma ellenére is egy nagy, világtörténelmi súlyú kísérlet, egy közösségi elveken nyugvó, új társadalom felépítése vette kezdetét. S ezek között az új keretek között tevődtek meg egyben az első lépések a történelmi magyar elmaradottság felszámolására. Megindult az iparosítás. Csak a kezdeti létesítményeket nézve is: Dunaújváros, a Mátravidéki Erőmű, Almásfüzitő, az építeni kezdett budapesti metró egy új, változott arcú ország ígéretét hozták. S nemcsak gazdasági téren, szociális dimenzióban is érezhető volt már a változás. Homogénabbá vált a magyar társadalom. Megszűnt annak régi, kasztszerű felépítése. Nagyarányú szociális mobilitás jellemezte a kort. Különböző módon – kiemelésen, szakérettségin, népi kollégiumokon át – majd egymillió embert érintett ez az előrevivő helyváltoztatás. A szegénységből vonultak kifelé, felfelé az emberi sorsok. Kezdetét vette a magyar történelem egyik legnagyobb népvándorlása: az addig hallgató, végtelen alvégek mozgása felfelé.

S kibontakozott egy nagyarányú szociális és kulturális forradalom is. Biztosított lett társadalmilag betegség, öregség s munkanélküliség ellen minden egyes élet. Tűnt a tbc és a szifilisz, ez a két pusztító népi kór. Megszűnt a műveltségbeli monopólium. Nem egy kisebbségé – az egész népé lett a kultúra, a tudás. S formálódni kezdett egy új értelmiség. A Földes Ferenctől annak idején a *Kelet Népé*ben felpanaszolt 5–6 százalék helyett 60 százalék lett az egyetemeken tanuló munkás s parasztgyermekek aránya.

Mindehhez hozzájárult a világpolitika nagy fordulata: a világ többségének – a világszegénységnek – kezdődő felszabadulása, a történelem alatti, volt gyarmati s félgyarmati népek felszínre törése. A kínai forradalom 1949-es győzelme ennek volt messze világló, látható jele. Mintha a keresztény vallás hozta isten előtti s a polgári forradalmak formális, törvények előtti egyenlőségét kiteljesítve az egyenlőség új, harmadik nagy szakaszába érkezett volna el az emberiség: a tényleges, mert anyagilag is biztosított egyenlőségbe. S mindennek a felfelé mozgásnak a kommunista párt volt a fő hajtóereje. Ahogy az egyik francia intellektuel mondta: „a világ reményét" követte, aki ekkor a pártot követte. S így volt ez itthon Magyarországon is: a társadalom jelentékeny részében élt a távlat érzése. Aki ezt nem látja, nem értheti meg igazán, a maga összetettségében a kor valós arcát. Nem értheti így a kor irodalmát sem. Nem értheti, miképp születhettek kiváló íróktól is optimizmust, hitet sugárzó művek. Azért születtek, mert megszülethettek, mert a fordulat éve körüli társadalmi valóság a maga tényeivel megengedte, sőt kikövetelte ezek létrejöttét.

A fiatalság mindig érzékeny az új jelenségekre. Ezért jelképes a fiatal Juhász Ferenc, Nagy László avagy Simon István ekkori útja. 1945 és 1948 között még fáradt, szomorú verseket írtak, 1948-ban viszont új hang szólalt meg költészetükben: az optimizmusé. *„Nem a tél jön, itt tavasz van — és mindörökre az marad"* – írta

például 1950-ben a fiatal Juhász. Minden ma már egyértelműen kirajzolódó ellentmondásosság ellenére is, ez volt a negyvenes évek végi forduló uralkodó hangulata. Alapvető élménye volt ennek a kornak, s így az irodalomnak is a népi alkotó erők megérzése. Antropológiai optimizmus lett uralkodóvá. Hangsúlyosan tovább vivődött ezzel egy értékes, nagy súlyú magyar hagyomány, a Petőfié, Adyé s József Attiláé. S bekapcsolódott egyben irodalmunk a világirodalom nagy áramlatába is – a jungi metaforával –: az európai éji gondolattal szemben az európai nappali gondolatba. A realizmuseszmény nem egy stiláris normának, de ennek volt elsősorban a közvetítője. A felvilágosodás öröksége élt tovább benne: a hit az emberben, az emberi megismerő képességben, az emberi észben.

Sejlettek a szocializmus hívó távlatai. Lehetőnek látszott az elidegenedés megszüntetése, a magány világából való kitörés. A kor irodalmában – az antropológiai optimizmus mellett – meghatározó lett a közösségi élmény. Benjámin László „az erdőben élés" kételyeitől és szorongásától „a rozsdás szenvedést" levetve ekkor jut el az „örökké élni" hitvallásáig. Ekkor születnek Illyésnek a népi cselekvést példaként állító írásai: a *Két férfi*, az *Ozorai példa*, ekkor írja meg Sarkadi Imre a *Gál János útját*, Darvas József a maga új hangú riportjait. A fiatal költők Nagy Lászlótól Simon Istvánig a távlattalanság verseivel szemben a kinyíló távlatok költészetét hozzák. A távlatosság érződik mindenütt. Egy esztétikai minőség újraéledése: a pátosz hódítása és hitelessége már egymagában tanúskodik erről. S bizonyság erre egy műfaji ismérv is. Nem véletlen, hogy ekkor szinte újjáéledt az eposz. Ez illett az érzett „heroikus világállapothoz". Olyan modern költői eposzok születtek rendre, mint Illyés Gyulától a *Két kéz*, Juhász Ferenctől *A Sántha család*, az *Apám*, avagy oly regényeposzok, mint Veres Péter, Déry Tibor, Szabó Pál ekkor indított nagy regényciklusai: a *Balogh család*, a *Felelet*, az *Isten malmai*.

A szocialista realizmus igényét nem kívülről, kultúrpolitikai „parancs" folytán hozták be ekkor az irodalomba: antropológiai optimizmusával, közösségi ihletettségével és távlatosságával maga a magyar irodalom küzdötte azt ki. Hamarabb volt meg Juhász *A Sántha család*ja, Veres Péternek a *Próbatétele*, Asztalos István *Szél fúvatlan nem indul*ja, Déry *Feleleté*nek első kötete stb., mint ahogy a szocialista realizmus műszava a kritikában feltűnt. Az esztétikai terminus csak tudatosította a történt fordulatot. Azt, hogy egy, a valósághoz s a néphez kötődni és szólni akaró, új hangú irodalom tört át: kibontakozni készült a szocialista magyar irodalom.

A legkülönbözőbb irodalmi-művészi csoportokból jöttek azok alkotói. Az első nagy *Nyugat*-nemzedék veteránjai (Gellért Oszkár, Nagy Lajos) éppen úgy voltak közöttük, mint a munkásmozgalom régi harcosai (Barabás Tibor, Bölöni György, Déry Tibor, Gergely Sándor, Háy Gyula, Illés Béla, Rideg Sándor, Tamás Aladár). Ott voltak az egykori népi írók közül számosan (Darvas József, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Pál, Veres Péter), avagy az „urbánusok": a *Nyugat* második és harmadik nemzedékének tagjai s a *Szép Szó* egykori munkatársai (Bóka László, Goda Gábor, Képes Géza, Kolozsvári Grandpierre Emil, Sándor Kálmán, Sőtér István, Zelk Zoltán). S főleg jöttek a fiatalok. Egyesek a munkásmozgalomból (Benjámin László, Földeák János, Molnár Géza, Tamási Lajos). Mások a *Válasz* s a *Szabad Szó* köréből (Csanádi Imre, Cseres Tibor, Fekete Gyula, Kónya Lajos, Sarkadi Imre, Szeberényi Lehel). Megint mások az *Újhold* s a *Magyarok* írói közül (Devecseri Gábor, Gyárfás Miklós, Karinthy Ferenc, Örkény István, Somlyó György). Jöttek a népi kollégiumok új neveltjei (Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István). S akadtak sehová nem tartozó, magányosok is (Hubay Miklós, Kuczka Péter, Mesterházi Lajos, Urbán Ernő). Ebből a fiatalos sokszínűségből alakult ki egy minden sok helyről érkezés

ellenére is határozott arcélű, elkötelezett írói csoport, az ötvenes években nagy szerepet játszó ún. „írói derékhad". Az új irodalmat tudatosítani s összefogni akaró orgánum, a *Csillag*, lényegében az ő folyóiratuk volt. Egy nemzedék ethosza, a „fényes szellők" nemzedékének érzés- s gondolatvilága fejeződött ki ennek hasábjain.

EGY KONFLIKTUS KEZDETE

Az irodalompolitikának kezdettől fogva ellentmondásos viszonya volt ehhez az induló, új irodalomhoz. Igaz: eleinte egyértelműen támogatta. Hiszen politikai mozgás—társadalmi mozgás eltérő jellege, s így irodalom és politika másfajta beszéde is látens volt még ekkor. De a mélyben ott rejlő ellentmondásosságot mégis jelezte egy paradoxitás: ártott is egyben az irodalomnak a kultúrpolitika részéről jövő támogatás. Hiszen az összpolitikának volt része a kultúrpolitika, s ha legfőbb intézőjének, Révai Józsefnek az intelligenciája, minőségérzéke kivédte is némiképp a politikai nyomás kényszereit, maradéktalanul nem semlegesíthette. A despotikus centralizmus hozta gyakorlattorzulás itt is jelen volt. Mindenekelőtt megmutatkozott ez a türelmetlenségben.

A gazdasági építőmunkát nem az érdekeltségelvre, de morális tényezőkre, az „új ember" hitére, a lelkesedésre alapozni kívánó ökonómiai voluntarizmus hajtotta az irodalmat az ún. nevelő szerep minél intenzívebb, minél hamaribb és minél közvetlenebb teljesítése felé. Pedig ha valahol, hát épp a kultúrában kell hogy parancs legyen a lenini szabály: inkább kevesebbet, de jobban. Ezt szegte meg a despotikus centralizmus s a vele együtt járó voluntarizmus. Megszegte nem utolsósorban azzal is, hogy monopolhelyzetet kívánt biztosítani a szocialista irodalomnak, hallgatásba kényszerítve nem egy kiváló írót. Elég megemlíteni Illés Endre, Kassák Lajos, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Németh László, Ottlik Géza, Pilinszky János,

Rónay György, Szabó Lőrinc, Szabó Magda, Vas István, Weöres Sándor nevét. Tehetségpocsékolás folyt. S nemcsak a nemzeti irodalom egészének okozott ez súlyos károkat, de magának a támogatni kívánt irodalomnak is. Elvette tőle a szellemi életben oly igen szükséges felnevelő versenyt. A művészi értelemben vett nagykorúsodás külső kényszerét.

S ártott a kultúrpolitika azzal is, hogy a politikai voluntarizmust, a türelmetlenséget átfordította a szocialista esztétika tételeibe. A szocialista realizmus elvébe behozta a forradalmi romantika és a pozitív hős leegyszerűsített követelményét. Ezzel s a pártosság elvének eltorzításával leszűkítette, gúzsba kötötte magát a szocialista irodalmat is. Politikummá változtatta át az esztétikumot. A kor fiataljait a rájuk oly igen jellemző khiliasztikus-messianisztikus forradalmiság hitei úgyis hajtották egyszerűsítések, csak fehérben-feketében gondolkodó végletességek, egy dichotomikus világkép vállalása felé. Egyrészt az automatizmus hite volt uralkodó köztük, másrészt pedig a felgyorsult időé. A „holnapra megforgatjuk az egész világot" nemcsak a NÉKOSZ-induló szövege volt ekkor, de valós meggyőződés. A „holnap" tényleges és gyors holnapnak tűnt.

A kultúrpolitika a forradalmi romantika, a pozitív hős s a pártosság követelményeivel ezeket a naiv hiteket rögzítette és nagyította fel. A maga céljaira használta fel a messianizmust, a távlatmisztikát. Lökte az irodalmat az agitáció, az apologetika – a sematizmus felé. S megindította egyben a kontraszelekciót. A kisebb fajsúlyú tehetségnek adott nagyobb teret. Hisz az inkább hozzá, s nem a társadalmi mozgáshoz kívánt igazodni. Nem valósághűség, de kincstári elismerés volt számára fontos. Létrejött így egy negatív jellegű preferencia, egy fordított protokoll. Előtérbe kerültek a divatemberek, Németh László találó szavával: az ügyes vitorlakezelők; azok a gyorsan avuló munkákat alkotó kisebb tehetségek, akik a fordulat éve körül be-

fordították a maguk vitorláját a divatszelekbe, aztán mikor azok változtak, gyorsan más irányba fordultak ők is. A valóságot, a mélyáramot ezek sohasem érezték. Csak a politika s az irodalompolitika változásait. Annak hibáit nem egyszerűen visszatükrözték, de túlteljesítették. A selejt így az önmagukban is rossz irodalompolitikai követelményekre való rálicitálás következtében az átlagosnál még fokozottabb volt. A kor irodalmi életében a sémák túltengése, az ún. sematizmus lett jellegadó. Révai ugyan felszólalt ez ellen. Nem vette számba azonban, hogy mindez nem utolsósorban az általa képviselt kultúrpolitikának is következménye volt. Az elhallgattatott írók kiesése, a szocialista irodalom eszmei-művészi beszűkítése és a benne végbemenő kontraszelekció következtében – a politika súlyos hibáit visszatükrözőn – a magyar irodalom egésze a saját lehetséges színvonala alatt alkotott ekkor.

Az irodalomtörténetírás azonban, hacsak nem ízlés-szociológiai vagy kultúrpolitikai vizsgálódást végez valaki, elsődlegesen sosem a selejtre kell hogy figyeljen, de az értékekre: számára nem a feno-, de a lényegtípus a fontos. S ez ekkor is adott volt. Volt ekkor is a magyar irodalomnak egy értékes része, amelyik nem a felszínre, de elsősorban a mélyben ott ható társadalmi mozgásra figyelt. Ahhoz kötődött. Ahhoz a pozitívumok, a hitek megjelenítésében, addig, míg a valóságban, a tömegek között az volt uralkodó, s ahhoz a népi hangulat megromlásának időszakában is, a remények tűntén. Mert nem lehet feledni, nemcsak kereszt-, de hosszmetszetben sem volt egységes ez az időszak, az ún. ötvenes évek. Különböztetni kell a kor első és második fele közt. Az első felében, 1948 után rendkívüli erővel hatott a „tavasz Magyarországon" érzete. (A Rajk-per erkölcsi sokkjának tudatosítása ekkor még nem, csak később, 1954 második felében történt meg.) Amiben a hibák először érezhetők lettek, az az 1951-es megemelt gazdasági terv, illetve az annak hatására történt életszínvonal-esés volt. S ekkor ment végbe a

begyűjtés erőszakolása s a kitelepítés is: ez a két tömegméretű törvénytelenség. A változás tehát ide, 1951 tájára tehető. Az 1948–1951 és az 1951–1953 közötti szakasz válik el egymástól. Az 1951. májusi írószövetségi kongresszus utáni irodalom más jellegű már, mint a kongresszust megelőző volt.

Igaz: nem változott meg az új irodalom szocializmushoz való viszonya ekkor sem. Mert ha a politika nem is: a társadalmi mozgás pozitív érzésekre változatlanul adott alapot. A névtelen pártmunkásokat, az egyszerű kommunistákat, a párt mellett álló dolgozók százezreit a szocializmus építésének ügye vonzotta, s nem a személyi kultusz. Kibontakoztattak egy oly építőmunkát, amilyenre csak ritkán akadt példa történelmünkben. Az emberi tisztesség korrekciója működött. Nem szűnt meg így a szocializmusra való igent mondás az irodalomban sem. Csak épp politikai mozgás és társadalmi mozgás mindinkább érzett különbségét jelzőn: ellentmondásosabbá vált az irodalom. Jelképes az, hogy épp 1951-ben írta meg Illyés az *Építők* című költeményét: *„Állványok, frissen felrakott falak, – leomlanak – bálványok, trónok, égi-földi szentek, – de nem amit a munka megteremtett"* – hangzott a befejezés, elsőként éreztetve meg egy valós problémát: a *trón* és a *munka*, a fent és a lent, a szocializmusra hivatkozó politikai és a szocializmus építését előrevivő társadalmi mozgás egymástól való elkülönülését.

Ennek az elválásnak a megsejtése mind erőteljesebb lett. A társadalmi oldalhoz kötődve észlelte ezt az igaz irodalom. S hangot adott neki. Egyrészt közvetve; azzal, hogy mind szembeszökőbben hallgatott a máról. A történelembe, a múltba, a népi-mesei világba, vagy a kisvilágba, az idillbe zárkózott. A jelen szükségletét, a szocialista értékrendszerben oly igen lényeges eltűnt humánumot idézte meg ezzel. Veres Péter *Pályamunkások*ját, Kolozsvári Grandpierre Emil *Csillagszemű*jét, Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz*át, Juhász Ferenc

meseverseit, Simon István falusi idilljeit s Benjámin László *Hajnali karének*jét lehet idézni erre példaként.

A valósághoz, a népi élethez, a társadalmi oldalhoz kötődött ez az irodalom a növő problémák megérzésében is. Nemcsak Veres Péter korai szatirikus paraboláját, az 1952-ben írt s a *Csillag*ban 1953 első felében már napvilágot látott *Almáskert* tanúskodott erről. Hasonló problémákat jeleztek Déry Tibor „hazai tudósításai" avagy Urbán Ernő *Kemény dió* címen egybegyűjtött karcolatai is. S a gyűlő bajokról tanúskodott egy jellegzetes tematikai motívum: viszonylag korán megjelent irodalmunkban a bukás motívuma. Illyés 1951-ben írt *Fáklyaláng*ja például már ezen alapult. Felmerült a kérdés: mi legyen az egyén magatartása, ha a forradalom bukik, és sugallta: a bukásban is kötelesség az eszméhez a hűség. S ott élt ez a motívum Juhász Ferenc *Tékozló országáig* számos más akkori alkotásban. Benjámin László *Számadás*a például szintén erre épült. Oly lírai szituációra, hol egyedül kellett kiállni a vállalt eszményért. Megfogalmazódott a vívódó hűség. Vagy lehet idézni Nagy László verseit. Az elsők közt szólaltatta meg ő a szorongató érzést: *„S tüzel, mert tudja, hogy baj lesz, ha újra – befagy az ábrándok tengere."*

Megélte, tükrözte ez az irodalom „az ábrándok tengerének" „befagyását", a jobbak konfliktusát, pártosság s népiség összeütközését. Egy nehéz időszakban is megpróbálta őrizni a kettős hűséget: a hűséget a néphez, s a hűséget a szocializmus messzi céljaihoz. A khiliasztikus forradalmiság irodalmával szemben készült, érlelődött a szocialista irodalomnak egy új, magasabb szakasza: a gondolkodó forradalmiság mélyebb irodalma.

S szocialista irodalom volt ez akkor is, ha vitatkozott, illetve nemegyszer szemben állt vele a kultúrpolitika. Éppen ezért nem érthet egyet a tárgyilagos, árnyalt szemlélet azzal a leegyszerűsítő, torz ítélettel, amely csak sematizmust hajlandó látni ennek a kornak

szocialista irodalmában, s nem veszi számba, hogy létrejött ekkor egy valósághoz kötődő, új hangú, új eszményeket valló, a szó valós értelmében szocialista realista irodalom is. Ennek érdekében kívánt vitázni *A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán* című tanulmányom. Értékvédelem volt vele a célom. S ez szükséges akkor is, ha nehezen tudják áttörni a mást mondó tények a korral szemben szinte előítéletszerűen megmerevedett, negatív jellegű véleményeket.

Közeli ismerőseim felteszik olykor féltőn a kérdést: „Miért »véded« folyvást oly igen erős, ellenkező előjelű közhangulattal szemben az »ötvenes éveket«? Miért veszed magadra ennek ódiumát? Nem félsz, hogy odasorolnak emiatt az egykori túlteljesítők, élcsahosok közé? Pedig mindenki, aki ismeri akkori munkádat, nagyon jól tudja, nem a hibákhoz, de – amennyire csak módod volt erre – a hibák korrigálásához volt inkább közöd." A válaszom erre mindig azonos: épp azért, mert nyugodt lelkiismerettel állhatok oda a világ ítélőszéke elé, kötelességem szót emelni azért, ami a múltban érték. Avagy belenyugodhat-e bármely keresztény hívő abba, hogy az inkvizíció bevezetése és intézményesítése nyomán ítéljék meg például az 1215-ös lateráni zsinat idejét, s Torquemada tettei alapján a tizenötödik század katolicizmusát? A szocializmus kezdeti kora sem azonosulhat a kor bűneivel. A diszkontinuitás – a kor hibáival való szembenézés – mellett a kontinuitás vállalása is kötelesség. Megkívánja ezt a politikai józan számvetés, a tények parancsa, s nem utolsósorban az önbecsülés is, az önmagunkkal szemben támasztott erkölcsi igény.

A RÉVAI-PROBLÉMA

Aki az ötvenes évek kulturális életének kérdéseivel foglalkozik, megkerülhetetlen annak számára a kultúrpolitika legfőbb intézőjének, Révai Józsefnek szerepe, működése. Hiszen ő volt ezen a területen a politika leg-

nagyobb szabású s legnagyobb hatású képviselője. *A szocialista esztétikáról* című tanulmányomat írva természetes hát, hogy szembe kellett néznem az ún. Révai-problémával is. Az ő egyéniségében összesűrűlt mintegy a kor ellentmondásossága. Nemcsak az ötvenes évek egésze volt ugyanis ellentmondássokkal tele, nemcsak az volt egyszerre a szocializmus építésének és a személyi kultuszos torzulásoknak nehezen átlátható, bonyolult kora: behatolt ez az ellentmondásosság minden kis részletbe, átjárt szinte minden egyes emberi sorsot. Ha valakié, hát Révai József alakja, egyénisége idézhető erre példaként.

Mert nincs igazuk azoknak, akik csak a személyi kultuszos politika reprezentánsát látják ott benne, s nem látják egyben a hajdani galileistát, a tizenkilences forradalmárt, az egykori Landler-tanítványt is, akit úgy szeretett Landler, mint a saját fiát, s nem látják ott benne a népfrontpolitika egyik legkorábbi s legnagyobb hatású magyar szószólóját, a kiváló teoretikust; a minőségi embert. Meggyőződésem: nem az volt a hibám *A szocialista esztétikáról* című tanulmányomat írva, hogy kiemeltem benne ezt az ellentmondásosságot, s leegyszerűsítő, árnyalni nem tudó ítéletekkel szemben még kultúrpolitikai vonatkozásban is kielemezendőnek véltem munkássága pozitív vonásait, s hangsúlyoztam, hogy egy elhibázott, tragédiákat idéző politikai vonalon dolgozva is, mindig korrigált nála némileg a minőségérzék, a műveltség, az intelligencia, a művészi érzék. Egy olyan centralizált területen, mint amilyen az ötvenes években volt a kultúra, a politikai mozgástól eltérő, másfajta irodalmi-társadalmi mozgás – ha mégoly viszonylagosan is – csak úgy volt lehetséges, hogy működött a legfelső irányításban a politikai elkötelezettség mellett a tehetségtisztelet s a gondolat iránti megbecsülés is.

Lukács például nem utolsósorban Révai kiállása folytán dolgozhatott a Rudas-vita után is zavartalanul tovább, s hozhatott létre, illetve rendezhetett sajtó alá

olyan műveket, mint a *Nagy orosz realisták, Adalékok az esztétika történetéhez, Az ész trónfosztása* stb., és kezdhette el írni *A különösség*et. Révai fölényes intelligenciájának, nagyvonalúságának köszönhető például az is, hogy egy olyan politikai torzulásokat bíráló szatíra, mint Veres Péter *Almáskert*je a *Csillag*ban 1953 első felében megjelenhetett. A szóbeszéd szerint ő volt a kisregény egyik kulcsalakja, és mégsem mondott vétót. Az esze általában mindig erősebb volt, mint a hiúsága. S nem pusztán az függ össze az ő nevével, hogy olyan jelentős író, mint Németh László, néhány éven át – 1950 s 1953 között – nem hozhatott létre önálló műveket, hanem az is, hogy olyan klasszikus fordítások, mint az általa készített Tolsztoj-, Goncsarov-, Csehov-, Ibsen- stb. fordítások megszülethettek. Ő ragaszkodott hozzá, hogy egy olyan nem mindennapian nagy írói tehetségnek, mint Németh László, ha másként nem, fordításokkal jelen kell lennie az irodalomban. S az első némaság utáni Németh László-i önálló alkotás, a *Galilei* sem jött volna létre, ha Révai József biztató szava nem áll ott mögötte.

Mint a *Csillag* egykori szerkesztője, jól tudom azt is, hogy nemcsak a „hallgató írók" szégyenletes kategóriája függ össze az ő kultúrpolitikai működésével, hanem az is, hogy a párt ezzel a tarthatatlan helyzettel, ha elkésetten is, de végül szembenézett. 1953 januárjában bíztak meg újra a *Csillag* szerkesztésével. Egy beadványt juttattam el akkor a pártvezetéshez, felhíva a figyelmet arra, hogy számos kiváló tehetség szorult ki az irodalomból, s kértem jóváhagyást a megszólaltatásukra. Révai József egyetértésével kezdhettem el így a lap 1953. márciusi számától oly kiváló írók újra történő megjelentetését, mint Németh László, Szabó Lőrinc, Illés Endre, Tamási Áron, Füst Milán stb. Hiszen sokszor nem is a kultúrpolitikai legfelső vezetés volt felelős a mellőzésükért, de pusztán valamifajta hatalomhoz jutott, s a kor általános politikai atmoszféráját a maga számára kihasználni tudó, írói féltékenység, ön-

zés, sértettség, hiúság, s nem utolsósorban a versenytársaktól való szabadulás vágya, a tehetségtelenség politikumnak álcázott alattomossága.

Tovább lehetne sorolni a Révai intelligenciáját, minőségérzékét, problémaérzékenységét mutató tényeket. Nem lehet azonban megfeledkezni arról sem (s korábbi írásomban ennek nem adtam megfelelő hangsúlyt), hogy Révai József nem pusztán korrigálója volt azoknak a hibáknak, bűnöknek, amelyeket létrehozott egy, a jellembeli torzulásoknak oly igen kedvező politikai atmoszféra, de mint a vezetés egyik legfontosabb tagja, mint a Rákosi, Gerő, Révai, Farkas-féle négyes egyike, nem lebecsülhető módon ki is vette részét ezen légkörnek – a terror légkörének – a megteremtésében. Az ún. személyi kultuszos vezetés felelősségében (ha nem is a másik háromhoz hasonló mértékben), de ő is osztozik. Kivételes szellemi képessége, nagy intelligenciája nemcsak, s elsősorban nem a korrekciót, de mindenekelőtt az eltorzult diktatúra politikai formájának létrehozását szolgálta. S minden mégoly pozitív tettét is ez a nem mellőzhető tény egyben árnyékolja.

Csak néhány kulcskérdést kiragadva ennek bizonyítására: igaz, hogy nem értett egyet a Lukács ellen indított, Rákositól sürgetett ideológiai hajszával, az 1949-es Lukács-vitával, s igaz, hogy a Lukácshoz fűző baráti szálakat a bírálat után is őrizni kívánta, de igaz ugyanakkor az is, hogy Rudas inkább taszító, mintsem meggyőző, kicsinyes, színvonaltalan, személyeskedő érvelésétől eltérően ő nem sokkal később magas színvonalon, szuggesztív erővel végezte el ugyanezt a felelősségre vonást. S Lukács állítólagos „tévedéseiről" nem egy embert végül is az ő 1950. márciusi cikke győzött meg.

Igaz: nem értett egyet a Rajk-perrel, s kiállt Rajk és néhány más becsült, ártatlanul megvádolt kommunista mellett, de ugyanakkor igaz az is, hogy végül mégis engedte elhomályosítani látását. Mint Ernst Fischer leírja (tőle hallott tényként): Rákosi, Gerő és Farkas – őt meggyőzni akarva – felhozatták egyszer Rajkot a

börtönből, aki megköszönve Révainak, hogy szót emelt érte, maga mondta neki: nem volt méltó erre a gesztusra, ő valóban megtévedt. S így hagyva meggyőzni, illetve félrevezettetni magát, nem lekicsinylendő szerepet játszott később Révai a Rajk-per vádjainak propagandisztikus elfogadtatásában.

Vagy – még egy jellegzetes esetet mondva – igaz, hogy az 1951-es írókongresszuson ő szólalt fel éllel a sematizmus ellen, s biztatta az írókat a valósággal való szembenézésre, de igaz ugyanakkor az is, hogy az 1952-es irodalmi vitában ő volt az, aki a valóságot, a társadalmi mozgást (nem utolsósorban az ő sematizmus elleni bírálata nyomán) követni akaró írókat a maga tiltó szavával megint visszafogta, s manipulálni kívánta őket a sematizmust szülő ideológia-politikacentrikusság mellett. S tovább lehetne sorolni az ellentmondásokat. A Révai-probléma épp innen ered: mi magyarázza, hogy ez a kiváló, igényes intellektus, forradalmár élet részes volt – mégpedig nem akárhol, de mint a legfelső vezetés tagja, központi helyen – egy oly igen végzetes és oly sokat ártó politikai rendszer létrehozásában és működtetésében.

Nem elégségesek ennek a kérdésnek megválaszolására a lakájmagyarázatok: a félelem és a hatalomvágy oly igen gyakori emlegetése. Csak kisebb kaliberű embereknél lehet ezeket determinánsként feltételezni, és nem Révainál. Nem mintha nem játszottak volna ezek szerepet a döntéseiben. Az ember az emberit mindig önmagában hordja. A Max Weber-i terminus technicusszal: mint affektív-spontán mozgatórúgó ott hat a félelem és a hatalomvágy folyton az egyesben. Bizonyos szinten túl azonban zárójelbe tudja rakni ezeket az értelem fölénye. S Révai esetében végbemehetett ez.

A félelemkeltés, igaz, erős volt körülötte. Hajdani barátomtól, Lakatos Imrétől tudom – 1954 augusztusában az internálótáborból kikerülve mondta –, őt 1949 őszén azért fogták le, hogy egy tervezett Révai-pörnek legyen a koronatanúja. S egy ily pör készülését

valószínüleg Révai maga is sejtette. Hiszen – feltételezhetően neki szánt figyelmeztetésként – sógorát, Gács Lászlót le is tartóztatták. A törvénytelenségek okozta félelmek így ott élhettek benne. De ő nem az a típusú ember volt, akinél elsődleges motivációként fogadható el ez az indokolás: az élet féltése. A *Taktika és etikát* író Lukács György baráti körébe tartozott valaha: az önfeláldozás belső elszánása volt az ő világképében is a politikai cselekvés etikai előfeltétele. S egy forradalmár életút során ezt számos esetben meg is mutatta: mindig voltak az egyéni életnél fontosabb dolgok számára.

Nem utolsósorban ugyanezért nem megnyugtató a lakájszemlélet másik feltételezése: a hatalomvágy motívuma sem. Kisstílűbb avagy cinikusabb embereknek lehet az csupán fő meghatározója, s nem a Petőfi és Ady költészetét megélt életként magában hordó Révai Józsefnek. (Pártközponti szobájában, emlékezetem szerint, csak egyetlen kép volt: Czigány Dezső Ady-portréja.) Hiányzott belőle a cinizmusnak még az árnyalata is. Rákosi Mátyás politikai bölcsességnek álcázott, az embereket kezelhető eszköznek tekintő, nyers, durva, számító érdekgondolkodása éppúgy idegen volt tőle, mint a Farkas Mihály-féle törtető, kalandor cinikusság. A nagy magyar íróktól tanult halálos komolysággal élte az életet. Ünnepi pátosszal. Annak emeltségét soha egy kis humor vagy önirónia sem enyhítette. A Petőfi-féle terminussal szólva: a használni akarás vágya volt elsődleges benne, s nem a ragyogás szándéka.

S nem elfogadható (legalábbis meghatározó, primér mozgatóként) a fanatizmus, a megszállottság – Déry Tibor kulcsregényében, *A kiközösítő*ben adott – magyarázata sem. Igaz: később sem tűnt el belőle maradéktalanul az első magyar expresszionista protesztverset, a *Tizenegyedik parancsolat*ot megíró, minden megalkuvást, vérségi vagy egyéb megkötöttséget radikálisan elvető, hajdani, fiatal anarcho-szindikalista lázadónak a végletessége, a hajlam a „fundamentaliz-

musra", az érzelmi eltúlzásra, a minden kompromisszumot elvető, következetes végigvitelre. Hiányzott belőle a hozzá barátilag kötődő Lukácsra oly igen jellemző ön-megkérdőjelezés, árnyaló törekvés, önirónia. A pátosz, s nem az irónia volt az anyanyelve. Ugyanakkor azonban sokkalta erősebb gondolkodó, sokkalta nyitottabb szellem volt annál, s főleg: sokkal több politikai tapasztalatot gyűjtött fel magában, semhogy ott kísértsen benne még ötvenen túl is az újhitűek mindent feledtető, khiliasztikus, messianisztikus, torzító mámora. Így mindennél valószínűbbnek látszik Lukács feltételezése: végül is azért csinált végig mindent, mert sohasem akart kikerülni a pártvezetésből, úgy érezte: nélküle a kommunista párt nem lehet az, ami; nem mehet előre. Lukács ezt nem a hatalomvágy lélektanával hozta kapcsolatba, hiszen – szerinte –, mint a Blum-tézisek körüli magatartása mutatta, az illegalitásban dolgozó Révaira is jellemző volt már ez a kimaradni-nem-akarás, nem pusztán a hatalomba beérkezettre. Sokkalta inkább a „kominternista" funkcionárius beidegzettségének tekintette ő ezt. A közéleti szenvedély egy fajtájának. Megszokta az állandó, sürgető feladatok közti életet, a történelmi súlyú kérdésekkel való foglalkozást, az örök készenlétet; szeretett ott lenni a dolgok közepében, mozgatta, vonzotta a szolgálat vágya. Ha közben ellenérzés nőtt is fel benne az események menetével szemben, azzal nyugtatta magát: más helyette rosszabbul csinálná. Szükség van reá.

Jogosnak tűnt az ő esetében a funkcionárius lélektannak ez a feltételezése. Izgatta a történelem, szeretett ott lenni, ahol készül az. Mégsem tudtam elfogadni ezt sem főoknak. Hiszen Révai nemcsak funkcionárius volt, de egyben író is. Nemcsak a mozgalmi tevékenység távlatosságát, lázát ismerte, de az elméleti munka vonzerejét is; a gondolatformálást. Vitáztam is egy alkalommal erről Lukáccsal: a teoretikusnak a politikussal való egyenértékűsége mellett érveltem. Hiszen

épp tőle hallottam: egy nagy, átfogó Ady-könyv megírása volt Révainak éveken át a rejtett szándéka. Vágyott a dolgozószobába, a gondolatok s a könyvek csendjébe. Nem lehetett alapvetően meghatározó az ő esetében a funkcionáriusi pszichológia.

A magam részéről úgy gondoltam eleinte, hogy végső soron az okok összetettségét, összjátékát, sokrétűségét figyelembe véve is a személyi kultusz időszakában élő, elkötelezett élet tragédiája volt az övé. Azé az emberé, aki éppen azért, mert ragaszkodott a szocializmus nagy emberi céljához, ragaszkodott egyben az adott történelmi helyzetben egyetlen rendelkezésre állónak vélt hozzávezető úthoz is. Vállalta az adott politikai vonalat, mert vállalta a pártot. *A szocialista esztétikáról* című tanulmányomban ezt az elképzelést fejtettem még ki. Ma azonban nem érzem már elegendőnek ezt az indokolást. Nem elegendő ez még egy egyszerű kommunista párttag esetében sem, s főleg nem egy oly kiemelkedő, vezető szerepet betöltő politikusnál, mint Révai József volt. A hűség a szocializmushoz nem kívánta meg még egy hozzá hasonló helyzetű ember esetében sem a fölös aktivitást, nem kívánta meg, hogy valaki egy elhibázott politikai vonalnak legelső sorban álló propagandistája s szószólója legyen. Mélyebbre kell ásni az okkeresésben. Szembe kell nézni, mint alapvető okkal, a Révaiban élő, az egyéniség önépítését meghatározó személyiségképpel. Egy elhibázott, leegyszerűsített erkölcsi minta, etikai eszmény sugallta itt a választott, vállalt életmagatartást: a társadalometika kizárólagossága. Annál is inkább fontos szembenézni ezzel, mert a Révai-tragédián túlmenően a személyi kultusz időszakának lélektana ragadható meg mintegy ezen keresztül. Ez volt az a sajátos lélektani alap, amely a személyi kultusz visszásságainak ha nem is a helyeslését, de tudomásulvételét lehetővé tette, amelynek jegyében egy mégoly igényes élet is a maga autonómiáját könnyen feladhatta.

Az ún. társadalometika, a felfokozott szociális érzékenység volt a század első felében induló értelmiségi generációk meghatározó, lényegi élménye. Annak a tudata, hogy nem elegendő a nyugodt lelkiismerettel való élethez az egyéni tisztesség: bűntelenségében is bűnös lehet az én, ha tűri a körülötte lévő társadalmi szenvedéseket: a szegénységet, nyomort, embermegalázást, a kizsákmányolást, a kizsákmányolás okozta néma sebeket. Felnőtt egy kínzó értelmiségi bűntudat; fájó, rezzenő lelkiismeret. A naturalizmustól kezdve az expresszionizmuson át az újrealizmusig végigkísérte ez az irodalmat. A magyar irodalomban az Ady–Móricz-nemzedékben is ott hatott már, de még erőteljesebben az utánuk jövőben. Az ő általánosnak mondható élettudatukat fejezte ki Németh László *Bűn*je: bűn jóllakni akkor, ha mások éheznek. Árulásnak tűnt minden csak a maga egyéni üdvösségére néző, elzárkózó élet. S a fiatal Révai József ebbe a társadalmi igazságosság jegyében lázadó értelmiségi generációba tartozott bele. A társadalometikának volt elkötelezettje; ez vitte el a kommunista párhoz, a puszta bűntudattól a változtatni akarás igenléséhez.

A kezdeti, indító motivációt visszatükrözve, kommunistának lenni mindig is „erkölcsi elhatározást", erkölcsi tettet jelentett számára. Annak „felemelő tudatát", „hogy az emberiséget megváltó mozgalomnak lett harcosává". Élete végéig ott hatott benne ez a morális pátosz, erkölcsi méltóság. Nemcsak szellemi fölényével, de nem utolsósorban ezzel is hatott. A meggyőződés érződött szavain: az etikai legitimáltság. A marxizmust a magyar valósággal, a magyar tradíciókkal forrasztva egybe nemcsak egy új társadalom- s történelemszemléletet hozott, de új moráligényt is, a kiteljesedett, mert programot adó társadalometikát: az erkölcsnek és a társadalomátalakítás kérdéseinek

elválaszthatatlan összekapcsolását. Azt az etikai meggyőződést, mely „legfőbb követelménynek tartja mindazoknak a viszonyoknak a megdöntését, amelyek közt az ember embertelen életre, szolgaságra, kizsákmányolásra, megalázásra, megvetésre van ítélve".

Nemcsak politikus volt így az emigrációból hazatért, felszabadulás utáni Révai József, de egyben egy új magatartásmodell közvetítője is. Nem véletlenül játszott oly központi szerepet esztétikájában a pozitív hős. A megalkuvás bölcseleteivel szemben, melyek (mint például az egzisztencializmus) elszakították egymástól a társadalmi ént s az individuálist, s az előbbit – *das Man*nak nevezve – teljesen az elidegenedett létnek dobták oda, a társadalmi emberrel szemben az individuálist nyilvánították csak autentikusnak, egy új embereszményt sugalltak az ő írásai: a tett és a népiség jegyében élő hőst.

Mert egyfelől a cselekedni tudás jelentette a Révai által igenelt ember lényegi ismérvét: „a tudatosan cselekvő, a közéletben részt vevő, küzdő, harcoló ember" volt számára a cél, aki „a valóság megváltoztatásának színvonalán" akarja élni egyéni életét. Másfelől pedig a népiség tartozott hozzá embermodelljéhez, a „forradalmi öntudatosság", a dolgozó tömegekkel való egybeforrás. Oly embereket kívánt, akik „mélyen bele vannak ágyazva magánéletükkel és közéletükkel, valamennyi problémájukkal a nép életébe", akik képesek arra, „hogy eggyé tudjanak válni népükkel, hogy mélyen át tudják élni népük érzelmeit", s az individuális én teremtette privatizáló bensőség helyett történelmi-társadalmi összefüggésben, nembeli szinten tudják élni az egyéni életet.

Ezért jelentettek példát számára Petőfi és Ady: a cselekvés és népiség hőseit látta ott bennük: „a népet képviselő, a néppel egybeforrott nemzeti költőt". „A magyar nép sorsának mély átélése, a magyar nép harcaival és felszabadulási vágyával való azonosulás" volt jellemző rájuk. Őket idézve – irodalomtörténeti

elképzelésének középpontjába a Petőfi–Ady vonalat állítva – a társadalometikával élő embert idézte. Az eltűnt citoyent. Mélyre véste annak a tudatát, hogy csak a nembelivel együtt teljesedhet ki az egyéni fejlődés. A világot pusztán elviselő, sziszifuszi emberképpel szemben élő lett újra a felvilágosodás nagy örökösége: a valóságot alakító, formáló ember. A Prométheusz-eszmény.

Hatott az egykori fiatalokra ez a társadalmi jellemet mindenek fölé helyező pozitívhős-igény. Ugyanakkor azonban visszatekintve világos ma már, hogy ott rejlett ebben a személyiségképben bizonyos fokú megoldatlanság is. Még a Lukács-féle nembeli én–partikuláris én dialektikus egységén nyugvó személyiségkoncepcióban is ott kísértett ez: az individuális én, a partikuláris ember túlzottan a nembelinek, a társadalminak rendelődött alá. Az autonóm, egyéni társadalmi látás és a társadalmiság konfliktusait elismerve is, csak bírálón, fenntartással (jobbára dekadenciaként könyvelve el azt) nézte még Lukács is az individuális sors és a társadalmiság konfliktusait. S Révai személyiségfilozófiájában – a blanquista-szindikalista hagyományokat mintegy tovább örökítőn – még erőteljesebben ütközött ki ez az egyoldalúság. Nem véletlenül szállott vitába a Lukács György-féle partizánelmélettel.

Lukács ha elsődlegesen a társadalmiság viszonylatában is, de be kívánta kódolni a marxista személyiségképbe az egyén vétóját, az autonómiát. Hierarchikus, nem gondolkodó, alárendelt viszonyból, a vak engedelmesség kapcsolatából alkotó, gondolkodó, partneri viszonnyá kívánta átalakítani az egyén és a párt kapcsolatát. A személyi kultusz előretörése, az egyéniség uniformizálására, a kétely kiiktatására, a monolit gondolkodásra való törekvés azonban szükségszerűen megkövetelte ennek az elméletnek, az ún. partizánelméletnek az elutasítását. S Révai meggyőződéssel végezte el ennek kritikáját. Más előjellel bár, de ugyanolyan élesen állította szembe egymással a társadalmi

embert és az individuálist, mint az egzisztencializmus tette. De míg az pusztán az egyest tekintette autentikusnak, ő épp ellenkezőleg, mint puszta privát lényt teljességgel háttérbe szorítandónak vélte az individuális ént az egyénen belül: „Egyén és közösség ellentmondását polgári fejlődés termelte ki – írta –, ez az ellentmondás a kapitalizmus egyik legszörnyűbb ellentéte, amely megmérgezi az emberi öntudatot, ez az ellentét a szocializmusban mint álprobléma foszlik semmivé."

„Álproblémának", „moralizálásnak" tűnt Révai előtt minden, ami a személyes, egyéni sors problémáira figyelmeztetett. Csak társadalmi dimenzióban vélte elképzelhetőnek az egyéni életet. „Egy egészséges fiatal ember (akár lány, akár fiú) – írta – megtalálhatja és megtalálja a munkásmozgalom nagy harci közösségébe beleolvadva a választ nemcsak értelmi problémáira, nemcsak társadalmi problémáira, hanem érzelmi életének legszemélyesebb, legegyénibb alapkérdéseire is." Hangsúlyozta ugyan, hogy ábrázolni kell a magánéletet, de azt lényegében teljesen a társadalmiság, a közéletiség függvényévé tette. Az a követelmény, hogy „neveljük az embereket a kispolgári önzés leküzdésére", az individualitást, az egyéni érdeket teljesen elvető kizárólagosság szavaival fonódott össze. Olyan ember volt szemléletében a kívánt pozitív hős, aki „fenntartás nélkül szolgálja a párt, a szocialista építés céljait", s képes „életre-halálra, feltétel nélkül azonosulni a harcban és bajban születő szocializmussal". Ez az elabszolutizált társadalmi erkölcs, „kérlelhetetlenség a közügy szolgálatában" „szentimentális kispolgáriságnak" bélyegzett minden oly törekvést, amely az egyes embert, s így a szándékot is figyelembe vette. „A szubjektív szándékok becsületességét előtérbe tolni az elkövetett hibák objektíve káros mivoltának enyhítésére: ez nem kommunista álláspont" – írta. A személyes motivációk iránt, s így egyben az egyén iránt is megszűnt nála az érdeklődés.

Esztétikájában is dekadenciának nyilvánított, elvetett Révai minden csak személyit. Ostorozta „a magánélet tökéletesen érdektelen magánkeserveit megéneklő költészetet". „A költő népének hangjaként, nemzetének aeol-hárfájaként legyen hőse a versnek – fejtegette. – A mi líránk nem a magánlélek magánkeserveit, hanem a nép nagy, közös érzelmeit kell hogy kifejezze." Rosszallta, ha „időtől és tértől függetlenül énekeltek a tavaszról, a tájról, a szerelemről, az ifjúságról". „A magánérzések és magánfájdalmak költészete" volt ez szerinte. Azt a lírikust állította oda ideálnak, akinél – mint például az ő értelmezésében vett Petőfinél – „a közélet problémái, a politika problémái alakítják legsajátabb magánéletét", s mint Vörösmartyról szóló verse bizonyítja: „baráti viszonyait is alárendelte kérlelhetetlen elvi hűségének". Még az annyira szeretett Adynak is szemére hányta a magánemberi engedékenységet; azt, hogy költészete „át meg át van szőve dekadens elemekkel, az elfáradás, a valóságból és a harcból való menekülés reakciós motívumaival".

A fórumon éles, a közéletiség elabszolutizált követelménye, az emberi inkognitót, a személyes szférát semmibe vevő társadalmiság legkiélezettebben a legegyénibb érzés, a szerelmi érzés tárgyalásánál mutatkozott meg. Ezt is csak a közéletiség összefüggésében kívánta láttatni. Ady szerelmi lírájáról írva bírálta például annak túlzottan személyes, vívódó jellegét. „Ez a szerelmi érzés azért dekadens – írta –, mert ellentmond a nagy, harcos, cselekvésre irányuló érzelmeknek." Déry *Feleletéről* szólva pedig a regény hősnőjének, Nagy Júliának szemére hányta, hogy „szellemi ábrázatát nem a pártért élő ember gondolatai határozzák meg, hanem a szerelmi szenvedély egy polgár iránt". „Kínos ellentmondást" érzett „Júlia kommunista mivolta és a Farkas Zénóval való szerelmi bonyodalma közt". „Aki így rajzolja, az tulajdonképpen azzal vádolja az illegális kommunistákat – rótta meg Déryt –, hogy nem az osztályellenség elleni harc prob-

lémái, nem e küzdelem minél sikeresebb megvívása volt a fő gondjuk, hanem személyes életük kérdéseinek megoldása." Holott szerinte hiba, ha valaki feltételezi, hogy az ember „legmélyebb egyéni problémáira nem ad választ az a harci közösség, amelyre rátette az életét". Az elabszolutizálódott társadalmiság következtében elabszolutizálódott, nagybetűvel íródott a párt, s kicsivel az egyén.

Maradéktalanul megoldhatónak vélte Révai a társadalometika jegyében a személyiség minden kérdését. Eszményként állította oda a minden egyénit, személyes dolgot kivető sorsot. A társadalmiság teljes mértékben elnyelte az individualitást. Mint végső világnézeti-etikai elvből ebből a sajátos személyiségképből lehet magyarázni – véleményem szerint – mindenekelőtt az ún. Révai-tragédiát. Nem utolsósorban ez érteti meg, hogy igazán mélyen nem nézett szembe az „ötvenes évek" legnagyobb vétkével, az etikai sokkal: a törvénytelenséggel.

A TÖRVÉNYTELENSÉGEK ERKÖLCSI SOKKJA

Jelképesnek tekinthető az, hogy az 1952. őszi irodalmi vitában, az ún. Déry-vitában az „individualista moralizálás" elleni tiltakozás állt Révai előadói beszédében a központi helyen. A sokasodó törvénytelenségek, a kitelepítések, a padláslesöprések, a tömeges internálások – árnyékában folyt ez a vita, a társadalmi mozgás és a politika közti növő feszültség erőterében. S Révai mintegy önmagát is meggyőzni akarva, s egyben egy nyugtalankodni kezdő irodalmi életet visszafogni vágyva, az elabszolutizált társadalmiság személyiségképét normának tekintve, „absztrakt moralizálásnak" nyilvánított minden felszökő kérdőjelt.

„Individualista moralizálás", „absztrakt moralizálás" volt innen tekintve „a társadalmi kérdések elszigetelt, elvont felvetése". Pusztán a miért minősített, és nem a hogyan. „Kispolgári álláspontként" könyve-

lődött el, ha valaki az útszélre lökött, tragikus emberi sorsokra hivatkozva töprengőn megállt, ha felsejlett benne a részvét érzése. A hegeli gondolatot, hogy az egész mindig több, mint a rész, a végletekig vive, az egyest nem is tartotta lényegesnek már. Meggyőződése volt: egyéni emberi tragédiák sorozatán át mehet csak előre az emberi haladás. Magánemberi szenvedéseken éppen ezért nem akadhat fenn a messzire látás.

Absztrakt moralizálásnak bélyegezte így például Örkény novelláját, a *Lila tintát*, a kommunista agronómus és a kitelepített polgárlány groteszk szerelmének ezt a leírását; „a pusztuló burzsoázia megsajnálását" látta ott benne. Absztrakt moralizálásnak tűnt személyes szempont és társadalmi szempont bárminemű szétválasztása, személyiségmorál és társadalommorál mégoly árnyalatnyi megkülönböztetése. Megrótta Déryt, mivel a *Felelet* Köpe Bálintja „a *Népszavá*ban... már csak azért sem bízott, mert ez mindig csak a hitvány, elvetemült tőkésekről írt, de soha egy szót sem a hitvány munkásokról". Vagy mivel a főhős nem tudott belenyugodni abba, „hogy minden kapitalista sommásan disznó legyen, azok is, akik személy szerint tisztességesek". „Ez a moralista rabulisztika nem Bálint, de Déry agyában született meg" – fűzte hozzá ehhez. Egy végletekig vitt társadalometika jegyében szemlélve, egyén és osztály elválasztását mindenféle formában hibának tartotta. Szerinte az egyén fölött is ítéletet mondott az osztály történelmi bűne.

Így csupán az osztályharc dimenzióiban, annak alárendelve volt hajlandó szemlélni az 1952-ben már megsűrűlő Rákosi-féle terrorintézkedéseket is. Felháborodott azon, hogy a tömeges internálások és kitelepítések nyomán, amikor – mint mondta – „az imperialisták a mi forradalmi államrezonunkkal és az államrezon által diktált rendszabályokkal, az osztályharc célszerűségi szükségleteivel és követelményeivel, képmutató módon, az elvont, osztályfölötti morál követelményét próbálják szembeállítani", akadtak olyanok

még a kommunisták között is, akiket „megtévesztett" „ez a moralizálás", „akik ingadoznak, kételkednek, engednek a burzsoázia morális köntösbe öltöztetett ideológiai nyomásának". Az 1918-as gorkiji példát idézte; a gorkiji dilemmát: „Az osztályharc követelményeinek, a proletárdiktatúra államrezonjának meg nem értése vezette az 1917-es forradalom után Gorkijt arra, hogy ilyen humanista, morális szempontok, követelmények alapján kerüljön szembe átmenetileg, rövid időre a proletárdiktatúra elkerülhetetlen keménységével... Lenin türelmesen magyarázta neki, hogy ez a moralizálás objektíve a burzoázia védelmét jelenti." Egyvalami hiányzott azonban a lenini magatartásnak ebből a rajzából: nem utalt reá, hogy Lenin komolyan vette és mélyen átérezte a gorkiji dilemmát, hatalom és erkölcs problematikáját. „Hm, pokolian nehéz feladat ez" – mondta az írónak, a hatalmat mint fegyvert az osztályharc frontján használni kényszerülő tartásról beszélve. Személyiségetika–társadalometika konfliktusának bonyolultságát, fájdalmas voltát érzetetni tudta. Révainál ennek jelzése elmaradt. Az elabszolutizált társadalometika jegyében ítélő élet a személyiségetika hozta kérdőjeleket zárójelbe rakta.

S igyekezett zárójelbe rakni ezeket nemcsak az 1952-es Déry-vita során, de az erkölcsileg legmegrázóbb törvénytelenség, a koncepciós perek valóságának napfényre jötte után is. Mint Lukács hajdani barátja bizonyára ismerte Lukácsnak még a negyveneş évek első felében írt s németül már 1948-ban megjelent *Ifjú Hegel* című könyvét, s a szerző töprengő kérdőjelei nélkül vette át belőle a társadalometika jogosságát igazoló gondolatokat. Hegelt – írta Lukács hősének a jakobinus diktatúrához való viszonyáról szólva – „széles történelmi látómezeje... arra késztette, hogy ezt a diktatúrát, amely iránt szíve mélyén ellenszenvvel viseltetett, a történelem világtörténetileg szükségszerű és elkerülhetetlen fordulópontjának tekintse". Szinte szóról szóra ezek a gondolatok csengtek vissza Révai

szavaiban, mikor egyszer az ötvenes évek közepe táján Szabolcsi Miklóssal együtt fentjártunk nála, s – mint az irodalmi életet leginkább foglalkoztató kérdés – a törvénytelenségek kerültek szóba. Érződött rajta a zavar, a döbbenet, de a szocializmus helyzetére, külpolitikai meggondolásokra, az imperialista környezetre, az attól való veszélyeztetettségre hivatkozva úgy érezte, túl kell lépni a történt tragédián. A legfőbb felelőst, Rákosi Mátyást sem vádolta, inkább mentegette. Az elabszolutizált társadalometika mintaalakjának, a „megvesztegethetetlennek", Robespierre-nek tragikus sorsát s példáját idézte. Lukácstól eltérően, öncélú, felesleges és szükségszerű terror között nem különböztetett. Egy kizárólagosan társadalmi pólusú személyiségkép jegyében élve nem volt hajlandó teljes mélységében végiggondolni a kommunista mozgalom nagy erkölcsi sokkját.

Erről tanúskodott 1957. március 7-i, széles körű visszhangot kiváltó, *Eszmei tisztaságot* című cikke is. Elvileg magáévá tette az MSZMP programját, a kétfrontos harcot. Tartalmilag azonban egyoldalúvá vált az érvelése. Igaza volt, mikor – a kontinuitás mellett szót emelve – óvott attól, hogy „az 1945-ös felszabadulás óta eltelt 12 esztendőt teljes egészében vagy túlnyomón negatívan értékeljük", és a kommunista helytállás egyik ismérvévé tette, hogy „10 éves küzdelmeink nagy vívmányait és eredményeit is feltárjuk és büszkén vállaljuk". Nem volt igaza azonban akkor, mikor a diszkontinuitás gondolatának szinte egyáltalán nem adott hangsúlyt. S a centralizmus fontosságát mint a proletárdiktatúra elkerülhetetlen kellékét látva is, demokratikus centralizmus és despotikus centralizmus különbségével nem nézett szembe. A törvénysértésekről szólva csak „a pártvezetés által elkövetett hibákról" beszélt, a *bűn* szót nem írta le. Sőt helytelenítette, az ellenforradalmi szóhasználatba tartozónak vélte az ilyen megjelölést. S az „ideológiai likvidátorság" rubrikájába került értékelésében

olykor a múlt hibáinak mégoly jogos, indokolt bírálata is. Csak a történelem elvont céljaira figyelve, a cél elérését is veszélyeztető, feleslegesen okozott számos egyéni szenvedés elhalványodott mintegy előtte. Politikai dimenzióba kerülve, a szilárd cselekvési egység biztosítása érdekében felhasznált, s így legföljebb vitatható (hibaként, de nem bűnként elkönyvelendő) politikai eszközzé – terrorrá – vált az, ami a maga valóságos helyén, etikai dimenzióban nézve, megbocsáthatatlan erkölcsi vétek volt. Csak politikai állásfoglalás minősítette itt a tett jellegét, s nem az emberség. Problematikus személyiségképpel, az elvont társadalmiság moráljával élve egy rendkívüli emberi intelligencia is téves választ adott a történelem nehéz, vallató kérdéseire.

EGY SZEMÉLYISÉGMODELL MEGKÉRDŐJELEZÉSE

Aki a közelmúlt kérdéseivel foglalkozik, egyben saját sorsán gondolkodik el. Hiszen ha bármilyen kis ponton, bármennyire a lényeget nem is érintőn, ha pusztán szemlélőn is, de ő is jelen volt. Így a megtörténtekért, ha nem is politikailag, nem a világ előtt, de etikailag ő is felelős. Köteles hallani a lélek kérdő szavát; a lelkiismeretét, s megérezni azt, hogy a múltról beszélve magáról is szól. Nem pusztán teoretikus, de személyes probléma így számára a visszatekintés. Önmagának, önmaga folytonosságának tartozik azzal, hogy igyekezzék felmutatni azt, ami ott érték volt, s önmagának, önmaga belső meghaladásának, „diszkontinuitásának" tartozik azzal, hogy szembenézzen, valljon a kor szégyeneiről. Elválaszthatatlan a múltidézéstől a gyónó számvetés.

1945 után, mint számos fiatalnál, a kívül maradó, a maga tisztaságát puszta félrevonulással, a privátszférába – az inkognitóba – való zárkózással megőrizni vélő individuáletikai magatartás elégtelenségét megélve, annak hazugságát, felelőtlenségét, emberárulását

érezve, meghatározó élmény volt számomra a Lukácstól oly találóan bírált „izolált énnél", szigetemberrel a szembefordulás, a társadalometika fontosságának a felismerése: az elkötelezettség. A szociális igazságosság kérdése mindenek fölé nőtt. Magamban hordtam Móricz *Betyár*jának a hajdani proudhoni mondást magyarrá élő dacos kiáltását, ahol az őt tolvajnak gyalázó grófi családnak az alvégre, az éhségre, a szegénységre kimutatva a szemükbe vágja: maguk a tolvajok; „...maguk tíz krajcárt fizetnek egy embernek egy napi munkáért, sose jutott eszükbe, hogy kiosszák, ami nyereség van, a szegények között. Maguk itt hatan akarják megenni harminc csirkének a mejjehúsát, meg a kövér combját. Odale meg az emberek a répát lopják a földből... maguknál ilyen terített asztal van, énnálam meg száraz kenyérhaj sincs, ha megőrülök is az erőfeszítéstől." Amivel évezredeken át kompromisszumot kötött a magát tisztának vélő, magánemberi erkölcs, individuálmorál: az ember ember által történő kizsákmányolása jelent meg itt úgy, mint a legnagyobb vétek. Az ellene való cselekvés magasodott fel mint a legerkölcsösebb tett. Alapélménnyé vált: az összemberi közös felelősség. Az, hogy egy mégoly távoli kisemmizettségről, elnyomásról sem mondhatja senki, nincs köze hozzá, úgyse tehet ellene semmit. Hiszen minden, ami társadalmi eredetű, a társadalmon át megváltoztatható. Bármily kis mértékben, de szerepet játszik így a kizsákmányolás továbbélésében vagy megszüntetésében minden egyes kis emberi döntés: nemet mondás avagy eltűrés. Az erkölcs parancsa lett a cselekvésvállalás, az elkötelezettség. S a kommunista párt ennek az erkölcsi állásfoglalásnak nem utópikus-anarchikus, de reális útját jelölte ki: a társadalom egészének, a világ rendjének átalakítását – a szocializmus megteremtését.

Igazolt ez a párthoz elvivő etikai élmény egy olyan magatartást, amelynek legfőbb parancsa volt a mozgalomban való, minden magánügyet háttérbe szorító

teljes feloldódás. Vitt, sodort magával a korai messianisztikus hitekkel együtt a szolgálatetika, egy absztraktul értelmezett, mert szinte kizárólag csak emberségre, történelemre néző társadalommorál. Az életalakítás példáinak a forradalmár hősöket tekintve, az önfeláldozás jelent meg úgy, mint az egyik legfőbb emberi erény. Önként, meggyőződésétől hajtva, célból, feladatból eszközzé fokozta le önmagát az én. Egy nagyobb egész szolgálatának rendelte alá egyéni életét. Kedves idézetem volt akkoriban Garibaldinak Kossuthhoz küldött üzenete: „Mi azért vagyunk, hogy az ügynek használjunk, s hogy az bennünket elkoptasson." A *mi* névmásra akartam felcserélni teljesen az *ént*. A történelmi, a nembeli ember nevében mellőzhetőnek akartam látni az annyi szenvedést, problémát okozó individuálist. Egyedül a társadalmi cselekvés tűnt olyannak, amely az egyéni életbe értelmet hozhat; a másokért való lét, a közösségi erkölcs. Kialakult egy személyiségkép, mely – a társadalmi embert és az individuálist egymástól elválasztva – ezt az utóbbit mint partikulárist, mint puszta privát ént háttérbe szorítandónak vélte az egyénen belül.

Egyéni-emberi s történelmi-politikai tapasztalatok nagy száma kellett számomra ahhoz, hogy az ebben a személyiségkoncepcióban rejlő problémákkal szembe tudjak nézni, s világossá váljék, hogy tudatosítandó az a konfliktus, amelyet „elvont moralizálásként" nyomott le a mélybe, mintegy a tudat alá egy elabszolutizált társadalomközpontú látás. Egyre inkább érezni kezdtem a személyiség két lényegi összetevőjének, individuális énnek és társadalmi énnek belső feszültségét. Mind világosabbá vált, hogy vannak problémák, melyeket nem tud megoldani maradéktalanul a nembeliség, a társadalmiság jegyében az én. A természeti ember számos konfliktusát lehet, hogy elintézi egyszer a történelem, de Martin du Gard *Thibault családjának* csöndes szkepszise még nem legyinthető félre könnyedén. A regény egyik hősét, Meynestrelt,

a forradalmárt otthagyta egy nő, s az egyéni élettel összeomlott benne a társadalmi ember, a forradalmár is. S Meynestrel jelkép volt.

Tapasztalnom kellett, hogy minden társadalmiság ellenére is saját sorsába kötnek be mindenkit a természeti ember olyan problémái, mint betegség, fájdalom, szenvedés, szex, halál, a megváltoztathatatlan és megrázó végesség. S nemcsak ezek a természeti emberrel együtt járó jegyek, de állandó konfliktusforrást jelentenek az individuális kötöttségek is, az ún. primér kapcsolatok: szülői, gyermeki, házastársi, szerelmi, baráti stbj viszony. A történelem felől nézve mindez partikularitás, esetlegesség, mégis számtalan életet láttam magam körül, amely az „új ember" minden hitvallása ellenére is szenvedett ezektől. S szembesülnöm kellett egyfajta sajátos skizofréniával: nemegyszer két szinten zajlott a lét. Fent az „új emberről" szóltak a szavak, lent loholt az egyén szubjektív célok, szexuális és másfajta vágyak húzó sűrűjében; mozgatott az érdek. Megvétózta folyvást az „új ember" eszményét az embertermészet.

Saját sorsomban is éreznem kellett társadalommorál–személyiségmorál konfliktusán át a tépő kettősséget. Az apámékhoz való viszony megéreztette azt. 1949-ben felerősödött a „klerikális reakció" elleni harc. Apám pap volt, így szükségszerűen támadottja lett ennek a kampánynak. Egyéni tisztességet ismerve lehetetlen volt elszakadnom tőle, ellentétbe kerültek az érzelmeim és az elveim. Az 1952-es Déry-vitában – egyetértve is Révai Józseffel – a központi kérdésről, az „elvont moralizálásról" talán éppen ezért nem tudtam szólani. Egyénileg nekem magamnak is ilyen problémákkal kellett megküzdenem.

1956-ig azonban igyekeztem pusztán kihordani s nem végiggondolni önmagamban az ily konfliktusokat. Ott hagytam őket elintézetlenül, nyitottan a mélyben. A tudatosság szintjén, a történelem magaslatán való emberi élet lebegett eszményként előttem. Át

akartam lépni a napi valóság felhalmozódott kérdőjeleit. Ennek igazolására egy hegelizáló mondatot is gyártottam magamnak: „A szem a látásnak nemcsak eszköze, hanem korlátja is" – írtam. Ady *Új s új lovat* című versének hősét idéztem, a ma fölött vágtató lovasnak a képét. „Nézze túl a szemem" – volt parancs számomra: a közelre nézés tagadása, a csak távlatokban élés.

1956 keserű bírálata figyelmeztetett ennek a magatartásnak a tévesztettségére. Két vonatkozásban is. Egyrészt a maga felfakadó, ösztönös, mély népi keserűségével. A nép távoli, elvont, történelmi érdekeire való hivatkozás szembe kellett hogy nézzen önmaga csődjével: a ma élő népnek okozott szenvedésekkel. Egy ösztönös, spontán népi felkelés ezeket egyértelműen, a szemet többé nem behunyni hagyón láthatóvá tette. Nyilvánvalóvá vált, hogy az 1956-os tragédiába jelentős mértékben belejátszott egy társadalomlélektani ok is: a közösségi gondolat nevében elnyomott individuális én dacos lázadása. Át kellett élnem a gamelini komplexust, Anatole France hősének belső vívódását; annak a tudatát, hogy a jövő nevében nem lehet bűntelen a jelen valóságtól messzire szakadni, hogy az emberiség a konkrét élő embert nem feledtetheti. Éreznem kellett a személyiségetika parancsát. De ugyanakkor éreznem kellett, hogy önmagában az sem szabhat irányt. Töprengésre késztetett ugyanis 56 a maga másik arcával is, a maga ellenforradalmi jellegével.

Mert bármennyire az ösztönös népi keserűség fakadt is fel az októberi eseményekben, a folyamat jellegét (mint annyiszor a nemzeti és szociális szempontot szembeállító, ellentmondásokkal terhes magyar történelemben) végül is s itt is más határozta meg: a múlt uralkodó osztályainak besugárzó, nagyobb politikai iskolázottsága, a gazdagság oly nehezen legyőzhető, mert mélyre idegzett, több évszázados és szupranacionális szolidaritású kulturális-politikai privilegi-

záltsága. A cseléd- s gyarmattartók ősi, uralmi fölénye. Egy volt tanítványomnak, egy hajdani bárófiúnak szavai csengtek vissza ekkoriban bennem, aki amikor 1945-ben meghallotta, hogy kommunista lettem, így „oktatott" ki: „A plebsszel, a senkikkel, a tudatlanokkal állítsd most össze. A hatalom művészet. Mi évszázadokon át tanultuk ennek fogásait. A te néped úgy fogja elveszteni majd a megszerzett hatalmat, ahogy azt csak egykori suszterek s volt cselédek tudják." S valóban így történt. Épp úgy, mint 1919-ben, az ő számos csatornán s közvetítésen át besugárzó hatalomkezelő művészetük volt ekkor is erősebb. Az lett irányszabó, s a formális kormányt mint „a múlt rendszer örökösét" semmibe véve és bábként mozgatva vitte az országot, a spontán népi mozgást a mind egyértelműbb ellenforradalom felé.

Társadalometika–személyiségetika konfliktusának másik oldalát így ismételten át kellett hogy éljem: a társadalmi morál ütközött újra az individuálissal. Hiszen objektív jelentését nézve ellenforradalom volt az, amit a Rákosi-féle vezetés által elkövetett hibák következtében őszintén, mélyen forradalomnak látott a nemzet nagy része. Azokkal kellett szembekerülnöm így, akik hozzám egyénileg oly közel álltak. Amit kicsiben – nem sokkal előbb – az apámékhoz való viszony, a velük kapcsolatos konfliktus jelentett, az ismétlődött meg most nagyobb méretekben. Egyszerre kellett igyekeznem hűnek maradni a történelemhez, a szocializmushoz s a velem azonos nyelvbe, hagyományokba kötött emberi sorsokhoz; barátaimhoz, rokonaimhoz. Ami nemzeti kérdés és internacionalizmus összeütközéseként fogalmazódott meg, az nem utolsósorban itt gyökeredzett: társadalmi ember és individuális ember eltérő irányú feleletében. Problémává vált társadalometika–személyiségetika viszonya újra. S most már nem elfojthatón, nem mélybe szoríthatón. Kezdetét vette egy folyamat bennem, amelyet oly történelmi élmények mellett, mint például az 1968-as

prágai események, a napi tanári és irodalomtörténeti munkám hozta tapasztalatok csak még inkább elmélyítettek.

Mint tanárnak tapasztalnom kellett, hogy paradigmaváltás ment végbe a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az ifjúságban: a társadalmi énről az individuálisra, a társadalomátalakításról az önépítésre tolódott a hangsúly. Ha más nem, az egzisztencializmus újraéledése tanúskodott erről. A kritikába új divatszavak jöttek: *egzisztencia, egzisztenciális, egzisztencialitás, lét, léttudat, létérzékelés, létszemlélet, létszint, sorstudat, őselv, hangoltság, világállapot, világérzékelés* stb. A korábbi társadalmi helyett létfilozófiai lett a tudományos zsargon. Adynak az *Új s új lovat* című versében kifejtett hitét Tandori Dezső *Hommage*-a vitatta: a váltott lovakon tovább vágtató ember büszke öntudata helyett megjelent a kérdés: *„Ki szedi össze váltott lovait. – Ha elhulltak, ki veszi a nyakába"*. Az elesettek, az elhullottak, az áldozatok felé fordult a tekintet, a szociális értelemben vett szegények helyett a spirituális-etikai értelemben vett szegények felé. A nemnél fontosabb lett az egyéni létező. Mintha csak Montaigne régi gondolata éledt volna újjá; azé a Montaigne-é, aki az egyest, a halál döbbenetével szemben élő egyszeri létezőt, az individuális ént, a személyiséget minden Utópiánál, tervelt Napállamnál, Új Atlantisznál többre értékelte.

Jelképes volt számomra az egyetemi szemináriumaimon szinte minden évben feltett etikai tesztkérdéseimre érkező válaszok átalakulása. Egy alternatívát állítottam fel. A két nagy huszadik századi „osztályáruló", a maga osztályát erkölcsi okokból ott hagyó két nagy magyar forradalmár közül kinek van vajon inkább igaza: a személyiségetikát elsődlegesnek valló Károlyi Mihálynak-e, aki 1919-ben épp úgy, mint 1949-ben, ha úgy érezte, hogy a vállalt üggyel együtt neve, emléke is beszennyeződhet, mindig visszavonult, kivált a történelmet formálók közül, a maga individuális tiszta-

égát a vállalt feladatnál fontosabbnak vélte – avagy Lukács Györgynek, aki a társadalometika törvényeit érezve meghatározónak, hogy a nagyobb bűnt, a harcból kiszállást, s ilyképp a kizsákmányoló társadalmakkal való megbékélést elkerülhesse, a rossz politikai gyakorlattal nem értve is egyet, mégis végigjárta a szükségesnek látott történelmi utat? Erre a kérdésre mind sűrűbben érkezett válaszként a Károlyi neve. Az egyéni-emberi tisztaság őrzése a mégoly helyes, igaz, nagy történelmi-társadalmi célok diktálta állásfoglalásnál is előbbre való lett.

Ezekhez a pedagógiai jellegű tapasztalatokhoz sorakoztak a szakmaiak is. Napokat töltve a párizsi Musée de l'Art Moderne-ben, Mallarmétól Eliotig, Kafkától Beckettig újraolvasva a modernség íróit, mindinkább éreztem: nem tekinthető puszta zsákutcának a huszadik századi esztétizáló és avantgárd modernség. Nem véletlen, hogy a pejoratív csengésű *modernizmus* helyett a *modernség*et kezdtem műszóként használni. Egyre inkább meggyőződésem lett: nem a partikularitásban való bentragadottság művészete ez, nem pusztán válságjelenség, de egyben a fenyegetett személyiség védője, önvédelme is. Szembefordulás az elidegenedéssel.

Még inkább erre a belátásra késztetett a magyar modernséggel való foglalkozás. Egyre kevésbé tudtam a dekadencia megbélyegző műszavával elkönyvelni ennek jelenségeit. Első Ady-könyvemben centrális kategóriaként használtam még ezt a fogalmat, az *Intés az őrzőkhöz*ben viszont teljességgel mellőztem már mint magyarázó elvet. Ady költészetének Révaitól még dekadensnek érzett művészi jegyeit egyre inkább az érzelmi forradalmiság, a lázadó személyiség, illetve antiimperialista forradalmiság problémakörével kapcsoltam össze. Úgy fogtam fel, mint egy kérdező-kereső, ellentmondásos valóság, a huszadik századi imperialista világ hű tükrét: egy túlszervezett, elgépiesedő világban az egyén féltését. S átértékeltem ön-

magamban Babits és Kosztolányi költészetét is. Nem a társadalmiság tagadását éreztem lényegesnek többé már bennük, de azt, ami múlhatatlan érték: a személyiségmorált – az emberi méltóság őrzésének vágyát, mindenfajta kiszolgáltatottság, embermegalázás elutasítását; az egyén tiszteletét.

Mindezek a szakmai kérdések azonos tartalmi pont felé mutattak. Egyre inkább azt kellett éreznem: a gondolataim közt kísértő, nem megnyugtató problematikus ítéleteknek a bennem élő, s nem utolsósorban Révai József írásai nyomán kialakított személyiségkép a végső forrása. Kosztolányi-könyvem nem pusztán kritikai átértékelés volt, de egy személyiség-elképzelés revíziója is. Egyre inkább szükségesnek véltem, hogy – az elabszolutizált társadalmiság etikáján nyugvó, unipoláris, egyértelműen társadalomközpontú személyiségképet korrigálón – egy bipoláris, kétközpontú személyiségképet tételezzek fel.

TÁRSADALOMETIKA–SZEMÉLYISÉGETIKA KETTŐSSÉGÉN NYUGVÓ SZEMÉLYISÉGKÉP

A személyiségkép szükségesnek ítélt újragondolása semmiképp sem jelenthette számomra a társadalometikáról, annak meghatározó szerepéről való lemondást. Akit egyszer átjárt a szegényekre nézés követelménye, az összemberi előrehaladás iránti elkötelezettség, aki a világ belvárosain túl megtanulta látni a külvárosokat s az alvégeket is, a világ végtelen, fénytelen részeit: az az individuáletika csak a maga egyéni tisztaságára néző megalkuvásába nem térhet már vissza. Árulás annak a szemében az egyes embernek, az individuumnak az emberiséggel való szembeállítása és az utóbbinak mint mire sem kötelező, félrevezető általánosságnak gúnyos, lenéző emlegetése. Aki már tudja, hogy nemcsak egy egyén, de a közösség sorsa is lehet személyes jellegű erkölcsi probléma, annak számára nem lehetséges többé a puszta privátba – az inkognitóba –

való bevonulás, az izolálódás, a világ nagyobb és szegényebb részének, a történelem alatti népek és osztályok feltörekvő szándékainak a semmibevétele. Az elabszolutizált társadalometika egyoldalúságait nem az elabszolutizált személyiségetika – az individuáletika – egyoldalúságaival kívánja az orvosolni már, de keresi azt a bizonyos *tertium daturt*: két helytelennek megismert magatartás között és fölött a megoldást ígérőt.

A kettős én problémájának korai, úttörő jellegű felvetése következtében elindító volt számomra ebbe az irányba Lukács *Pártköltészet* című tanulmánya, az abban kifejtett személyiségkép, a „koncentrikus kör" teóriája. Úgy tételeződött ott az egyéniség, hogy adott egyfelől annak társadalmi köre, másfelől pedig az individualitás köre: a *mi*-kör és az *én*-kör, s az ideális az, ha – mint Lukács írja – „az egyéni élet köre és a kor társadalmi életének köre koncentrikus", ha a kettő egybeesik, ha az egyéni kör rádiusza eléri a társadalmiét, ha minden pusztán individuálist kivetve az individualitás a közzel azonosul, ha maradéktalanul a történelem szintjén, a nembeliség szintjén tudja élni az én a maga életét. Végső soron tehát a kettős én létét tételezve is egybemosta így ez az elmélet az individuális és a társadalmi ént, szinte maradéktalanul az utóbbinak rendelte alá az előbbi létét. A konfliktushelyzetek lehetőségét tudatosítva is a konfliktusfeloldás irányát túlzott egyoldalúsággal jelölte ki így. Végső soron tehát a bennem felgyűlt kérdőjelekre ez a teória sem hozott megoldást, más irányba vittek az indíttatásai. A koncentrikus körként elképzelt személyiségléttel (a mértani hasonlatok nyelvénél maradva) mindinkább az „elliptikus" személyiségelvet állítottam szembe. Nem a két kör, de az egységes személyiségen belüli két fókusz léte lett személyiség-elképzelésemben a meghatározó. Egy olyan ember lebegett előttem eszményként, akiben az individuális és a közösségi, a személyiségetika és a társadalometika egyszerre s egyforma

súllyal él. Egyszerre szab törvényt neki a lélek belső hangja, a Szókratész-féle daimonion és a haladó, társadalmi elkötelezettség.

Igaz: nincs társadalmon kívüli, önmagában álló, elvont bensőség (ha csak egy isten létét nem tudja tételezni magának valaki). Igaza van Lukácsnak, amikor hangsúlyozza: „amit bensőségnek, (idézőjel nélkül) léleknek nevezünk, ...az a társadalmi-történelmi fejlődés terméke". De kétfajta nembeli összefüggésben él mindig az egyén: az egyikbe saját külön sorsa, személyes élete, a másikba viszont a nem tágabb élete, a történelem, az emberiség léte fűzi be. Primérnek és szekundérnek, Tönnies megkülönböztetését némileg módosítva, *Gemeinschaft*nak és *Gesellschaft*nak is lehet nevezni ezt a kétfajta kötődést. Nem nembeli és partikuláris én ellentéte ez, de társadalmi és személyes én közti különbség, kétfajta – tágabb és szűkebb értelemben vett nembeliség.

Hiszen a nem életében elfoglalt helyét tekintve az egyén mindig kettős arcú – egyfelelől történelmileg-társadalmilag, másfelől pedig a maga egyéni természetétől s létezése primér tényeitől meghatározott – lény. Adott egyfelől minden egyesben a maga érték- és szerepválasztásai révén kialakuló társadalmi ember, a történelemben, az emberi haladás, az összemberi fejlődés normatíváiban gondolkodó lény, kinél az értéket a történelemhez, a jövőhöz való viszonya méri, az, hogy az összemberi kiteljesedés szempontjából fontos feladatokat miképp teljesíti, mennyire igyekszik használó élet, hasznos élet lenni. Adott másfelől minden egyes személyiségben a Kosztolányi-féle „bölcső és koporsó közt" élő én, az individuális ember, az ember a maga pszichológiai-genetikai-biológiai adottságaival, interperszonális viszonylataival, szűkebb közösségekbe való beszőttségeivel, az ember mint egyéni létező, kinek erkölcsi értékét az emberi létezésnek s együttélésnek évezredeken át kikristályosodó szabályai mérik. Az, hogy mennyire igyekszik nemcsak

használni akarón, de egyben jó emberként – emberhez méltón, méltósággal élni. (Az SZKP új programja nem véletlenül használja ennek az erkölcsi értékszférának megjelölésére a *humanista* jelzőt, megkülönböztetve az erkölcs két fajtáját: a „közösségit" és a „humanistát".) Vagy ahogy a társadalmi én és az individuális én belső problémáit, összetettségét, dialektikáját megélő költő, József Attila megfogalmazta ezt a kettősséget: *„Az elme, ha megért, megbékül. – De nem nyughatik a szív nélkül. – S az indulat múló görcsökbe vész, – ha fel nem oldja eleve az ész."*

Mert az elmével, az ésszel hozható kapcsolatba az én egyik fókusza, az egyénben rejlő, tágabb értelemben vett társadalmi én. Az emberi összfejlődéshez való viszonyban az ész lehet mindig a legbiztosabb eligazító. A szív rejtett szálai kötik meg viszont a másik ént, az individuálist. Azok fűzik be szülőföld, család stb. eltéphetetlen hálózatába, kötelezik az élet méltó elviselésére, s éreztetik meg vele az embertestvériség megkötő érzését. A végtelenbe rohanó, legyőzhetetlen összemberi értelemben vett nembeli lény mellett, aki nem ismer tragédiát, hiszen a nem sorsa nem lehet soha tragikus, ez a másik én halállal, szenvedéssel, a természeti ember egyéni sorsával, a létezés tragédiáival behatároltan él. Szüksége van a szív fényjeleire. Kell neki egyfelől az elviselni tudás belső méltósága, másfelől pedig a jóság, a megértés. Külön egyéni sorsa, szenvedése, külön egyéni boldogságvágya nem intézhető el azzal, hogy ő csak eszközlény. Ő nem csupán eszköz, hanem egyben cél.

Nem filozófiai tanulmányok, de főleg a költészet, elsősorban a „civódó magyart" s az „Élet s Halál fiát" önmagában szétválasztó Ady és az ész s szív jeleit egyszerre figyelő József Attila költészete nyomán egyre inkább a kétpólusosság jegyében alakítottam ki a magam számára egyfajta etikát és magatartásmodellt. Különös ösztönzést adott ennek a személyiségképnek a létrejöttéhez az új szovjet irodalom, annak kivált-

képp egy erőteljesen etikus beállítottságú ága, az ún. „falusi próza", Ajtmatov, Asztafjev, Bikov, Raszputyin, Suksin, Zaligin stb. művészete. Nem a lassan felszámolódó, a múlt emlékeibe süllyedő, szétomló faluról szól ez az irodalom. De éppúgy, mint Illyés Gyulánál, Veres Péternél, Nagy Lászlónál, Simon Istvánnál, Váci Mihálynál, arról, ami a falu eltűnte után is meg kell hogy maradjon: a népi erkölcsi tapasztalatokról. Azokról a múlhatatlan erkölcsi értékekről, amelyeket a néppel sokáig egyet jelentő dolgozó parasztság – a Móricz Zsigmond-i „tisztes szegénység" – gyűjtött fel a maga létében az emberi együttélés ezredei során, s örökített át más dolgozó osztályoknak is mint erkölcsi emlékezetet, mint kötelező erkölcsi tradíciót. Tudománnyá, művészetté válva s a nevelés által folyvást továbbadva bekódoltan él az szinte az egyesben, mint pascali *ordre du coeur*, szinte mint emberi szubsztancia. „Elvont, individualista moralizálásként" sohasem lökhetők félre ennek szabályai. Hiszen ennek a történelem mélyén, mintegy „tudatalattijában" formálódott, átöröklődő morálnak – a népi erkölcsiségnek – a birtokában lehet csak az egyes valóban autonóm, öntörvényű lény, a maga méltóságát, integritását minden körülmények közt őrizni tudó, igaz személyiség. Belsőleg szuverén. Akiben adott mint szétmorzsolhatatlan személyiségmag – Bikov *Az ő zászlóalja* című kisregényének szavait idézve – valami, amin „a véletlennek nincs hatalma: azaz az emberség". A társadalometika rendezi az ember viszonyát az emberiséghez, a történelemhez, a makrovilághoz, a személyiségetika pedig a mikrovilághoz, a körötte lévő emberekhez, s nem utolsósorban önnönmagához.

Felmerülhet azonban, s joggal a kérdés: nem vezet-e ez a kétpólusúan elképzelt személyiségmodell a Révaitól oly sokat ostorozott „vívódó hőshöz", hamleti lélekhez, a cselekvésben való elbizonytalanodáshoz? Talán azért lehet *nem*mel válaszolni erre a kérdésre,

mert a társadalometika sugárzása is érvényesül itt, attól pedig elválaszthatatlan a tett, a jövőt formáló, küzdő, alakító szándék. Mert ami igaz az egyik oldalon: a történelem és az emberiség iránti felelősség nem menthet fel soha az egyes ember iránti felelősség alól – igaz ez a másik oldalon is: az én önmaga egyéni tisztaságára, becsületességére hivatkozva sem fordíthat hátat soha a mégoly távoli emberi szenvedéseknek sem. A társadalmi felelősség alól sincsen felmentés. Nem a cselekvés ténye, kötelessége változik tehát, csak a mikéntje. Különböző erkölcsi törvényeket – a társadalometika és a személyiségetika törvényeit – egyeztetve nem habozóbbá, de gondolkodóbbá lesz csak a cselekvés. A Max Weber-i szóval: felelősségetika foglalja el az érzületetika helyét. Folyvást alternatívák közt, döntésre kényszerülten élni sohasem érzi késznek, befejezettnek így önmagát az én. Mindennapi önmegvalósítás lesz az önépítés, igazolva mintegy a *Faust*ban adott goethei szavakat, ezt a mélyértelmű, lírai személyiségdefiníciót: *„Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben – der täglich sie erobern muss"* („Csak annak jussa élet és szabadság, – Ki napról napra küzdi ki").

Kontinuitás – diszkontinuitás

BESZÉLGETÉS ERKI EDITTEL

1977: Száz éve született Ady Endre. Mit tart az Ady-év legfontosabb tartalmi céljának?

Mint irodalomtörténész, remélem, alkalmas lesz ez az évforduló nem utolsósorban talán arra is, hogy fokozottabb mértékben tudatosodjon a közvéleményben a marxista irodalomtörténetírás új Ady-képe. Irodalomtörténetírásunk elsődlegesen a magyar marxista Ady-kutatás két úttörőjének, Lukácsnak és Révainak a gondolatanyagát viszi ma is tovább. A forradalmiságot tekinti az Ady-költészet kulcskategóriájának. De nem pusztán a demokratikus forradalmárt látja immár a költőben, hanem az antiimperialista forradalmárt is. A kései Adyra, *A halottak élén* Adyjára tolódott át a szemlélet súlypontja. E felől a kilátópont felől mérjük fel korábbi útját is. Sokkalta inkább láthatóvá vált így az az Ady Endre, aki nem pusztán egy népnek, de a huszadik századi emberiségnek a problémáit is visszatükrözte. Nyilvánvalóbb lett Ady költészetének összemberi jellege, antropológiai-ontológiai tartalmassága, huszadik századisága. Bár az igazság kedvéért meg kell jegyezni: Révai tanulmányaiban *A halottak élén*ről szólva voltak már utalások ebbe az irányba.

Kétségtelen, hogy Révai irodalomtörténeti tanulmányai első érett, kiteljesedett példái a magyar irodalmat vizsgáló marxista tudományos módszer alkalmazásának. Lukács alapvető rendszere mellett az ő vizsgálódásai nyitottak új fejezetet a magyar irodalomlátásban. De vajon nem kompromittálta-e a kultúrpolitikus Révai a tudóst? A személyi kultusz időszakának szektás kultúrpolitikai torzulásai főként az ő nevéhez fűződnek. Ady-

val kapcsolatban például emlékeztetnék az MDP 1951 februárjában tartott II. kongresszusán elmondott beszédre, melyben elhangzottak az azóta sokat idézett szavak: „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula..." Akiknek művészetét – ide sorolva József Attila művészetének egy részét – Révai szerint „néptől idegen", „dekadens" vonások is jellemzik. És következik a „Lobogónk: Petőfi" jelszó, a sematizmus hivatalos meghirdetésének jelszava, amely Petőfi költészetének forradalmi lényegét éppúgy elutasítja, mint Adyét vagy József Attiláét.

Remélem, nem gondolja komolyan, hogy Révai József ellentmondásos és nagyon bonyolult, kultúrpolitikai pályáját egy rövid beszélgetés során tisztázni lehet. Elsietett általánosítások helyett egyetlen kérdést vetnék fel csupán, amely ezzel kapcsolatban most foglalkoztat: a kontinuitás és diszkontinuitás problémája ez. Miképp lehetséges, hogy noha az ország vezetésére döntő befolyással bíró egyének messze távolodtak az ötvenes évek első felében a marxista úttól, az innen eredő torzulás mégsem lett végzetes? Igaz: az ellenforradalmi tragédia létrejöttében jelentős mértékben, sőt meghatározóan közrejátszottak az akkori hibák, mégsem tették semmivé a lényeget: akkor is a szocializmust építette a párt vezetésével a nép, megvetette a szocialista fejlődés hazai alapjait. A probléma számomra: hogyan történhetett ez? Az összefejlődés vonatkozásában viszonylag könnyű erre a kérdésre a válasz. Hisz adottak voltak a párt céljai, elvei, adott volt a párt szocializmust építő politikája. A pártmunkások, az egyszerű kommunisták, a párt mellett álló dolgozók százezrei elsősorban azt vitték előre, és nem annak a legfelső vezetés szűk körétől eltorzított mását. Kulturális téren azonban – épp a terület viszonylagosan kis volta folytán – a centralizálás és így a fenti torzulás is sokkalta erőteljesebben érvé-

nyesülhetett. A tömegek korrekciója helyett azért vélem úgy, hogy be kell itt kapcsolni magyarázó elvként a minőség korrekcióját. Így kerül elő Révai munkásságának ellentmondásossága, a Lukácstól emlegetett „Révai-tragédia", az a probléma, amelyet a Révai-kérdés kapcsán úgy fogalmazott meg egy helyütt Aczél György, hogy „voltak kiváló tulajdonságokkal rendelkező elvtársaink, akik forradalmi áldozatvállalásukkal, egyéni képességeikkel kiemelkedtek, ám mindezen értékeik ellenére sem voltak képesek szembeszegülni a személyi kultusszal, illetve maguk is kifejezték a személyi kultuszt".

Nem kétséges, hogy mint a legszűkebb vezetés hajdani tagja, osztozik Révai a Rákosi-vezetést érő, történelem adta súlyos ítéletben. Annak a vezetésnek a felelőssége az ő felelőssége is. De nem kétséges az sem – tények tanúsítják, mint pl. a sematizmus elleni vita –, hogy a maga külön területén, a kultúrpolitikában, nemcsak átvitte az összpolitika torzulásait, de paradox módon korrigálta is részben ezeket. Persze csak részben. Hisz a kultúrpolitika mindig az összpolitikának van alárendelve, nagyon is viszonylagos lehet csak a szabad mozgása. De bármily kismérvű lehetett csupán ez a szabad mozgás, az összetett elemzés köteles számot vetni vele. Bizonyos lehetőséget teremtett ez arra, hogy nagyobb erővel hassanak a marxista–leninista esztétika nem eltorzított, de valós elvei, hogy bátorságot kapjon az írói szuverenitás és valóságlátás. Ha mégoly kismértékben, de hozzájárult ahhoz, hogy minden ellentmondás ellenére is a szocialista fejlődés éveiként tarthassa számon kulturális vonatkozásban is az ötvenes éveket a történetírás.

Érintette ezeket a kérdéseket a Kritika *októberi számában közzétett* A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán *című írásában is. Mi volt ezzel a cikkével a célja?*

Munkámmal kapcsolatos napi feladatok, meggon-

dolások késztettek a megírására. Lektoráltam az Irodalomtudományi Intézetnek az 1945 utáni irodalommal foglalkozó, készülő kötetét. Ennek a sok szempontból úttörő, igényes műnek fejezeteit olvasva ugrott szemembe egy eltöprengtető egyoldalúság. A szerzők egy része – nagyon helyesen – minden korszak irodalmában keresett értéket, az 1940–45 közöttiben éppúgy, mint az 1945–48 közöttiben. Egyetlen korszak volt csupán, amelyben jóformán semmi értéket nem vettek észre, amelyet szinte egyértelműen negatívan ítéltek meg: az 1948–1953 közötti.

Fiataloknál már régen tapasztalom, hogy ilyen egyoldalú szemlélet él bennük a korszak szellemi életével kapcsolatban. Éppen ezért úgy véltem, nem elég ha csak lektori jelentésben beszélek erről a kérdésről, a nyilvánosság előtt is szólani kell róla. Kapóra jött ehhez Szerdahelyi Istvánnak opponensként rám bízott, a kort a maga ellentmondásosságában, árnyaltan elemző, nagy felkészültséggel megírt disszertációja: *A magyar esztétika története 1945–1956.*

Kritika-*beli cikke élénk – és ellenkező előjelű – visszhangot keltett az irodalmi közvéleményben. Minek tulajdonítja ezt?*

Mindenekelőtt az jelent problémát számomra, hogy miért kerül újból meg újból elő ez a kérdés, miért marad oly hosszan vitatott probléma. Sokféle lehetséges oka van ennek. Ébren tartja ezt többek közt az imperialista propaganda: a valós szocializmus ellen máig a személyi kultusz bűneinek felidézése az egyik legkedveltebb érve. De ébren tartja ezt számos nem mellőzhető egyéni és társadalompszichológiai ok: az elszenvedett sebek emlékezete. S tovább lehetne sorolni a különböző meghatározókat. A sokféle lehetséges ok közül egyet szeretnék kiemelni csupán: megnehezíti itt a helyes felelet kialakulását a kérdés ellentmondásossága, differenciáltsága és bonyolultsága.

Mert egyfelől csak differenciáltan vizsgálható helyesen ez a probléma. Más arcot mutat az ötvenes

évek az élet különböző területein, eltérő szféráiban. Ugyanakkor azonban bonyolult is volt ez az időszak: a különböző szférák a személyi kultuszos, diktatórikus módszerek következtében még a szokottnál is jobban egybemosódtak. Elválaszthatatlanul s ellentmondásosan keveredett így szinte minden területen kétfajta mozgás: egyfelől a szocializmus építése, másfelől pedig a személyi kultusz embertelensége. Társadalmilag, történelmileg nézve nem kétséges például az, hogy a szocializmus alapjainak máig érvényes lerakása ekkor ment végbe (ne feledjük: az, amit úgy hívunk, szocialista ipar, szocialista mezőgazdaság stb., mind akkor jött létre). De elválaszthatatlan volt ez az előremutató társadalmi mozgás attól a politikától, amelyet egy felelőtlen, kalandor vezetés következtében a jól ismert bűnök és hibák jellemeztek. S ha a történelemben az előbbi rajzolódik is ki határozottabban, az egyéni emberi emlékezetet irányító mindennapokat inkább az utóbbi jellemezte. A szocializmus építésének ténye áll így erősebben a történelemkönyvekben, de a nép etikai érzésének s nemcsak annak megsértése él intenzívebben az egyes emberi tudatokban.

A kérdésnek ezt a bonyolultságát, ellentmondásosságát, összetettségét látva kell megítélni ezt a problémakört. Árnyaló, érvelő, differenciálni tudó, türelmes és nem szűnő vita, közös gondolkodás vihet végső soron itt csak előre. Az ellenvéleményekre tehát számítottam. Legalábbis részben. Nagyon jól tudtam, hogy egy nehéz múlt nyomán viharzónában élnek még ezek a kérdések, s az ötvenes éveket hallva csupán a törvénytelenségek periódusára gondolnak még sokan, és nem a szocialista építés első hazai időszakára is. Épp ezért éreztem szükségesnek az érvelést a reális látásért. Bíztam a sebeket feledni tudó objektivitásban. Az azonban eszembe sem jutott, hogy akadhatnak, akik valamiféle „átértékelő" törekvést, múltigazolást olvasnak cikkembe, s aktuális politikai vitatémát – „baloldali" ellenzékiséget – vetítenek belé,

épp írásom alaptendenciáját véve így semmibe. Hisz nem utolsósorban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy nem a napi politikai harcok és megfontolások, de a történelem síkján kell már látni az akkori időket. Nem lehet feledni, majd huszonöt esztendő telt el már azóta. S ez mérőegység a történelmi idő szintjén nézve is. Kirajzolódhattak a gondolkodók előtt a lényegi vonalak.

Nyilvánvaló ma már, hogy a szocializmus magyarországi fejlődéséről szólva – az ellenforradalom tragikus zökkenőjét kivéve – egységes, összefüggő egésznek tartjuk az 1945 óta eltelt éveket. A történelmi idő síkján minden belső törés ellenére is egybeáll ez össze. S beletartozik ebbe a folytonosságba az ötvenes évek első fele is. De nyilvánvaló a következetes és éles szakítás, a visszavonhatatlan, végérvényes diszkontinuitás is. Nem csak párthatározatok ítélték el az akkori pártvezetés hibáit, bűneit, de maga a történelem: a nemzetközi munkásmozgalom szigorú menete és a mélyen megsértett népi öntudat. Az országot tragikusan megrázó válság mutatta, hogy messze távolodott a marxizmus–leninizmustól az a vezetés, amely nem bízva a népben, pusztán a hatalom eszközeivel vélte megoldhatónak az új kérdéseket, és eltelve önmagával semmibe vette a valóságot, az elemi morált, az emberi méltóságot, a személyiséget, mélyen lenézte mind a népet, mind az egyes embert. Nyilvánvaló ma már, hogy az a politika a helyes, a valóban marxi–lenini, amelynél a hatalom szolgálat, amelyet a valóság és az egyes ember iránti mély tisztelet tölt el. Új feladatok megoldására törve nem az autókat függönyözi ez el, nem az „asztal túlsó végét" emeli bírói magasba. Ellenkezőleg: a demokrácia erősítését érzi feladatnak, és állandósítva a párbeszédet a vezetettek és a vezetők között, megteremti mintegy a közös dolgok intézésének országos, nagy kerekasztalát.

Egy ilyen politikához törvényszerűen más kultúrpolitika, a jelenlegi, a művészet sajátságait mélyen

tisztelő kultúrpolitika tartozik hozzá. Ezt nem kell félteni. Meg nem szakadó folytonosságát egy minden értelmes embertől elítélőn nézett kultúrpolitikai múltbeli gyakorlat nem veszélyeztetheti. A diszkontinuitást – a hibákkal, bűnökkel történt szakítást – világosan látva felmutatható ma már a szocialista törekvésekben ható folytonosság. Mert ennek hiányában irányvesztetté válhat a fejlődés. Feladhat értékeket, amelyeket pedig őriznie kell. Éppen ezért szükséges szerintem, hogy bátrabban vitázzon a kommunista kritika az „elsorvadás" teóriáival. Azokkal a nézetekkel, melyek hajlanak rá, hogy „szocreálként", „sematizmusként" könyveljék el a negyvenes évek végének és az ötvenes évek elejének szocialista művészetét a maga egészében.

Nem befolyásolja-e véleményében, hogy tekintélyes képviselője volt az akkori kultúrpolitikának? A Csillag*ot mindvégig Ön szerkesztette az ötvenes években.*

Szeretném hinni, hogy nem befolyásol. Hisz tartom magam annyira fegyelmezett és gondolkodó embernek, hogy ne szubjektív tényezők, de a valóság tényei szabják meg állásfoglalásomat. Ugyanakkor azonban egy percig sem tagadom, hogy talán jobban át tudom érezni a kor összetettségét, ellentmondásosságát már pusztán annak következtében is, mivel egyénileg is dolgoztam akkor.

Nem mondana valamit konkrétan akkori munkájáról?

Mindenekelőtt helyesbítenem kell. Nem voltam „mindvégig" szerkesztő. Először 1949 októberétől 1950 augusztusáig szerkesztettem. Hogy milyen elvek szerint? Szeretném hinni, hogy működött bennem nemcsak az induló szocialista irodalom iránti szeretet, de a normális emberi értéktisztelet is. Illyés, Benjámin, Csanádi Imre, Juhász, Nagy László, Simon István és Zelk Zoltán akkor is jó költők voltak. Weöresnek valószínűleg én adtam le hosszú időre utoljára folyóiratban versét, 1950 júniusában. 1950 augusztusában váltam meg a laptól. Leváltottak, illetve mivel formálisan nem voltam kinevezve (Révai ugyanis nem utolsó-

sorban *Berzsenyi ürügyén* című, Németh Lászlóról írott, 1948-as cikkem miatt nagyon nem szeretett, így névtelenül, társadalmi munkában csináltam csupán addig is a lapot), lemondtak a további munkámról.

És mi történt 1950 augusztusától?

1950 őszén, a szeptemberi *Csillag* vezércikkében az új szerkesztő, Aczél Tamás már teljes egészében velem vitatkozott. Megrótt „pártunk politikájának teljes meg nem értéséért", „álobjektivitásomért", mivel nem marasztaltam el kellően a *Nyugat*ot, Babitsot, Németh Lászlót, a népi írókat. „...Király elvtárs gyakran szinte teljesen megfeledkezik az ellenség elleni harcról", „nem leplezi le határozottan és következetesen az ellenséget". Folytassam?

Aztán visszamentem oda, ahol addig is voltam. Tanítottam az egyetemen. Igyekeztem átadni egy szeretett és becsült, népből jövő, új értelmiségnek azt, amit tudtam. Megírtam Mikszáth-monográfiámat. 1952 végén jelent meg, Kossuth-díjat kaptam érte. És 1960-ban egy szó változtatás nélkül, egyetlen átírás avagy húzás nélkül adhattam ki újra. 1953 januárjában vettem át újból a *Csillag*ot. Ezt követően a *Csillag* minden számában megszólaltattunk egy addig hallgató írót. Szerkesztőtársammal, Szabolcsi Miklóssal együtt igyekeztünk helyreállítani a valós értékrendet. Németh László volt az első a sorban. Talán ez az időszak volt a *Csillag* fénykora. Itt jelent meg Juhász *Tékozló ország*a, Nagy László hamar elkomoruló szép, tiszta versei, Sarkadi majd minden írása, Németh László *Galilei*je, Karinthy *Ezer éve*, Örkény novellái, Pilinszky *Négy soros*a, *Apokrif*je, Veres Péter *Almáskert*je, Vas István nagy verse, a *Rapszódia a bátorságról* stb. És hosszú idő után – a már említett Németh László és Pilinszky mellett – itt szólalt meg ismét Áprily Lajos, Berda József, Füst Milán, Illés Endre, Jankovich Ferenc, Szabó Lőrinc, Takáts Gyula, Tamási Áron, Weöres Sándor stb.

Gondolom, ugyanilyen hosszan sorolhatná tévedéseit is.

Igaza van. Nemegyszer tévedtem. Hiszen a kultúrpolitika és a kritika, ha nem is azonos, maradéktalanul nem lehet független. Az előbbi jegyeit, egyénileg változó arányban, formában, de valamiképpen az utóbbi is mindig magán hordja. Mikor az 1950-es évek esztétikai koncepcióit bírálom, magamat is bírálom egyben. Mégis meggyőződésem: mindenki, aki kommunistaként élt és dolgozott azokban az időkben, a negyvenes évek végén, az ötvenes évek első felében (hacsak nem volt részes a bűnökben, a törvénysértésekben, s hacsak nem igyekezett mindenáron „túlteljesíteni", ha működött benne az emberi tisztesség, az elemi illem), minden tévedése mellett és ellenére is öntudattal nézhet vissza a saját múltjára, „folytonosságára", Tvardovszkij szavaival: azért, amit élt és tett, a fejével felelhet. Hisz egy ma is folytatódó, nagy, történelmi tettnek, a szocializmus építésének volt a résztvevője. Ha kötelessége is a belső morális számvetés, önmaga tévedéseinek szigorú bírálata, a világ elé emelt fővel állhat: „jó ügyre szánt hitek, szavak" érvelnek mellette.

Mi ad Ön szerint az ötvenes évek irodalmával kapcsolatos kérdésfelvetésnek különösebb időszerűséget?

Szerintem nem elvont történelmi problémáról, s főleg nem valamiféle személyes ügyről van itt elsődlegesen szó. Igaz: szükséges a reális, árnyalt értékelés a kor szempontjából, s az egyén szempontjából is. De mindenekelőtt szükséges azért, hogy a történelmet helyesen értve helyesen lehessen megválaszolni a ma kérdéseit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha tévesztett hangsúllyal ítéli meg irodalomtörténetírásunk az ötvenes éveket, nem tudja hitelesen felmérni a szocialista irodalom valódi útját sem. Nem az elkötelezett irodalomnak ad így bátorítást. A maga egyoldalú ítéletével elősegíti azt, hogy különös öntudatot érezhessen, és egyetlen helyes törekvésnek láttathassa magát a történelem harcaitól elkülönülő, „örök emberi" kérdések felé forduló, ezoterikus irodalmiság. Szá-

momra ez a tévesen orientáló értékjelzés a legfontosabb kérdés ebben a vitában. Mégpedig nemcsak mint kritikusnak, de mint tanárnak is.

Közhely ma már, hogy a most induló fiatalokban különös erővel él a kérdés: hogyan kell hát élni? S mint fiatalok esetében általában mindig, keresésükben ma is az irodalom az egyik legfőbb eligazító. S csak a kiélezett formákat nézve: kétféle választ lehetőséget kínál az jelenleg. Egy olyat, amely az embert pusztán önmagában, a történelmi-társadalmi harcokon kívül, a mindenséggel közvetlen énként szembesítve kívánja láttatni. Úgy, mint valamiféle külön valóság létrehozóját. A másik törekvés tudja az egyén valóságba való beágyazottságát: természeti-történelmi meghatározottságát. De tudja azt is, hogy az ember épp ebben a kötöttségben szabad. Hiszen mint aktív lény, célokat tételez és értékeket teremt. A maga munkájával „csinálja önmagát", formálja a maga kapott valóságát. S a világ erőit és lehetőségeit egyre inkább az ember erőivé és lehetőségeivé alakítja át, kiküzdeni ily módon az emberi létezés valós szabadságát. Az elkülönülő úttal szemben a vállaló út ez, az individuálissal szemben a népi, közösségi. A nembeliségé. Avagy történelmileg továbbélő mítoszi képekben – archetípusokban – kifejezve ezt a különbséget, kétfajta eltérő antropológiai-ontológiai elképzelés, magatartásmodell húzódik meg e mögött a polémia mögött: az egyik fél számára Sziszifusz az eszmény, a másik számára pedig Prométheusz. Az egyik az emberi méltóság megvalósítását pusztán abban látja, miképp tudja emelt fővel elszenvedni az egyén a sorsát, hogy van-e benne fölény és megvetés az értelmetlennek, abszurdnak ítélt valósággal szemben. A másik magatartást – a prométheuszit – vállaló egyén nem elszenvedni, de mindenekelőtt alakítani szeretné a létet. A „tűzet", az utópiát, az emberi álmot a nembeli léttel – a történelemmel – kapcsolja egybe.

Oda hozta le. Nem huny ki benne a Goethe idézte dac: „Most itt ülök, Embert teremtek ennen-képemre."

Persze – s ne essék félreértés – nem válhat el egymástól mereven ez a két magatartásforma. Hisz létezik nem pusztán a sorsot alakító, de az azt elszenvedő, sziklához leláncolt Prométheusz is. Összetartozik valamiképpen minden egyes emberi életben az alakítani és az elviselni tudás, a kétféleképp értelmezett emberi méltóság. „Ütő legény, aki az ütést álltam" – ahogy Ady írta: ez végső soron minden egyes ember válasza a lét kérdéseire. Cselekszik s elvisel. Ugyanakkor azonban mégis mindenkiben ott él egyfajta belső hierarchizáltság, néma rangsorolás: magatartáspreferencia. Vagy az egyik, vagy a másik eszményt érzi közelebb magához. S számomra a Prométheusz-kép a preferált modell.

Igaz: az ettől diktált út a történelemben visz, annak vállalására kötelez. S aki ezen az úton jár, az a história buktatóit, kerülő útjait is vállalni kényszerül. Botolhat, tévedhet. Sebeket kaphat, „besározódásnak", tépő rágalmaknak teheti ki magát. A maga motivációs szintjére ránthatja le a közönségesség hitét, vállalását. S a saját életében, lehet, nem is kapja meg a várt legitimációt: a történelem néha csak messzi távlatokban hogyha legitimál. De talán mégsem szabad, hogy visszariasszon ez. Adyval kezdtük ezt a beszélgetést. Engedje meg, hogy vele is zárjuk le. Hadd idézzem befejezésül a *Margita élni akar* egyik szakaszát:

Nem tenni s egy szót ki nem mondani
Szent, nyugodalmas, nagy boldogság volna.
De tenni és szólni hozzá sokat
És letörni a mai ember sorsa.
Oh, földi dolgok, ha nem kellene
Birtoktokért megmozdítani az ujjat
S úgy magatoktól ölünkbe esnétek:
Be szép volna és – be kevés az Élet.

A megértés érdekében

A Népszabadság 1983. március 19-i számában Szerdahelyi István vitába szállt Alföldy Jenőnek egy, a szombathelyi, februári *Életünk*ben megjelent, mai irodalmi kérdésekkel foglalkozó interjújával. Megkérdőjelezte annak egyes megállapításait, többek között az ún. „irodalmi fővonal" kérdésével kapcsolatos nézeteit is. A vitához személyes közöm van. Hisz Alföldy Jenő – tiszta, őszinte, emberi hangon – személyhez szólóan velem polemizált. Így, ha úgy érzem, hogy a vita tévútra megy, s nem elősegíti, de megnehezíti egymás megértését: fokozottabb mértékben kötelességem a vitázó jelenlét, az eszmecserébe való beleszólás.

Alföldy Jenő interjújában arról beszél, hogy az ún. „irodalmi fővonal" elképzelést – Petőfi, Ady, József Attila központi helyének tézisét – azért lenne szükséges újragondolni, mert kirekesztő hatású ennek hangsúlyozása. „Mellékvonalnak" nyilvánít ez más jelentős költőket. Veszélyezteti oly nagy értékek kellő súlyú megbecsülését, mint például Arany, Babits avagy Szabó Lőrinc. Sőt – szerinte – a Petőfi, Ady, József Attila életművén belül is „szörnyű szelekcióra" késztet a koncepció: csak a politikai költészetüket állítja előtérbe, elhomályosítja a lírai *oeuvre* más, nagy vívmányait.

Véleményem szerint igaza van Szerdahelyi Istvánnak, amikor polemizál ezzel a gondolatmenettel. Igaza van mindenekelőtt abban: nem az én nevemmel kapcsolódik össze ez a teória, a fővonalelmélet. A marxista kritika általánosan elfogadott, több évtizedes megállapításai közé tartozik ez. Lukács György volt

az első, aki egyértelműen megfogalmazta, mégpedig többek közt egy, a magyar irodalomtörténet-írás fejlődése szempontjából nagy súlyú alkalomkor, 1948-ban, a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* újjáalakulásakor is. Ott, mint a Társaság frissen megválasztott elnöke, „a magyar irodalomtörténet-írás revízióját" sürgetve, mondta többek között: *„döntő kérdése újabb irodalomtörténet-írásunknak Petőfi, Ady és József Attila központi helyének kijelölése és e központi hely konkrét művészi és társadalmi okainak kidolgozása".* A magyar irodalom marxista szellemű újraértékelésének irányelve lett ez a módszertani, értékeléselméleti állásfoglalás. A maga tényleges hangsúlyainak megfelelően lehetett felmérni ennek birtokában múltunk irodalmát. Ki lehetett igazítani nemcsak azokat a durva, torzító egyoldalúságokat, melyeket a hivatalos – egyetemi-akadémiai – irodalomtörténet-írás értékrendje sugallt, de azokat az elfogultságokat is, amelyek még oly haladó, jelentős kritikusok, mint Németh László vagy Szerb Antal múltszemléletében is kísértettek olykor. S ami a legfontosabb: a magyar irodalom legfőbb üzenetét hozta előtérbe ez a tájolás: a néppel tartó felelősségérzést, a magas emberi és morális igényt, a nembeli szinten való gondolkodás vágyát.

Thomas Mann nevezte valaha a maga erkölcsi hőfoka, népszeretete okán „szent irodalomnak" az orosz irodalmat. A magyar irodalomra, annak minden jelentősebb alkotójára is jellemző volt ilyenfajta, a nemzet s az ember sorsát halálos belső komolysággal élő, evilági „szentség". Irodalmunk legszebb, legnemesebb tradíciója volt ez. Csakugyan „fővonala". S valóban Petőfi–Ady–József Attila nevével szimbolizálható legteljesebben ennek megléte. A marxista kritikának nem bűne, hanem érdeme, hogy tudatosította ezt. Nem vezet sem írói életműveket, sem pedig tematikai vonulatokat nézve szükségszerűen más értékek elvetéséhez ennek központban látása. Nem határhúzás ez, de orientáló irodalomtörténeti-kritikai

összefüggésjelzés, értékelésirány. Olyan kilátópont, amely arra kötelez, hogy a valóság s az ember iránti felelősségen, a humánus tartalom mélységén, komolyságán mérje a kritika az egyes alkotások, az egyes életművek fejlődésben elfoglalt helyét, fontosságát, súlyát.

A lényeget, a tartalmi mondandót nézve egyetértek hát Szerdahelyivel, de nem értek egyet vitázó magatartásának néhány vonásával. Nem értek egyet azzal (noha tudom: kritikusi erényével, erős, racionális, intellektuális beállítottságával is összefügg ez részben), hogy egy elíráson való gúnyolódással kezdi írását. Nem feledhető a horatiusi szó: *„Quandoque bonus dormitat Homeros"*, a jó Homérosz is elszunnyad néha: bakit mindenki ejt. A viták tisztaságát, összehozó voltát őrizni akarva, gondolatokkal helyes csak vitázni: elírásokkal nem. Az ilyen polémia megadhatja ugyan a könnyű győzelem illúzióját, de nem viszi előbbre a Szerdahelyitől egyébként általában mindig szem előtt tartott s itt is hangsúlyozott meggyőzést, közös gondolkodást. S nem értek egyet a vitapartner szándékait nem számba vevő magatartásával sem. Az empátia nemcsak divatszó, de a demokratizmus egyik kulcsszava is. Hisz egymást megérteni csak akkor lehet, ha a másik szándékait, értéktörekvését megpróbáljuk minél teljesebben tudatosítani önmagunk számára. S kiváltképp fontos ez az adott vitakérdés kapcsán.

Mert igaza van Szerdahelyinek, mikor arról beszél: a marxista kritikának a fővonalelmélet ébrentartásával nem értékek kiszorítása, épp ellenkezőleg: az értékek megőrzése, mindenféle értékszkepszissel való szembefordulás volt az igazi célja. Nincs igaza azonban akkor, mikor azt veti Alföldy Jenő szemére, hogy a fővonal-gondolatnak olyasmit tulajdonít, *„amit az sohasem tartalmazott"*. Szerdahelyit, aki egyébként a magyar marxista esztétikai gondolat

történetének egyik legfelkészültebb kutatója, megtéveszti itt a történelmi fejlődés bonyolultsága. A hatvanas évektől kezdve véli csak jelenlevőnek kritikai életünkben a fővonalteóriát. Elkerüli a figyelmét, hogy már korábban megfogalmazódott ez, s hogy valóban csonkítás is történt ennek jegyében. Orientáló teóriából nemegyszer a kirekesztés eszközévé vált.

Lukács a maga árnyaló, pontos valóságlátásával már rögtön az elv megfogalmazásakor figyelmeztetett erre a veszélyre. Említett irodalomtörténeti társasági elnöki székfoglalójában külön hangsúlyozta: *„Petőfi, Ady és József Attila központi helye kijelölésének" „semmiképp sem szabad azzal járnia, hogy a többi nagy, jelentékeny vagy tehetséges íróval szemben igazságtalanság történjék"*. Ez az igazságtalanság – a marxizmus szektás eltorzításának mintegy irodalomtörténeti vetületeként – mégis megtörtént. Téves irányba vitte a helyes gondolatot a hidegháborús atmoszféra: az osztályharc folytonos éleződésének uralkodó elve, a növő dogmatizmus.

Ízléstelen az, amikor valaki elkövetett hibákról úgy beszél, mintha neki magának sosem lett volna hozzájuk köze. Éppen ezért nem másét, a magam írását, az *Irodalomtörténet* 1949-es évfolyamában megjelent *Petőfi, mint vízválasztó* című tanulmányomat hozom fel példának. Hiszen – Mikszáth egyik kedves mondását idézve – amit az ember egyszer leírt, fejszével sem vághatja ki többé: kötelessége a hibát önmagában meghaladva is, egykori tévedéseivel együtt vállalni múltját. A gondolkodói etika elemzésre késztet, s nem önmagamentésre. A valóság lehet számára csak fontos, s nem a személy hiúsága.

Az 1850–1918 közötti Petőfi-vitákat követte nyomon ez a hajdani tanulmányom. Nem az volt a tévesztett benne, hogy a különböző recepciótípusokat tudatosítva a magyar irodalmi múlt helyes hangsúlyú értékeléséért, a forradalmi tradíció középpontba állításáért pörölt. Ez máig helytáll benne. A hiba ott

történt, hogy a tanulmány a forradalmi progressziót a haladó gondolat más típusaitól túlzott erővel, mármár teljesen elválasztotta. Demokratizmusnak és liberalizmusnak csak ellentétét látta: lehetséges egységét, összetartozását nem. A „két Nyugat" koncepciót magáévá téve, „viszonylagosnak" nyilvánította például a haladó vonásokat a nem Ady-féle folyóiratban, az esztéta *Nyugat*ban: a „túltengően dekadens jelleget" érezte ott elsősorban meghatározónak. Akarva-akaratlan abba az irányba hatott így gondolatmenete, mintha csak a forradalmi hagyomány lett volna érték irodalmunkban. A más típusú törekvésekben az elválasztó, nem az összekötő szálakat ítélte fontosnak.

Lukács már rögtön a cikk megjelenésekor figyelmeztetett tanulmányomnak erre a téves húzására. S a maga érdes, kíméletlen módján bírált emiatt később Révai József is. Az e kritikákon való elgondolkodásnak is része volt abban, hogy 1950-ben, 1951-ben nem a forradalmi tradíció valamely nagy alakjával kezdtem foglalkozni, de egy jellegzetesen nem forradalmár íróról, Mikszáth Kálmánról írtam első könyvemet. Lukács igazának elismerését jelentette ez: csöndes önkritikát.

Az az álláspont azonban, amelyet az én *Petőfi, mint vízválasztó* című cikkem képviselt, irodalmunkban nem állt egyedül akkor, a fordulat éve utáni időkben. Mind érezhetőbben számos zavaró torzulással kötődött össze egy egyébként helyes irodalomtörténeti-értékelési elv. A nembeliségértékek mellett a személyiségértékek elhalványodtak. Világnézet helyett politikumként értelmeződött a forradalmiság, s nem óvta ezt az eszményt a voluntarizmustól egy később (elsődlegesen a hatvanas években kibomló marxista reformgondolat hatása alatt) hozzátársuló valóságtisztelet. A Petőfi–Ady–József Attila nevével jelzett művészi törekvés, ízlés- és normarendszer helyes irányba tájoló igénye valóban háttérbe szorított így nemegyszer értékes alkotásokat. Mégpedig nemcsak a teória

szintjén: a kultúrpolitikai – könyvkiadói és oktatáspolitikai – napi gyakorlat szűkkeblűsége is nemegyszer ezzel igazolta magát. Sőt később – Révainak az 1951-es pártkongresszuson elmondott beszéde nyomán – még a fővonalteória is leszűkült. Ady és József Attila, mint dekadenciával terhes, csak fenntartással idéződött már: a „lobogónk: Petőfi"-elv lett szinte kizárólagossá. Szerdahelyit valószínűleg ez tévesztette meg. Csak ezt a jelszót vélte hatóerőnek a kor egészében. Nem vette észre, hogy nem önmagában állt ez: az eltorzított fővonal-gondolatnak volt leszűkített, groteszk változata.

Igaz – s a tudományos felelősségérzet megkívánja itt is a ténytiszteletet –, ekkor sem ment végbe oly fokú torzulás, mint amilyet Alföldy Jenő vitázó indulata feltételez. Tudtommal senki nem vonta kétségbe akkor sem Arany vagy Babits életművének művészi értékét, senki sem száműzte az irodalomból *A négyökrös szekér* vagy a *Tündérálom* idilljét, a suhanó szépséget. Az egykorú antológiákban jelen voltak ezek. De ha ily fokú értékvakságot nem is: az értékőrzés s a minőségtisztelet parancsait sértő hangsúlyeltolódást bőven lehet idézni az 1949-et követő évekből. Csak 1953-tól, főképp pedig a XX. kongresszus után, annak eszméit a maga számára feldolgozva, kezdte el kiküszöbölni irodalomtörténet-írásunk ezt a szűken látást. De innentől kezdve következetesen. Elég utalni – ezt illusztrálandó – Czine Mihály, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós ekkori, a fővonalteóriát őrző, de az egyoldalúságokkal egyértelműen szembeforduló írásaira. A magam részéről is nem utolsósorban ezért tértem vissza újból Ady és Babits kapcsolatának vizsgálatára. Bántott, hogy *Petőfi, mint vízválasztó* című tanulmányomban egyoldalúan s igazságtalanul tárgyaltam ezt a 20. századi magyar irodalmi tudat alakulása szempontjából oly lényegi problémát.

Felmerülhet a kérdés: miért szükséges szólni ezekről a rég történt hibákról, hisz nyilvánvalóan túllépett már rajtuk a marxista elmélet. A hajdani egyoldalúságok nem kísértenek. Ellenkezőleg: attól kell félni, hogy maga az igazság, Petőfi–Ady–József Attila központi helyének tudatosítása szorul háttérbe, s egy értékelési relativizmus megkérdőjelezi a valós értékrendet, a múlt legjobb hagyományát. De épp az ilyen törekvésekkel való polémia kell hogy késztessen elintézettnek vélt, régi problémák komolyan vételére. Hisz nem lehet feledni: mai vitáinkba esetleges teoretikus tisztázatlanságok mellett nemegyszer társadalompszichológiai-közérzeti tényezők, „kollektív szubjektivitások" – ideológiai kényszerképzetek, fantomvíziók – is belejátszanak. Ezek sohasem hagyhatók figyelmen kívül. Főleg akkor nem, ha egymást igazán érteni akarjuk. Ha tudjuk, hogy a valóban összehozni akaró, tisztázó vitákhoz kell az empátia. A szándék tisztelete: a viták morálja.

A mai magyar szellemi élet közérzetét, véleményklímáját figyelve, felötlően gyakori például egyfajta tartás, melyet *antidogmatikus en garde állásnak* lehet nevezni. Félve a dogmatikus leegyszerűsítések újra való visszatérésétől, gyakran polemizáló készenlétbe helyezkedik a kritika számos igazsággal szemben úgy, hogy annak nem valós tartalmát, de dogmatikus eltorzítását tartja csak szem előtt, mert az rögződött bele negatív élményként valamikor az ötvenes években vagy az akkori idők utóhatásaként. Így nemegyszer árnyékbokszolások színhelye lesz szellemi életünk. Az egymás megértését csak az segítheti elő, ha a marxista igényű álláspont tekintetbe veszi ezt a vitalégkört, az antidogmatikus *en garde* meglétét, s a maga igazságai mellett érvelve elvégzi minden esetben (ahol ez szükséges) a dogmatikus torzulásoktól az éles, egyértelmű elhatárolást, tudva azt, hogy az ellentmondás gyakran nem magának a tényleges marxista igazságnak szól:

múltból felsejlő félelmek táplálnak csupán nem egy polémiát.

Nem valószínű például, hogy Alföldy Jenő (ha feltételezett dogmatikus torzulásoktól való eleveaggály nem hatna ott benne) nem érezné Petőfi–Ady–József Attila központi helyének mint tudatosító, irányjelző kritikai elvnek mai fontosságát. Mint forradalmár költőkben, bennük élt legmélyebben (hisz minden forradalmiságnak ez a lényege) az ember minőségi szükségleteinek nem alkudó vágya, a teljességigény – Németh László szép szavát idézve: az ember „oromtermészetét" kilicitálni akaró belső elszánás.

Alföldy Jenő *Életünk*-beli interjújában (egy Petőfi-versből kölcsönözve a szót) „kalmáridőkről" beszél egy helyütt, a mát aposztrofálva. A maga metaforikus lírai elnagyoltságában (igaza van ebben Szerdahelyinek) vitatható ez a kifejezés. Egyoldalúságában is jelzi azonban a jelen fejlődés hozta gondokat: a lehetséges mai torzulást. Azt, hogy az egyéni érdekeltség helyes, igaz elve eltúlozva, végletekbe vive átalakíthatja a társadalmipresztízs-elképzelést, megteremthet egy hamis értékrendet, melyben az önmagukban oly igen fontos civilizatorikus-fogyasztói értékek – kizárólagossá, öncélúvá válva – feledtethetik, hogy elsődlegesen a humánus-morális értékek adják meg mégis az emberlét rangját. Aki Alföldy Jenőhöz hasonlóan látja ezt a veszélyt, s a moralizáló utópizmus vagy az elzárkózó, esztétizáló, öncélú művesség tévútjait kerülni akarja: az nem lehet tagadója a Petőfi–Ady–József Attila központi helyét hangsúlyozó gondolatnak sem. Hiszen ennek megléte annak igényét fejezi ki csupán, hogy nem halványodhat el az elementárisak és a mennyiségiek mellett – azok fontosságát tudva, vallva is – a minőségi szükségletek vágya, s híven kell hogy átsugározza a kritika a mába a magyar irodalom múltjából jövő legfőbb üzenetet: a József Attila-i „a mindenséggel mérd magad" parancsát. Aki Alföldy Jenőhöz

hasonlóan a Nagy László-i „szárnyak zenéjét" hallja, annak tudnia kell, hogy csak egy olyan irodalom folytonosságában születhetett meg ez a hívó zene, a *„muszáj dicsőnek lenni, – nincs kegyelem"* konok elszántsága, amelynek Petőfi, Ady, József Attila volt a központi alakja.

BESZÉLGETÉS SZERDAHELYI ISTVÁNNAL A *KRITIKÁ*BAN

Beszélgetésünk témája az úgynevezett „ötvenes évek". Szimbolikusnak érzem, hogy így nevezzük ezt az időszakot, amikor oly sokszor nem mondtak nekünk igazat, s amelyről oly sok nem igaz vélekedés terjed ma is: már az elnevezés sem igaz, hiszen az „ötvenes évek" a negyvenes években kezdődött, s az ötvenes évek közepére megszűnt.

Valóban pontatlan ez az elnevezés. A korszak, amelyről beszélünk, a fordulat évével, 1948-cal kezdődött, a két munkáspárt, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt az év júniusában egyesült Magyar Dolgozók Pártja néven. S ezt a politikai fejlődési szakaszt 1956 zárta le végképp.

Felvethető lenne azonban, hogy azok a politikai törekvések, amelyek 1948-ban hatalomra jutottak, már 1945-ben megkezdődtek.

1945 és 1948 között még nyitott kérdés volt, hogy történelmi fejlődésünk szocialista útra tér-e, vagy valamilyen más utat választ. A fordulat ezen a téren mind bel-, mind külpolitikai vonatkozásban 1948-ban történt.

S az is eldőlt, hogy e szocialista fejlődés nem az eredeti elképzelés szerinti, az „új típusú demokrácia" útján halad, ahogyan addig Lukács György, de Rákosi is mondta, hanem a proletárdiktatúra útján. Egyúttal pedig megkezdődött az úgynevezett „személyi kultusz" térhódítása is, a törvénysértések időszaka.

Az emigrációból hazatért kommunista vezetők szándéka eredetileg az volt, hogy ezeket a hibákat elkerülik. De aztán létrejött a NATO, megindult a hidegháború. Mindez megkönnyítője, háttere lett annak,

hogy teret nyerjen s felerősödjék a szubjektív hiba: a gyanakvó, ártó bizalmatlanság. Így történhetett, hogy ami a szocializmus építésének máig érvényes, vállalandó időszaka, az egyben a dogmatizmus, a személyi kultusz s a törvénytelenségek elítélendő, tragikus kora is lett. Ez azonban már történeti kérdés.

Igen, hiszen mi az ötvenes évek kulturális vonatkozásairól akarunk beszélni. Hogyan festett e kor kultúrája?

Ha a lényeget akarom röviden összefoglalni, azt mondhatom, 1948 döntötte el azt a kérdést is, hogy a magyar irodalom a mai polgári irodalom legjavát jellemző kultúrkritikai pesszimizmus útját fogja-e járni, vagy más útra tér, olyan irodalom lesz, amelyik nem Kafkát tekinti védőszentjének, mint századunk polgári irodalma. Ezt a döntést máig érvényesnek tartom. Úgy látom, hogy a magyar irodalom a „kafkaizmussal" szemben a szocialista realizmust mint fő irányt választva – az alapkérdés tekintetében – helyes irányba fordult.

Függetlenül minden Kafka-vitától, értékeléstől nyilvánvaló, hogy a Kafkát követő polgári irodalom elontologizálja az emberi lét problémáit, kioldja őket a maguk társadalmiságából, s így törvényszerűen mélységesen pesszimista. A maga biológiai létébe – mint börtönbe – zárja be az ént, csak a természeti embert látja, s nem a történelmit. Ezzel szemben a realizmus elve, amely mellett a magyar irodalom 1948-ban döntött – ismét függetlenül a realizmusviták részletkérdéseitől –, egy olyan irodalmat jelent, amelyik a létkérdéseket nem elontologizálva, hanem a maguk valóságos társadalmi összefüggésében szemléli. Ez az irodalom úgy ábrázolja az embert, mint aki maga formálja saját történelmét, aki a történelemben létrehozza önmagát. Az ontológiai nihilizmus és antropológiai pesszimizmus irodalmával szemben ez a társadalmiság, történelmiség elvét előtérbe helyező, emberben bízó irodalom.

Ez volt szerintem az 1948-as kulturális fordulat

legmélyebb és történelmileg máig is érvényes tartalma, s akkoriban engem kiváltképp azért vonzott, mert úgy éreztem, hogy a magyar irodalom legjobb hagyományaihoz kapcsolódik. A történelmi válaszútra leegyszerűsítve a kérdést, ebben látom a szocialista realizmus vállalásának lényegét. A folytonosság elvét hangoztatva nem a sematizmus, hanem az így felfogott szocialista realizmus alapelveinek folytonosságára gondolok. Antropológiai optimizmus – antropológiai pesszimizmus: számomra ez a vízválasztó kérdés.

Mindössze ennyi lenne tehát az ötvenes évek elveiből, ami kontinuus, folytatható és folytatandó?

Szellemi téren ezt érzem alapkérdésnek. A szocializmus ellen a legtöbbször visszatérő, legerősebben hangoztatott érv az emberi természet megváltoztathatatlansága és az ontológiai semmibevetettség, s a szocialista realizmus ezzel szegül szembe.

De annak idején ezt nyilván másképp fogalmaztad meg magad számára; ez egy utólagos összegezés.

Így igaz. Annak idején ez azt jelentette, hogy úgy éreztem, kritikusként oda kell állnom az úgynevezett „irodalmi derékhad", a húsz-egynéhány éves fiatalok, Benjámin László, Kuczka Péter, Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István, Kónya Lajos, Karinthy Ferenc, Sarkadi Imre stb. mellé, akikben a szocializmust igenlő, affirmatív lelkesedés lobogott, az emberbe vetett hit. Elméletileg pedig mindezt úgy fogalmaztam meg, hogy Lukács Györgynél – akinek tanítványa voltam – határozottabban kell vállalnom azt a fordulatot, amit a realizmus fogalmának jelzős kategóriává, szocialista realizmussá való átalakulása jelentett, s ezzel együtt a forradalmi romantika és a pozitív hős fogalmát is.

Ha visszagondolok minderre, úgy látom, hogy egy általam ma is helyesnek tartott törekvés – az antropológiai optimizmus igénye – fogalmazódott meg olyan, nagyon vitatható kategóriákban, amelyek egyúttal a dogmatizmust segítő kategóriák voltak. A maga törté-

nelmi tapasztalatainak birtokában Lukács felismerhette azt, amit én nem láttam: tudta, hogy a forradalmi romantika és a pozitív hős fogalma veszélyeket is rejt magában. A forradalmi romantika kérdésében többször is vitatkoztam vele. Úgy ítéltem meg, hogy a realizmushoz az általa vallottnál sokkal erőteljesebben tartozik hozzá egy jövőbe mutató, profetikus vonás is. Ott élt bennem egy khiliasztikus, csodaváró hit, a „holnapra megforgatjuk az egész világot" hite, s ennek türelmetlenségét fejeztem ki, fordítottam le ezekben az esztétikai kategóriákban, amelyeknek problematikusságát aztán felszínre hozta a fejlődés.

Az 1948-as fordulat azonban 1949-ben magával hozta a Lukács elleni kritika fordulatát is. Ez hogyan érintett?

Lukácsnak, mint említettem, közvetlen, személyes tanítványi köréhez tartoztam. Megváltozott azonban ez a viszony, amikor e körön belül hárman, Lakatos Imre, Szabó Árpád meg én, vitát robbantottunk ki, méghozzá a nyilvánosság előtt. Az Opera kávéházban 1947 végén megszerveztük a *Valóság* című folyóirat körének találkozóját, s vitába szálltunk Lukács ideológiájával.

Kik voltak az ellenfelek?

A találkozóra csak azokat hívtuk meg – vagy ötvenen gyűltek össze –, akikről tudtuk, hogy valamilyen okból elégedetlenek a lukácsi felfogással. Ott tehát nem volt ellenfél, de megbeszélésünknek nagy híre támadt városszerte. A fellépésnek voltak oly személyes indítékai is, mint például Lakatos és Szigeti József rossz viszonya – Szigeti számított akkor a vezető Lukács-tanítványnak. Az elvi vitakérdések közül az egyik az volt, hogy Szigeti Déry Tiborban látta az új, korszerű realizmus megtestesülését, míg én a Móricz-hagyomány folytatásához vonzódtam. A másik elvi probléma Németh László akkor megjelent *Iszonyának* értékelése volt. Én az *Iszonyt* a móriczi vonal folytatásának láttam, Szigeti – és Lukács –

a közéletiségtől való elfordulást, a privatizálást érezte benne döntőnek. Ha visszagondolok, e viták mögött az állt, hogy én nagyon erősen kötődtem a magyar irodalom népi vonulatához, s ezt szerettem volna az új irodalom alapjává vagy egyik alapvonásává tenni, míg Lukács és Szigeti kissé provinciálisnak látta ezt az élményprózát, s egy európaibb szintű, intellektuálisabb prózát, gondolati prózát igényeltek.

S mi lett a vita vége?

Lakatost és engem a párt kulturális osztályának akkori vezetője, Kállai Gyula szóbeli megrovásban részesített, amiért egy párton belüli nézeteltérést a nyilvánosság elé vittünk. Lukács rendkívül nagyvonalú és szigorúan elvi álláspontot képviselt, nem azt rosszallotta, hogy őt bíráltuk, hanem azt, hogy pártszerűtlenül jártunk el, kávéházi klikkharcot indítottunk. A kapcsolatunk azonban megmaradt változatlanul, sőt akkor közölte a *Fórum*ban *Berzsenyi ürügyén* című, Németh László mellett írt cikkemet – amellyel Révait erősen magamra haragítottam.

Új vitakérdésként tolult azonban közénk az akkor érkező fiatal írók értékelése. 1948 végén, 1949 elején már világossá vált, hogy a párton belül két irodalompolitikai vonal van jelen. Az egyik, amelyiknek Horváth Márton volt a reprezentánsa, a fiatal írók s a radikálisabb, gyorsabb szocialista átalakulás mellé állt. A másik, a lukácsi vonal eltért ettől, s nemhogy bátorította, hanem elbátortalanította az egyébként is nagyon erős morális és tehetségterrornak kitett fiatalokat. Főként Lukács *A marxista kritika feladatai* című cikkének híres passzusát éreztem ilyennek: „a marxizmus–leninizmus csakugyan a Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska azért nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja". Ez manapság nagyon jól hangzik, de akkor az a „nyulacska" például Juhász Ferenc volt. Sose felejtem el, a *Csillag*ot szerkesztettem, s Juhász *A Sántha család*jának kézirata feküdt előttem, amikor bejött hozzám egy

tekintélyes polgári kritikus, beleolvasott a költeménybe, s azt mondta: „Hát így a Hazafi Verai Jánosok írnak." Eredetileg a költemény felét akartam közölni a folyóiratban, s ettől úgy elbizonytalanodtam, hogy nem adtam le belőle, csak egy oldalnyit. Ilyen erős nyomás nehezedett akkor a fiatal irodalomra, s Lukács „nyulacskája" ezt a nyomást erősítette – ezért éreztem úgy, hogy a Horváth Márton-i vonalhoz kell csatlakoznom. Nem volt semmiféle látványos szakítás Lukács és köztem, de amikor megjelent a *Szabad Nép* 1949. áprilisi számainak egyikében Horváth Márton *Író-diplomaták* című cikke, amelyben – nevének említése nélkül – Lukács irodalompolitikai vonalát is bírálta, felkérésére én is hozzászóltam, s innentől kezdve elsősorban a Horváthtól szerkesztett *Szabad Nép* számára kezdtem el dolgozni, elszakadtam Lukácstól. Formálisan ugyan nem, mert 1951 végén például, amikor befejeztem a Mikszáth-könyvemet, a kéziratot elvittem hozzá, megkértem, nézze át – világos volt azonban, hogy a Horváth Márton-i radikálisabb vonal mellé álltam.

A Lukács-vitában részt vettél?

Nem, és egyénileg, emlékezetem szerint, Lukács ellen soha nem írtam, kivéve életem legrosszabb cikkét, amit egy előadás gyorsírói szövegéből erőszakolt ki cikké a szerkesztőség: ez az *Irodalomtörténet* 1950-es évfolyamában közölt *Népi demokráciánk irodalma.* Ott megismételtem Révai és Horváth Lukács-bírálatát, de olyan hangsúlyokkal, hogy érezni lehetett, ezt olyasvalaki írta, aki szereti Lukácsot. Meggyőződésem, hogy Aczél Tamás egyebek között azért támadta meg ezt a cikkemet, azért írta róla, hogy „Király elvtárs gyakran szinte teljesen megfeledkezik az ellenség elleni harcról", „nem leplezi le határozottan és következetesen az ellenséget", mert szerinte nem voltam eléggé „harcos", a Lukács-bírálatban sem. Lukács realizmuselméletét változatlanul helyesnek tartottam, Mikszáth-könyvem egészében erre az elméleti alapra

épült. Egyedül a pozitív hős és a forradalmi romantika kérdésében voltak fenntartásaim vele szemben, de amikor átvettem a *Csillag* szerkesztését, *Forradalmi romantika vagy önigazoló szándék* című első cikkeim egyikét épp a forradalmi romantika túlhangsúlyozói ellen írtam, a lukácsi realizmus jegyében. Teoretikusként végig megmaradtam Lukács-tanítványnak.

Megjegyezném még ezzel kapcsolatban, hogy a Lukács-vitát ma úgy szokás emlegetni, mint „szellemi Rajk-pert" – hát ez nem egészen pontos. Akkoriban, közelről nézve ez másképpen festett. Általában – minden centralizálás mellett és ellenére – irodalompolitikailag-kritikailag az utólag feltételezettnél sokkalta árnyaltabb, vitákkal telibb volt az a kor; nem oly monolit, mint ahogy egy leegyszerűsítő elmélet jegyében olykor látszik. Eltérő koncepciókat, alternatívákat hordott magában, s folyvást változott is. Révai például, aki az irodalompolitika legfőbb irányítója volt, mindig is szerette Lukácsot, ragaszkodott hozzá. Ez a vita idején is érezhető volt. Azért jelent meg a Rudas-cikk előbb, mert Révai eleinte elzárkózott a Lukács-bírálattól. Úgy tudom, Rákosi személyes és igen erőteljes nyomása kellett ahhoz, hogy vitazáró kritikáját végül is megírja. Barátságuk azonban az ötvenes években is változatlan maradt. A kritika pedig Lukács realizmuselméletének alapjait nem érintette. Az változatlanul érvényes volt.

Amit nagyon sajnálok, hogy a közvetlen kapcsolatunk megszakadt. Tízegynéhány esztendőn át nélkülöznöm kellett azt a szellemi társaságot, amit Lukács jelentett – egészen 1961-ig. Akkor az egyik cikkemben leírtam azt, amit róla az idő tájt nemigen volt szokás megfogalmazni, hogy tudniillik múlhatatlanul nagy érdemei vannak a magyar kultúra és a szocialista kultúra fejlődésében – s Lukács ekkor üzent, hogy keressem fel. Büszkeségem, hogy később, a hatvanas évek közepe táján a pártba való visszatérésében is lehetett szerepem.

Mikor érzékelted először az ötvenes években, hogy nagy bajok vannak?

Hogy a politikai vonallal alapvető bajok lennének, ezt az 1953. júniusi bírálatig egyáltalán nem észleltem. Még rossz érzéseim is csak viszonylag későn, 1952-ben támadtak. Apám – igaz – református pap volt egy kis szatmári faluban, Cégénydányádon. S ez már 1949-től kezdve nehéz egyéni helyzetbe hozott. Kibontakozott a „klerikális reakció" elleni harc, s rosszakarói apámat is üldözni kezdték, beültek a templomba hallgatni prédikációit, s feljelentéseket küldtek ellene. Én nagyon szerettem s becsültem apámat. De tudtam, hogy gondolatai a múlthoz kötik, nem tudja elfogadni a szocializmust, amelyhez csak egyetlen szál fűzte, a fiai iránt érzett szeretet: mindkét fia kommunista lett. Ezt a szeretetet használtam fel arra, hogy megvédjem. Én írtam s küldtem le számára a prédikációkat, szegény megtanulta és elmondta azokat. Azt hiszem, olyan demokratikus, szocialista prédikációk református templomban ritkán hangzottak el. Egyszer, 1950-ben, egy felszabadulási vagy május elsejei ünnepségen Darabos Iván, az akkori Szabolcs megyei párttitkár is hallotta egyik általam készített beszédét. Megnőtt iránta a bizalom. Innentől kezdve békepapnak tekintették.

Rendszeresen hazajártam apámhoz, aki pap lévén, mellőzött lévén, a falu minden keserűségét magához vonzotta. A régi középgazdák, köztük a kuláknak minősítettek is, mind, akik valamiképp a szélekre szorultak, bánatukat-bajaikat elsősorban nála öntötték ki. Döbbenetesek voltak a találkozásaim ezekkel a falusi gondokkal, olyannyira, hogy nemegyszer el kellett töprengenem rajta, hátha nem csupán egyéni sértettség, de valami objektív mag is lehet a hallott panaszokban. Ami aztán erre kiváltképp ráébresztett, 1952 tavaszán a határ látványa volt: borzalmasan festett. A fele ugarként és parlagként terült. Lehetetlen volt nem érezni, hogy a mezőgazdaság lezüllött, valami

nagyon nagy hiba történt. De még akkor is meg tudtam magyarázni magamnak: ez áldozat az iparosítás nagy erőfeszítéséért.

Ezt csak az értheti igazán, aki tudja, mit jelentett a Horthy-korszakban átlépni a határt Hegyeshalomnál. Ma is zökken még egyet a vonat: megérkezünk a világ belvárosából a világ külvárosába. De akkor az volt az érzésem, megérkeztem Európából Ázsiába. Ezért lehetett olyan ösztönző a program, hogy elmaradott agrárországból ipari országgá leszünk – s a problémákat az ember elintézte magában azzal, hogy az iparosításnak azok a méretei, amelyek akkor kibontakoztak, áldozatokat kívánnak. Ebben persze ma már helyesbítenem kell önmagamat, hisz az iparosítás nem kívánt volna ilyen nagy áldozatot, nem kívánta, hogy tönkremenjen bele a mezőgazdaság, mint ahogy tönkrement, s főleg nem kívánta volna a tragikus, megtört paraszti sorsokat.

A másik nyomasztó érzés az volt, hogy az egész Magyarország úgy festett 1952-ben, mint egy nagy, költözködő ország. Minden otthontalanná vált, elhanyagoltak voltak az emberek, a helyiségek, minden sivárrá változott, mintha a háború utolsó napjait élte volna az ország. De ezt is megmagyaráztam magamnak a nagy erőfeszítésekkel. Hisz nem lehet feledni, hogy ez az otthontalan, „költözködő" ország egyben felfelé vonuló országnak is látszott. Nemcsak az iparosodás okán, de mintha egy nép indult volna el a mélyből felfelé. Falumban nemcsak a szélre szorultakat láttam, de azokat is, akiket kiemeltek a régi szegénységből, s akik valami vezető állást töltöttek be valahol, országos vagy megyei szinten. S személyes tapasztalataimból biztosan tudtam, itt nem kontraszelekció történt. A kiemeltek, a később oly sokat gúnyolt „Kucserák", többségükben a magyar munkásság és parasztság legjobbjaiból kerültek ki. S ezt a felfelé vonulást láttam munkahelyemen, az egyetemen is. Szakérettségisek, egykori munkások, munkás- és parasztgyere-

kek voltak nagy számban jelen mind a nappali, mind az esti tagozaton. A Földes Ferenctől a *Kelet Népé*ben annak idején közölt öt-hat százalékkal szemben több mint hatvan százalék volt ekkor már a munkásparaszt hallgatók száma az egyetemeken. Egy új, az alapvető osztályokkal összeforrt, abból származó értelmiség nevelődött, készült. S ott voltak nap mint nap körülöttem a párttagok, a kommunisták százai, ezrei, akik ebben a megfeszített munkában élő, „költöző" országban nem vagyont szereztek, de örökös munkában élve önmagukat égették el, valóban új típusú emberek, közösségi emberek akartak lenni. Mindezen túlmenően perspektívát adott a világhelyzet is. Ott éreztük a magunk igazsága mellett Kína forradalmát, a harcoló Koreát, a szocializmus és az antiimperializmus jegyében előremenő világfejlődést. „Mi benne vagyunk a fősodorban" – ez volt az érzésünk. Mindez hozzátartozott az ötvenes évekhez. Nemcsak egy khiliasztikus megváltásremény, a pártba vetett, már-már gyermeki hit hatott, fogódzót talált ez a maga számára a mindennapokban is. Politikai hibákra nem gondoltam így. Ha fel is merültek olykor kételyek, elhallgattatta őket a jövőért hozandó áldozat pátosza, ez a szekularizált vallásos aszkézis.

A kommunizmus milyen távlatban látszott?

Évszámra nem fordítottuk le, de ott élt bennünk a nagy illúzió: „holnapra megforgatjuk...", s ez a holnap az én életemnek reális holnapjaként tűnt. Ha nem is éppen mint a felépült kommunizmus, de úgy, mint egy jóléttől virágzó, boldog, derűs, kiteljesedett ipari Magyarország. S ebben nem volt semmi furcsaság, a mi nemzedékünk reálisan képzelhette ezt. 1948-ban voltam utoljára Nyugaton, Párizsban. Magyarország akkor nem stagnáló országnak hatott, sőt. A megvert Európa még mindig megvertnek látszott, nem pihente ki a háborút, míg Magyarországon már nagy erővel megkezdődött az újjáépítés. Lendülete, melegsége volt az életnek. Felejthetetlen volt az 1949-es VIT átfor-

rósodott hangulata, s ez élt bennem 1952-ig. Mi egy olyan tőkés Európától búcsúztunk el 1948-ban, amelyiknél Magyarország dinamikusabbnak, száguldóbbnak látszott.

Ha egy mai fiatal beleolvas az ötvenes évek szépirodalmába, sokkhatásként éri a színvonaltalanság, egy egészen más, primitív világgal találkozik. Ezt a színvonalzuhanást akkor nem érzékelted?

E mai hatásban az is benne van, hogy ha valaki a reneszánsz után veszi elő a középkori naiv imákat, nem tudja megérteni, hogy ilyen hit lehetséges volt. Pedig lehetséges volt. S a magam részéről szeretek itt helyesbíteni: ami politikai szóhasználatban dogmatizmus és személyi kultusz, az az igényesebb szellem szintjén messianizmus és khiliazmus. És minden messianizmusnak és khiliazmusnak megvannak a maga naivitásai. Ezt a naivitást csodálatos tisztasággal és magas művészettel lehetett kifejezni – itt például Juhász Ferenc akkori verseire gondolok –, de a naivitás a dilettantizmus ugródeszkája is lehet, ez tény. Hiszen tehetségtelenje, törtetője minden iránynak s korszaknak van. S itt köszönhetek valamit annak, hogy egy ideig Lukács környezetéhez tartoztam: a színvonal tekintetében volt valami gyanakvás bennem. Amikor megváltam a *Csillag* szerkesztésétől...

Ennek mi volt az oka?

Ezt a történetet ott kell kezdenem, hogy – mint említettem – Lukács 1948-ban közölte a *Fórum*ban *Berzsenyi ürügyén* című cikkemet. Ez Németh László kaposvári beszédéhez kapcsolódott, melyben Németh jelezte, hogy részt akar venni az országépítés munkájában, s Lukács úgy vélte, hogy ezt a mozdulatot nyugtáznunk kell. Én viszont bevettem a cikkbe azt a gondolatot is: Németh Lászlónak ahhoz, hogy jelen lehessen szellemi életünkben, nincs szüksége Canossajárásra, formális önkritikára, egy hozzá hasonló etikus élet felette áll ennek. E gondolattal Lukács is vitatkozott, de közölte, mert a cikk fő vonalával egyet-

értett, s az ő szerkesztői stílusa olyan volt, hogy nem akarta mindenáron a saját véleményét olvasni a mások írásaiban is. Révai viszont nagyon megharagudott rám ezért a mondatért, s innentől kezdve még inkább idegenkedve nézett. 1949-ben, amikor megbíztak a *Csillag* szerkesztésével, nem engedte, hogy a nevem szerepeljen a lapon, s így véglegessé váljék szerkesztésem.

Németh Andor volt a főszerkesztő és Méray Tibor a felelős szerkesztő, de ők a lapot nem is látták, a *Csillag*ot 1949. júliustól egy ember szerkesztette, s egy szerkesztősége volt: az az ember én voltam, a szerkesztőség pedig az aktatáskám. 1950 szeptemberéig csináltam a lapot társadalmi munkában, minden tiszteletdíj nélkül, s úgy, hogy a nevem nem szerepel egyik számon sem. 1950 augusztusában, amikor leváltottak, a Kossuth nyomdászai – akik nagyon szerettek – figyelmeztettek, hogy utasítást kaptak az új szerkesztőségtől: többé ne engedjenek be a nyomdába. S a szeptemberi számban megjelent Aczél Tamás már említett cikke, a *Kongresszusunk sikeréért,* amelynek fő céltáblája az én „álobjektivitásom" volt, amelyet életem említett, legszégyelltebb cikkében képviseltem volna. Akkor elhatároztam, hogy a lappal minden kapcsolatot megszakítok. Aczél Tamás szerkesztése alatt egy sort sem írtam belé, holott Révai (valószínűleg Horváth kérésére vagy talán azért, mert mégis méltányolni akarta névtelenül végzett szerkesztői munkám) felvétette nevem a szerkesztőbizottságba. Így történt, hogy amíg én csináltam a *Csillag*ot, addig nem szerepelt rajta a nevem, s amikor rákerült, attól kezdve semmi közöm nem volt hozzá. Úgy gondoltam viszont, hogy talán az Írószövetségben támaszra lelhetek. Ott Aczél Tamás tartott egy vitaindító előadást valamikor 1950 októberében a proletárirodalom hegemóniájáról. Felszólaltam, mondván, hogy ez a hegemónia nem utolsósorban színvonalkérdés is. Utána a felszólalók többsége ledorongolóan ismételgette: „Nem értek egyet

Király helytelen nézeteivel." A vita megjelent a *Csillag*ban is. Ez után a vesszőfutás után az Írószövetségnek is hátat fordítottam. 1950 őszétől 1952 decemberéig jóformán teljesen visszahúzódtam az irodalmi életből, az egyetemen tanítottam, s írtam Mikszáth-monográfiámat.

Ez a vereség nem jelezte, hogy baj van?

Nem. Hiszen a színvonal-gondolatot Révai Lukács elleni cikkéből vettem, s úgy éreztem, a pártvonalat képviselem vele. A kudarcot pedig úgy fordítottam le, hogy itt nem a pártvonallal van baj, hanem Aczél Tamással, aki vezető posztra kerülve nem tehet mást, mint felmutatja saját lényegét.

Igaz, fájdalmasan éreztem, hogy jelentős írók kiszorultak az irodalmi életből. Weörest például, azt hiszem, én közöltem utoljára a *Csillag*ban. De azzal vigasztaltam magam: az évek során ez biztos megváltozik, szükségszerű, hogy a tehetség s a szocializmus előbb vagy utóbb, de egymásra találjon.

1952 végén meghívtak, hogy vegyek részt az úgynevezett Déry-vitával kapcsolatos irodalmi problémák megvitatására összehívott értekezleten. Kevés meghívott volt, kötelességemnek éreztem, hogy fel is szólaljak. S ahogy így utólag elgondolom: Révai – bármennyire nem szeretett is – kénytelen volt látni, hogy azok közé tartoztam, akik azt a „kétfrontos" kritikai elképzelést, amelyet kibontakoztatni akart, a leghatározottabban képviselik; a sematizmus és a dezillúzió ellen egyszerre szóltam. S mivel mögöttem volt ekkor már Mikszáth-könyvem erkölcsi sikere is, újból felajánlották a *Csillag* szerkesztését. Ezt elvállalva azonban rögtön egy feljegyzést is készítettem a pártközpont számára az ún. „hallgató", helyesebben mondva: az elhallgattatott írók problémájáról. Engedélyt kértem a megszólaltatásukra. Megkaptam ehhez a beleegyezést, mondván, járjak el saját belátásom szerint, csak megfontoltan és politikusan. Ettől, 1953 márciusától kezdve, minden számban közöltem egy-egy

addig elnémított írót, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Illés Endrét, Tamási Áront, Vas Istvánt, Weöres Sándort, Füst Milánt stb., ami a *Csillag*ot – hogy mondjam? – kedvelt folyóirattá tette.

Révai ellenszenve nem keltett benned aggodalmakat?

Ezt egyszerűen azzal magyaráztam: hamisan informálták. Nekem ugyanis 1945 után állandóan védekeznem kellett az ellen a – részben német szakos voltomból, részben pedig Szabó Dezső-szeretetemből eredő – rágalom ellen, hogy „fasiszta" voltam. Ezt a rágalmat irodalmi és politikai vitapartnereim, a „másként gondolkodók", valamint egyes, kritikai munkám közben megsértett, kis tehetségű írók terjesztették rólam kedvtelve. Az „eszmei vitáknak", mint általában mindig, ekkor is eszköze volt az ilyen malomalji, útszéli szennyezés. Működött a morális terror. Az „etwas bleibt picken" („valami rajta ragad") beletartozott a középszerűség s a ferdültlelkűség fegyvertárába. Legalább tizenöt bejelentés érkezett erről a párthoz is, legalább tizenötször kellett taglalnom ennek okán az életrajzomat. Ezek a rágalmak, hiába tudta hamis voltukat – meggyőződésem – valahol a mélyben Révait is befolyásolták. Annál is inkább, mert népies vonzódásaimat sem szerette túlzottan. (Veres Péterrel szemben mindig különös averziót érzett.) S kiváltképp nem szerette Németh László iránti vonzódásomat. Dühös volt a Móricz-tanulmányomra is, amelyben – szégyen ide, szégyen oda – Déry-ellenes célzások is voltak. Mindez taszította. Emberi nyagyvonalúságát, értékét mutatja viszont, hogy amikor 1951 végén olvasta Mikszáth-könyvem egyik részletét, gratuláló levelet írt, s kért, küldjem el a teljes kéziratot. Két hét múlva kaptam azt vissza, ötoldalnyi megjegyzéssel együtt, melyek nagy részét fel is használtam. Ez a kis eset is tükrözte nem mindennapi szellemi fölényét: rendelkezett a saját ellenszenvein-rokonszenvein felülemelkedni tudó intelligenciával, erkölcsi erővel. Ezt becsültem benne. S nem utolsósorban becsültem a benne ott

ható gondolkodói igényt, színvonalra nézést s minőségérzéket. Emberileg felmelegedni azonban nem tudtam iránta. Emlékszem, egyszer valamikor 1955-ben Szabolcsi Miklóssal együtt meghívott a lakására. De rosszízű, feszült volt a beszélgetésünk, idegenek voltunk s maradtunk egymásnak. 1956 után többször is hallottam, hogy szívesen találkozna velem, de nem kerestem fel. Annyira szorító volt ennek az estnek az emléke, s az is fájt, hogy valaki elmondta nekem: Révai 1956 után hüledezve kérdezte: „És Király? Király nem csinált semmit? Nem akart köpönyeget forgatni?"

A törvénysértő perekről, gyilkosságokról nem tudtál semmit?

1945 és 1948 között nem voltunk elzárva a nyugati sajtótól. Találkoztam az antitotalitárius propagandahadjárat termékeivel, de egyszerűen nem hittem nekik. Szemét, áruló írásnak ítéltem például az antikommunizmus akkori bestsellerjét, Koestler *Sötétség délben*jét, Sartre *Piszkos kezek*jéről pedig az volt a véleményem, hogy noha nagy író műve, itt mégis tévedett, bedőlt az antikommunista propagandának, a „történelem nem igazol" egzisztencialista tételéhez keresett csupán illusztrációt. A Rajk-ügyet maradéktalanul elhittem. Rajk rokonszenves volt, de személyesen nem ismertem. Hittem a vádaknak. Egyedül Mód Péter volt közelebbi ismerősöm az akkor ártatlanul megvádoltak közül. Szerettem, becsültem. Letartóztatásának híre döbbenetet váltott ki belőlem. De valahogy elhallgattattam magamban ezt az érzést. Lesüllyesztettem a tudatalattiba, a mélyben feszengő elintézetlen kérdések közé.

Nem is féltél, mikor mellőled lőttek ki embereket?

Soha. A leginkább érintő ilyen helyzet a Lakatos Imréé volt. A legközelebbi barátaim közé tartozott, ő tett kommunistává, ő hozott be a pártba. Letartóztatásakor mégis biztosra vettem, hogy belekeveredhetett valamibe, hisz meglehetősen zűrös ügyei voltak az illegalitásban, s azt hittem, ilyesvalami van a háttér-

ben. Amikor pedig ellenem jöttek a feljelentések, hogy Lakatos már ül, s én, a barátja, még szabadon vagyok, az egyetem akkori párttitkára, Békeiné kezembe adta a feljelentést az aláírók neveivel együtt. Az ilyesmi általó biztonságot adott, azt a tévhitet: ha becsületesen, kommunistaként dolgozik, itt az embernek nem történhet baja. Vak voltam, tévedtem, s ebben nem mentség az, hogy nem egyedül estem ebbe a hibába.

1953-ban, amikor elhangzott Nagy Imre nevezetes beszéde, akkor az – ha nem is ebben a vonatkozásban – valamit felszakított bennem. Az 1952-es utazási élmények, amelyekről szóltam, új megvilágításba kerültek. Közvetlen utána volt az Írószövetségben egy választmányi ülés, s ott arról beszéltem – jól emlékszem, mert sokszor szememre hányták később –, hogy a párt és a nép elszakadt egymástól, s ismét közel kell kerülniök.

A legnehezebb kérdéssel, azzal a problémával, amely erre a korra a legnagyobb árnyat vetett – a törvénytelenséggel –, 1954 tavaszán kellett szembenéznem. A feleségemmel ekkor határoztuk el, hogy összeházasodunk. S ő ez alkalommal közölte velem: mint jövendő férje, kell hogy ismerjem családja sorsát is. A Duna-parton sétáltunk egész délután, oda és vissza a Műegyetem és a Margit híd között. Elmondta a kommunista magyar emigráció történetét, családja történetét, elmondta apja sorsát, aki kiváló intellektuel, a vezető kommunista diplomaták egyike volt, s akit 1938-ban ártatlanul letartóztattak, és örökre eltűnt a törvénytelenség ismeretlen, veszejtő útján. Akkor még ezekről a dolgokról nálunk sehol nem esett szó. Először találkoztam a törvénysértések problémájával úgy, hogy biztos voltam benne, mindez igaz is. Nem tudok eléggé hálás lenni a feleségemnek, hogy mindezt elmondta akkor. Mert nemcsak azt tette világossá, hogy valóban megtörténtek ezek a dolgok, hanem azt is, hogy ezek tudatában is lehet élni, dolgozni kommunistaként. A kommunizmus lényegét

nem ezek teszik ki. Beszámolójához azt is hozzáfűzte: „Tudom, hogy az apám ártatlan volt, s kommunista volt, s tudom, hogy ő ma is azt akarná, hogy kommunista legyek. S én második hazámnak érzem, szeretem ma is a Szovjetuniót." Ez a kontextus rendkívül sokat jelentett akkor számomra. Ami később és másképp megjöve talán bénító, etikai sokk, megrázkódtatás lett volna, itt egy sokat szenvedett élet belülről kiküzdött, megélt igazsága, nyugtató gyónása, felkavaró, de nem kétségbe lökő, mélyen emberi vallomása volt. Úgy nyitott szemet, hogy egyben segített.

De ezután már tudtad, mi történt, s a bűnösök, Rákosi és társai ugyanakkor ott álltak a párt élén...

Nehéz erről szólni, de mondom úgy, ahogy emlékszem. Rákosit először 1946-ban hallottam beszélni egy értelmiségi gyűlésen. Lenyűgözött az intelligenciájával, született népszónok volt, az a típus, amelyik a tényekkel tud hatni, az értelemhez szólt. Személyesen 1954 elején találkoztam vele, egy politikai bizottsági ülésen, amely a kultúrpolitikai hibákat tárgyalta. Az anyag előkészítésében – Horváth Márton és Darvas József mellett – én is részt vettem. Nem értettek egyet velünk az Írószövetség részéről Méray Tibor és társai. Akkor még az volt a felállás, hogy Nagy Imre a vitában állandóan Kónyára és rám hivatkozott, mint akik a helyzetet jól látják, Rákosi pedig Mérayékra. A frakcióharc létét első ízben ekkor éreztem meg. 1954 nyarán, mint a *Csillag* szerkesztőjét, hivatott Rákosi. Négy órán át voltam nála, ami nagy szó volt az ő esetében, de ebből mindössze fél óra ment az aktuális irodalmi kérdésekre, s három és fél órát Adyról és az Ady-korról beszélt. Ez az ember a fiatalságára volt büszke, arra, hogy titkára volt valaha a Galilei-körnek, gyerekfejjel kapcsolatban állt a magyar szellemi élet vezetőivel, s örült, hogy beszélhet velem, aki – ezzel a korral foglalkozva – ismeri a témát. Hatott ez reám. Ott éreztem benne a századelő kulturált intellektuel-magyarját.

Hogy alakult aztán az utam a mindjobban kiéleződő frakcióharcok közt? 1954. október elején egy központi vezetőségi ülés leszavazta Rákosit: úgy látszott, megbukott; elutazott üdülni a Szovjetunióba. Jött egy majd háromhónapos időszak Nagy Imre győzelme jegyében. S ekkor beállított hozzám egy író, aki egy hónappal előbb még Rákosi fő hívei és szerkesztői munkám legélesebb „baloldali" bírálói közé tartozott, Aczél Tamás, azzal, hogy: „Imre bácsi bízott meg, beszéljek veled". Annyira felháborított, hogy a személyi kultusznak ez a kegyence, akinek szerkesztése alatt a *Csillag* mélyre züllött, kezd most szemforgatóan beszélni a történt bűnökről, hogy nem tehettem mást: ajtót mutattam.

Nagy Imrében különben sem bíztam, de így kiváltképpen nem. Nem emberi becsületében kételkedtem, de tehetségében. Még diákkoromból, Sárospatakról jól ismertem legközelebbi munkatársát, vejét, Jánosi Ferencet is. Tiszta ember volt, de nem túlzottan képzett, nem tág horizontú. Úgy éreztem, rosszul alakul a magyar szocializmus sorsa, ha ilyen jóindulatú, de nem messzire látó, s mint tanácsadóktól, az Aczél–Méray-szerű perclovagoktól körülvett emberek kezébe kerül. Aggasztott az irodalmi életben mindinkább felfakadó, nem gondolkodó, sodró indulat, keserűség is, a múltat égető, öntudatot vesztő, kommunista önvád, mazochizmus. Ilyen tényezők hatása alatt alakult ki az állásfoglalásom: a meggondolkodtatás, a visszatartás vágya.

1954 végén aztán hazajött Rákosi, megcsinálta a maga ellenakcióját, s innentől kezdve már érvényesült a frakcióharcok megosztó, szigorú logikája, „rákosistaként" könyvelődtem el a kiéleződésben. Hogy miért tartottam ki mellette az írószövetségi viták során? Részben az említett frakcióharc-logikának engedelmeskedve. Saját bőrömön kellett éreznem az Aczél–Méray-féle karrieristák machiavellista, útszéli morálját. A potenciális törvénytelenség: a rágalom és hazug-

ság volt a legfőbb fegyverük. „Rákosista" időszakukból nagyon jól tudtam, amit mostani magatartásuk is folyvást igazolt: a morál számukra csak politikum volt, hatalmi eszköz. S ők voltak ott Nagy Imre körül. Nem morál és amoralitás közt volt itt választás. Másrészt pedig meggyőződésem volt, minden erőltetés tragédiát hoz, s nem voltam benne biztos: vajon Nagy Imre ezt érzi, látja-e? Ott hatott bennem a Révaival való találkozás alkalmából hallott történelmi analógia, a Robespierre-érv is. Az Anatole France-féle *Istenek szomjaznak* Gamelinjének a tragédiáját éreztem inkább, s nem annyira a bűneit. S végül, de nem utolsósorban elhittem Rákosinak, hogy a perek idején kényszerhelyzetben cselekedett: egyszer, amikor ez szóba került köztünk, azt mondta: „Azt hiszi, nekem ez könnyű volt? Nem sejti, mire mondtam én azt, hogy álmatlan éjszakáim voltak?"

Ma úgy látom, szerepet játszott akkor. S tévedtem, hogy csak ezt az alternatívát tudtam elképzelni: vagy Rákosi, vagy Nagy Imre. Tévedtem abban is, hogy képesnek tartottam Rákosit a reformra, ő a saját árnyékát nem ugorhatta át. Taktikázgatásokban és adminisztratív intézkedésekben keresett megoldást ott, ahol csak merész, alkotó politikai gondolat segített volna, s mindenekelőtt a néphez forduló, nyílt, őszinte szó. Benne azonban az a meggyőződés élt, hogy ez az ország a Horthy-korszak alatt fasiszta ország lett. Úgy látom ma már, a hatalom birtokába jutva ez vitte végül is tévútra, bűnökbe másképpen kezdett s indult életútját: a népbe vetett bizalom hiánya.

Goethe mondta: „Amit nem értesz, nem is a tied." Köszönöm, hogy sok mindent segítettél nekünk megérteni az ötvenes évekből, s így világosabban láthatjuk a magyar történelemnek ezt az időszakát is.

Ötvenes évek – nemzeti tudat

BESZÉLGETÉS BÁLINT B. ANDRÁSSAL A *VIGILIÁ*BAN

Az utóbbi esztendőkben előrelendült a személyi kultusszal foglalkozó tudományos és művészeti kutató-alkotó munka. De a művek – főleg olyan filmek, mint például Bacsó Péter két filmje, a Tanú *és a* Tegnapelőtt *– ismeretében fölmerül a kérdés: van-e elegendő távlatunk és higgadtságunk az áttekintésre és a kellő következtetések levonására, a szélsőséges nézetek mai hatásának felmérésére.*

Értékelésem eltér attól, amit a korszakot ábrázoló filmek általában mutatnak. A *Tegnapelőtt*nek kitűnő az első része, amely 1949-ig követi nyomon az eseményeket, de a második felében, véleményem szerint, már nem ragadja meg jól az akkori valóságot. Egyszerűsít. Hiányzik a filmből az az ellentmondás, hogy az ország nemcsak süllyedőben, hanem – bármilyen furcsának is tűnjék – egyúttal, sőt elsősorban emelkedőben volt. Amíg nem sikerül az ötvenes évek elejét mint árnyalt, sokszínű folyamatot bemutatni, amíg csupán a tragikus oldalát emeljük ki, s a „sötét középkor" jelzőit aggatjuk rá, addig ne várjunk valósághű képet sem a filmektől, sem az irodalomtól. Ahogy a középkor látszólag statikus világában rengeteg előrevivő erő hatott, úgy a személyi kultusz időszaka is szocialista kor volt, ekkor is tanúi lehettünk nem is jelentéktelen fejlődésnek. Hadd idézzem erről Németh Lászlót, akinek elfogulatlanságához nem férhet kétség. A nemzet iránti felelősségérzete őt arra késztette, hogy amikor elkezdődött a kultusz éveinek egyoldalú, torz bírálata, cikket írt a vívmányokra nem néző elfogultság ellen. Mert és tudott objektív lenni, sokak szubjektivizmusával szemben. Én az ötvenes évek elején írtam meg Mikszáth-

könyvemet. 1950-ben kerültem ki az irodalmi életből, volt időm dolgozni. 1951–52-ben készültem el a tanulmánnyal, amelyben érzésem szerint benne van azoknak az éveknek mind az árnyoldala, mind pedig az, amit értéknek éreztem. Büszke vagyok rá, hogy a könyvben egyszer sem fordul elő Rákosi vagy Sztálin neve, holott ez akkor szinte bevett sablonnak számított. Az egész monográfia Mikszáth utolsó mondatára épül: Én csak a hazámat szerettem... Ezzel indítottam és ezzel zártam a könyvet. Aki akkoriban igazán szerette a hazáját, annak észre kellett vennie, hogy a szocializmussal – hibái ellenére – emelkedett az ország. Létrejött egy új arcú értelmiség, eltűnt a hárommillió koldus, kiszakadtunk a hagyományos kelet-európai elmaradottságból, megszűnt a rikító, bántó egyenlőtlenség s az osztályok közti kasztszerű válaszfal, óriási mértékben megnőtt a tömegek kulturális színvonala, tanulni kezdett szinte az egész ország. Persze a süllyedést is látni kellett, így a parasztság helyzetének romlását, az erkölcsi értékek elbizonytalanodását, a hamis pátoszt, a holnapra minden szebb lesz önáltató illúzióját és így tovább. Ezt részben láttam is. A törvénytelenségekről hallottam, a polgári sajtó sokat írt róla, de bevallom, nem hittem. A messianisztikus pátoszra Esterházy Péter *Termelési regény*ében figyeltem föl, ezzel ő valóban rátapintott a kor szellemének egyik lényegi jegyére. A valóság fölött elhúzott egy vak, gyermeki hit.

1952–1953 táján már sokan rádöbbentek a személyi uralom politikájának torzulásaira. Volt, akit a felismerés kétségbe ejtett, volt, akit épp ez inspirált a munkára. Ön hogyan reagált, amikor először nyílt módja felmérni a mélyből a felszínre bukó ellentmondásokat?

1953 januárjáig semmiféle funkcióm nem volt, akkor lettem újra a *Csillag* szerkesztője. Mindmáig büszke vagyok rá, hogy rögtön az addig elhallgattatott írók megszólaltatásával kezdtem szerkesztői munkám. Németh László, Tamási Áron, Szabó Lőrinc, Weöres

Sándor, Pilinszky János neve hosszú évek után az általam szerkesztett folyóirat hasábjain jelent meg újra. 1953-ban, az ismert júniusi határozattal indult meg a kibontakozás, de egyúttal kialakult egyfajta kettős hatalom is, amelyben Nagy Imre kívánta képviselni a reformszellemet, Rákosi pedig kitartott visszahúzó, szektás politikája mellett. Nagy Imrét akkoriban ismertem meg. Jóindulatú ember benyomását tette rám. Sok olyasmit mondott ki, aminek szükséges és fontos volt a megfogalmazása.

Politikai érettségét azonban nem tartottam nagyra; nem tudott felnőni a reá rakódott s vállalt szerepekhez. Súlyos tragédiák okozója lett ezzel.

A feltárt hibákra való reagálás eleinte nem, de később már pusztán attól függött, hogy az eldurvuló s mindjobban éleződő frakcióharcokban kit melyik oldalra állított döntése. 1954 tavaszán Darvas Józseffel, Horváth Mártonnal, Méray Tiborral, Aczél Tamással együtt részt vettem egy politikai bizottsági ülésen, amelyen a testület első ízben nézett szembe – legalábbis irodalmi téren – a történt dolgokkal: a dogmatizmussal, a voluntarizmussal. A törvénytelenségekről akkor még nem tudtunk. Ott éreztem először Nagy Imre és Rákosi ellentétét. Az anyagot mi készítettük elő, Darvas, Horváth és én; a szabadság és felelősség kettősségét helyeztük a gyújtópontba, a kettő egységét hangsúlyoztuk. Kiemeltük, hogy korábban túl kötött, irányított volt az irodalmi élet, s ezen változtatni kell, gondolatmenetünk tehát a reformmozgás irányába mutatott. Így érdekes, hogy e mellett, az én hozzászólásom mellett érvelt többek közt Nagy Imre, míg Méray és Aczél felszólalására Rákosi hivatkozott.

1954 nyarán kezdődött a törvénytelenül elítéltek szabadon bocsátása. Ez év nyarán, ha jól emlékszem, október elején volt egy központi vezetőségi ülés, amely Rákosi ellen foglalt állást. Akkor történt a fordulat: ha valaki egyszer átnézi a korabeli sajtót, s meg akarja érteni, hogy Méray és Aczél miért és mikor változta-

tott: ekkor változtatott. Amikor úgy nézett ki, hogy Rákosi végérvényesen megbukott, és úgy nézett ki, hogy a holnap embere: Nagy Imre. Jól tudjuk, Méray és Aczél azóta hol és mit képviselnek... Volt, aki megszenvedte a változást. Egy tragikus sorsot említenék erre, a Gimes Miklósét. Gondolkodó ember volt, önmagával vívódva, gyötrődve jutott el – doktrinér, absztrakt gondolkodói hajlamainak megfelelően – az egyik végletből a másikba. Elvontsága, életidegensége kilendítette az érintő irányába, szubjektív becsületessége azonban nem kérdőjelezhető meg. De az ilyen gyötrődő, tragikus sorsok mellett nagy számban voltak puszta vitorlaigazítók, akik csak az uralkodó szélirányra figyeltek, s vitorlát fordítva ugyanolyan hangoskodók lettek, mint előzőleg más oldalon voltak. A magam részéről azzal az emberrel, aki legközelebb állt akkor hozzám, Darvas Józseffel együtt megriadtam ezektől a gyors pálfordulásoktól, s a velük együtt járó (Darvas akkori szavát idézve) heves túllicitálásoktól. Szembefordultam az 1954. őszi, valós eredményeket is könnyen lesöprő kritikai-önkritikai hullámmal. A frakcióharcban így kerültem a másik oldalra. Ma már nyilvánvaló, hogy tévesztett volt ez az állásfoglalás is éppúgy, mint ennek az ellenkezője. De a kor s a saját felkészületlenségünk nem kínált akkor más alternatívát. A kiélezett frakcióharc megnehezítette, szinte lehetetlenné tette a reális, helyes állásfoglalást. Vitt annak öntörvényű, tévesztett logikája.

S eddig csak a párttagokról beszéltem, de nem feledkezhetünk meg az úgynevezett útitársakról sem, akik sokszor példaszerű higgadtsággal reagáltak a fordulatokra. Például Veres Péter. Neki is voltak fenntartásai, de nem voltak szélsőségbe csapó mozdulatai. Vagy Csoóri Sándor. Vele az ötvenes években ismerkedtem meg, amikor szerkeszteni kezdtem a *Csillag*ot, s többek közt az ő versei hoztak elsők közt hírt arról, mi van falun, mi a helyzet a parasztsággal. Mindketten gondolkodó emberek voltak, becsületesen, belül-

ről élték át a válságokat. Csoóri és köztem mindmáig ez az összekötő szál: tudom, hogy felelősséget érez a népért, benne továbbél az a nyílt nemzettudat, amit én a legértékesebb hagyománynak tartok. A népi írók nézeteiben vannak szélsőségek, téves gondolatok, de erkölcsi elkötelezettségük egy felkészületlen, elmaradott nép mellett – ez az emberiségben gondolkodás századában is érték marad. Ezért érzem magam szövetségesnek – túl minden vitán – Csoórival, Németh Lászlóval és mindenkivel, akiben ott érzem a nemzet sorsa iránti felelősséget.

A személyi kultusz torzulásaival – azt hiszem, ebben egyetérthetünk – összefügg az 1956-os válság. Az októberi események kirobbanásában – mint a Hazafiság és internacionalizmus *című tanulmányában olvasható – egyként közrejátszott a szupranacionalizmus és a nacionalizmus térhódítása.*

1956-ot a magam részéről tragédiának látom. Szubjektív okok és a vezetés objektív bűnei miatt a nép nem tudott felelősen dönteni egy éles konfliktushelyzetben. A felelőtlenségnek több oka volt. A döntő ok: az indulat, amely jogos volt, de egy nemzet a saját sorsáról soha ne gondolkozzék az indulataival, köteles az eszével gondolkozni. Úgy vélem, hogy a tragédia okozója elsősorban a nacionalizmus. Ezen én egyfajta zárt nemzettudatot értek; a nacionalista nem nyitottan, az emberiség és a történelem felől gondolja el népe sorsát, hanem magába zárva. Ez a huszadik században, amely végső soron már emberiségben gondolkodik, életveszélyes lehet bármely nemzet számára. Az önmagát jogosan féltő kis népeknek is lehet zárt nemzettudata. A kétfajta szemlélet illusztrálására hadd hozzak egy irodalomtörténeti példát. Az 1916-os román betörés hírére Szabó Dezső regényének, *Az elsodort falu*nak író hőse, Farkas Miklós félőrülten, indulataiba beléveszve jár és kiabálja: magyar vagyok, magyar vagyok, magyar vagyok. Fájdalma jogos, de kikapcsolja emberi relációját, az észt. Számomra ő a csak

érzelmi alapon reagáló thalamusz-emberek zárt nemzettudatát képviseli. Ellenpéldája pedig éppen az, aki állítólag Farkas mintaképe volt: Ady Endre. Övé az igaz válasz. A betörés után hetekig nem tudott írni, kínlódott, szenvedett – s a hetek elteltével megszületett az *Ember az embertelenségben*, amely a mindenkori magyar szellem egyik legszebb megnyilvánulása.

Az ember csak szűkebb kategóriáiban, nemzete tagjaként, európaiként tudja emberségét megvalósítani. Az ön kifejezésével élve: otthont keres, otthont teremt a világban. Hazátlanul, közösségen kívül nem lehet és nem is érdemes élni. De mivel ez nem ilyen egyszerű, s mert a népek, államok érdekei ütköznek, századunk a nemzeti viták és konfliktusok százada lett...

A huszadik századnak többek között három alapvető kérdésre kell válaszolnia véleményem szerint. Az első: mi előbbre való, a kapitalizmus vagy a szocializmus? Tudom, a kérdés elkoptatott, ezért megfogalmazom antropológiai szempontból is: az individuális értékrend vagy a közösségi értékrend az, amelyben az ember mint nembeli lény megfogalmazhatja és megoldhatja a maga problémáit. Az individuális értékrend csúcsa és legnagyszerűbb reprezentánsa a fausti embertípus. Ezt azonban, éppen egyénre tekintő,cs ak közelre néző volta miatt, fel kell váltania a közösségi embernek. Hogy ki lesz ennek a fausti fajsúlyú, nála mégis előbbre látó képviselője, még nem tudjuk megmondani. A második kérdés, aminek megválaszolását nem lehet elodázni: az imperializmus–antiimperializmus ellentéte, amit egyszerűen úgy emlegetnek: az észak–dél küzdelem. Lehetetlen, igazságtalan az, hogy az emberiség négyötöd része kevesebbet fogyaszt, mint egyötöde, hogy milliók éheznek s vannak kitéve a rossz táplálkozás okozta betegségeknek és egyéb veszélyeknek. A harmadik kérdés: szervezett, sőt túlszervezett gépi világunkban meg kell menteni a személyiség méltóságát, öntudatát – beillesztve természetesen a közösségi tudatba –, mielőtt teljesen elveszítené önmagát.

Szükség van a hagyományos formális struktúrával szemben, amely nem véd az alkatrésszé silányítástól, valami teljesebbet nyújtó demokráciára, a mindennapok demokráciájára. Ez a három számomra axióma, amelyre – ha a vallás túlvilági megoldását nem számítom – csak a szocializmus adhatja meg a pozitív választ. A nemzeti kérdés szerintem csupán ezeknek alárendelten, velük szorosan összekapcsolva tárgyalható.

Ruffy Péter tanulmányából idézek, amely a győri Műhely *idei első számában jelent meg. „Szűkül a tudatunk, összeszorul ismereteink világa, elhalványul történelmünk egy-egy fejezete... Noha országunk, szocialista társadalmunk nem mulasztja el megünnepelni történelmünk, irodalmunk, zeneművészetünk, nemzeti műveltségünk legnagyobbjait, s annak ellenére, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt legutóbbi kongresszusán hazánk első embere szólt arról, hogy minden harmadik magyar anyanyelvű ember más országban él – a tudatzavar, e tragikus bántalom alig oldódik, és a marxista történetírás minden igyekezete, igazságkeresése, múltunk való felmutatása, a történelmi munkák, regények, visszaemlékezések példátlan sikere, ellenére is akut marad." Felmérések, szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy a fiatalok nemzettudatából hiányzik a határainkon kívül élő ötmillió magyar. Tanári tapasztalatai szerint fennáll-e ez a tudatzavar, s ha igen, mi az oka?*

Fogas kérdés. Van olyan nézet, amely ezt a fiatalokban ténylegesen meglévő közömbösséget az oktatás-nevelés mulasztásaival köti össze. Tény, hogy történtek mulasztások. A magam részéről azonban nem ezt érzem döntőnek. Úgy látom, hogy a fiatalság zöme sokkal kevésbé gondolkozik már nemzeti kategóriákban. Ehhez jön egy másik jelenség, amit a hetvenes években tapasztaltam először, hogy nem gondolkozik közösségi kategóriákban, tehát személyiségorientált és nem társadalomorientált; az önmegvalósítás-etika fontos számára, a szolgálatetikát nem érzi magára nézve kötelezőnek. Konzervatívnak vél minden olyan szemléletet,

magatartást, amely a közösséget – a nemzetet, az osztályt – tekinti elsődlegesnek. Ez bármennyire keserű tény is, de tény: számolni kell vele. Nem annyira szavakkal, moralizálón kell szólni ellene, de a személyiség önmegvalósításának és a társadalmi-közösségi feladatok megoldásának elválaszthatatlanságát kellene valahogy jobban tudatosítani. A mindennapi gyakorlatban ezt a szocialista demokratizmus, a nem formális, lényegi demokratizmus kibontakoztatása révén minél többnek személyes élményévé tenni.

Másfelől pedig a nevelés fő hibájának én nem azt érzem, hogy nem tudatosítja kellő súllyal és kellő erővel, mennyi magyar él a világban, mert ez benne van minden történelem- és földrajzkönyvben; a kérdés ennél jóval bonyolultabb. A leckét 1919 körül kaptuk meg; egy addig nagynemzet-tudattal élő nép – hiszen ez munkált legjobbjaiban is, talán az egy Ady Endrét kivéve – azt kényszerült tudomásul venni, hogy kis nemzet. Ilyen élesen ez csak a századforduló Spanyolországában és az 1945 utáni Angliában vetődött fel. Hazánkban, ha lehet, még súlyosabb megrázkódtatással járt, mert nem az idők folyamán alakult ki ez a helyzet, hanem egy csapásra, a Trianon-palotában kötött 1920. júniusi békeszerződés által. S a trianoni koncepció az etnikai elveket alárendelte az imperialista érdekeknek, a gazdasági és stratégiai meggondolásoknak, annak a francia felfogásnak, amely a kommunizmus elleni hídfőállás kiépítését mindennél fontosabbnak tartotta. Nemcsak jogos nemzeti követeléseket elégített ki, ott hatottak benne imperialista meggondolások is.

Milyen válaszok érkeztek a trianoni döntésre? Elsősorban hivatalos. Ez a Herczeg Ferenc-, Rákosi Jenő-féle felelet járta át legmélyebben az emberek tudatát; ha álcázottan is, de a lényeget nézve ez továbbvitte a nagynemzet-tudatot és kultúrfölényt, irredentizmust hirdetett, revíziót követelt. Ennek bornírtsága ma már nyilvánvaló, a második világháború ezt ke-

gyetlenül bevéste az agyunkba. A haladó oldal reagálásában három típust különíthetünk el. Az egyik a Szabó Dezső-i modell. Ez a felfogás magáévá tette a kisnemzet-tudatot, a kelet-európaiságot, ugyanakkor bezárta a nemzetet a saját fájdalmába. Antiimperialista álláspont volt ez, amelyben egy nép felismeri valós helyét a világgá váló nemzetek között. De – s ez Szabó Dezső gondolkodásának zártságát mutatja – elszakadt a demokratizmustól és a szocializmustól. Ennek következménye: ha átmenetileg is, de együttműködése az ellenforradalommal, s a tiltakozás elmulasztása a harmincas évek végén a fasizálódás, például a zsidótörvények ellen. Pedig ez a mozgalom antifasiszta volt, de mivel vezetői úgy érezték, hogy a határkiigazítások által a magyar igazság érvényesül, nem tiltakoztak.

A másik modell az, amit a baloldal polgári és szociáldemokrata szárnya követett. Ők a demokratizmus–antidemokratizmus ellentétpárban gondolkoztak, nemzettudatukban az Apáczaival kezdődő kulturális-kritikai felfogás érvényesült. A magyar polgárság túl gyenge volt ahhoz, hogy polgári forradalmat követeljen, e helyett kulturális felnövekedést sürgetett, s a kultúrember fölényével nézte le a feudális erőket. Ez a modell meg akarta mutatni azt, ami a nemzet életében torz, elhibázott. A fiatal Ady is ezt képviselte. De mivel a radikális mozgalom a demokratizmus kérdését helyezte középpontba, 1920 után elkövette legnagyobb baklövését: a Masarykkal való együttműködést. Horthy megbuktatása érdekében agyondicsérte az utódállamok demokráciáját, s így kitette magát a nemzetből való kiközösítés veszélyének. Ez volt a magyar polgári progresszió – Jászi Oszkárék – legnagyobb hibája. A harmadik válasznak két forrása volt: Ady és a lenini nemzetiségi politika. S a csoport, amely ezt kiküzdötte: a felvidéki Sarló-mozgalom, Balogh Edgárék mozgalma. Alapeleme a kisnépi tudat, a kelet-európaiság, s mindkettő összekötése a kérdés összemberi megoldásával, azaz a határok nemzetköziségének

és a nemzetiségek hídszerepének gondolatával. Szerintük mindezt – a fokozódó internacionalizálódást, a hídszerepet – csak a szocializmus valósíthatja meg. Véleményem szerint ez a mindmáig hiteles válasz. A történelmileg létrejött realitásokat tudva, vállalva, a népek közelhozása kell hogy fő cél legyen ma is számunkra: a „rendezni végre közös dolgainkat".

Ön a közelmúltban előadást tartott a szocialista hazafiságról, a kelet-európai nemzetek együttélésének távlatairól. Beszélt az itt élő népek múltjáról, hazaszeretetének gyökereiről, a trianoni diktátum előzményeiről, köztük a kiegyezés utáni Magyarország bűnös nemzetiségi politikájáról. Kendőzetlenül – de higgadtan, körültekintően – szólt a mai feszültségekről és kölcsönös érzékenységekről is. Mivel ön eddig a kisebbségi kérdéssel a nyilvánosság előtt nem foglalkozott, érdekelne, milyen volt a hallgatóság reagálása, hogyan fogadták nyílt, realista következtetéseit?

Általában értő módon fogadták. De még a barátaim között is akadt, aki azt mondta: ezzel én is beálltam a thalamusz-magyarság hívei közé, segítek felszabadítani az öncélú nemzeti fájdalmat. Egyikük meg is fogalmazta: a hallgatónak elkezd fájni a szíve a határokon túli magyarokért, rádöbben tehetetlenségére, hogy sorsukba sehol és semmiképpen nem szólhat bele, nem javíthat, s úrrá lesz rajta az érzelmi betegség, a romantika kórja, a lekötő, bénító magyar szomorúság. Irreálisra cserélí ez könnyen az oly igen szükséges reális tartást. Ez a veszély szerintem is fennáll. A reális látás igénye persze nem jelenti azt, hogy a jogos sérelmeket el kellene hallgatni. Szólni kell róluk, de beleágyazva az egyetemes emberi értékek és érdekek komplexumába, s főleg: alárendelve azoknak. Ezért tartottam meg az említett előadást, ezért érzem lényegesnek az ott elhangzottakat; mások következtetésével szemben én azt akartam kimondani, hogy nem szabad saját fájdalmunkban megrekednünk. A bezárkózás könnyen érzelmi szemellenzősséget von maga után, a valós fel-

adatokat elfedi, és torzítja a reális helyzetmegítélést is. Csak az árnyakat látja, és szem elől veszti azt, hogy öntudatra és örömre is van ok a mai magyar valóság felmérésekor. Amerikában élő barátomtól hallottam, hogy: jó érzés végre magyarnak lenni. S ő, aki a fasizmus elől emigrált, nyilván nem etnocentrikusan gondolkozik, hanem a mai Magyarország gazdasági, kulturális, nemzetközi viszonyait is figyelembe veszi, ami magyarságtudatunk szempontjából legalábbis egyenértékű az etnikai tudattal. A kettőt nem lehet, nem szabad különválasztani. Az, hogy büszkék lehetünk elért eredményeinkre, gazdasági előmenetelünkre, hazánk nemzetközi tekintélyére, mindez erősíti, konkréttá teszi a nemzethez való kötődésünket. Mai politikánk épp azáltal szolgálja a magyarságot, hogy elsősorban nem etnocentrikusan, hanem emberiségközpontúan gondolkozik és cselekszik.

A nemzeti kérdés vizsgálatához Ady-kutatásaim kapcsán jutottam. A szabadságharcos hazafiság szerepének felismerése révén kerültem vitába Molnár Erik nézeteivel, s a hetvenes évek elején döbbentem rá, hogy egy rendkívüli félreértés áldozatai vagyunk: a távlatot, amely előttünk áll, nyílegyenesnek képzeljük el. Holott nemcsak a múltunk terhes buktatókkal és ellentmondásokkal, hanem a jövendőnk is. A szocializmusnak van egy messze távlata, amelyet nem fog az idő, hiszen az összemberi értékek megvalósulásának ez az egyetlen reális lehetősége. A vallás megoldását most nem említem, mert az az evilági léten túlra vetíti a végső kérdések megoldását...

Ezzel nem értek egyet. Szerintem a vallási felfogások jelentős részéből, így a kereszténységből is következik egy világi értékrend, sőt kritikai értékrend. A középkorban a földi siralomvölgy emlegetése ideig-óráig alkalmas volt a lelkek fölötti földi hatalom megszilárditására, de ma már egyetlen felvilágosult hívő sem eszerint rendezi az életét.

Egyfajta kritikai értékmagatartás valóban követke-

zik a transzcendencia jegyében: de egy pozitív értékrend – szerintem – feltételezi annak biztos tudatát, hogy az ember végső problémái csakis itt a földön oldhatók meg... Visszatérve a távlatokra: a messzi távlat vitathatatlanságához képest a közbülső távlat telis-teli van megoldatlan kérdésekkel. Úgy éreztem, hogy a messzi távlat eléréséért a közeli távlat koncepcióját kell kidolgozni és – csúnya kifejezés, de nem tudok jobbat – csinálni. Ama távoli értékrend jegyében, itt, saját hazámban, a magam lehetőségei közt. Ezt az egyszerre távolra s közelre néző cselekvést nevezem én a mindennapok forradalmiságának. Az ember mindig megteheti, ha megvannak az abszolút erkölcsi értékei, hogy a maga helyén s a maga törvényei szerint éljen. S erre nemcsak az ember képes, hanem egy nemzet is. Persze lehetőségeink bizonyos tekintetben korlátozottak. A középkori kereszténység, amíg szorongatta a belső gyengeség, aztán az oszmán vagy az arab, tehát a külső veszély, rákényszerült valamiféle aszkézisra, nem tudta kibontakoztatni önmagát; ezt csak a reneszánsz humanizmusa hozta el. A szocializmus fejlődését, kibontakozását is gátolta vagy lassítja a külvilág fenyegetése. Gondoljunk az észak–dél ellentétre. A gazdag országok nem könnyen nyugodnak bele abba, hogy a szegények felnőjenek hozzájuk: meg akarják akadályozni a harmadik világ szocialista fejlődését. S mivel úgy vélik, hogy ennek avantgárdja a létező szocializmus, erőiket ellene összpontosítják. Nos, többek közt ez a fenyegetés kényszerítette az ötvenes évek kelet-európai államait vagy szorítja ma a kubai, távol-keleti szocialista rendszereket erre a bizonyos aszkézisre. A törvénytelenség – véleményem szerint – egy jogos aszkézisnek volt szubjektív, bűnös eltorzítása, meghamisítása. De ezt tudva is tagadhatatlan, hogy – bármennyire óvakodik is minden torzulástól – minden aszkézis sebeket okoz, igazságtalan. Az ész tudomásul veszi, de a szív sohasem mondhat rá maradéktalanul igent. Mindig ott kísért benne az a

szenvedés, amelyet Brecht valaha így fogalmazott meg: „az aljasságra vicsorgó gyűlölet – is eltorzítja az arcvonásokat. – Az igazságtalanság miatt érzett haragtól – is bereked a hang. Oh, kik a nyájasság – számára akartuk előkészíteni a talajt, – még mi sem lehetünk nyájasak." Ezt a feloldhatatlan ellentmondást látva, tudomásul véve arra lehet csupán törekedni, hogy a tényleg szükséges keretek között maradjon meg az élet „szigora", modern aszkézise. Ott ahol az valóban elkerülhetetlen.

A magunk portájára visszatérve: hiszem, közeli és messzi távlatunkat ebben a nemzetben lehet és kell megvalósítanunk, magunk közt, közösségben: az otthonunkban. A békés egymás mellett élés folyamatában egy kis népnek is lehet, ha nem is világformáló szerepe, de a történelem alakulására némi befolyása. Hathat a példa. Ehhez azonban meg kell találnia a saját helyét is minden vonatkozásban, főleg szüksége van egy nemzettudatra, egy értéktudatra; ezáltal tudatosan s érzelmileg is fölvállalhatja azt, ami léte, mai valósága: helyét, szerepét a történelemben.

Az emberiségnek van egy ősi álma: a hazatalálás, az otthon-gondolat. A zsidó-keresztény mitológia szerint az ember elindult egy kertből, a Paradicsomból, s majdan hazatér ebbe a kertbe. Ugyanez társadalmi szemszögből: az ember útnak ered az őskommunizmusból, hogy a fejlődés grádicsain át a modern kommunizmusban lelje meg végső otthonát. A kettő nem mond ellent egymásnak, ezért érhetik el céljukat közösen hívők és nem hívők a ma viszonyai között s a jövőben is. Hazafiságunk, közös nemzettudatunk is ezt szolgálja.

Kedves Ungvári Tamás,
az *Élet és Irodalom* szeptember 17-i számában, nyílt levél formában cikket jelentettél meg az 1984. augusztusi *Valóság*ban közölt *Individuáletikà – társadalometika* című, a Kosztolányi-értékelésről szóló tanulmányom kapcsán. Megtisztelő módon megjegyzed írásod végén: mint volt tanárodtól, tőlem tanultál vitázni valaha. Így talán nem indokolatlan, ha kötelező és elkerülhetetlen válaszom (hisz levélre felelni az illem parancsa) egy vitamódszertani kérdéssel kezdem.

Polemizálni csak oly kérdésekről érdemes és lehet, amelyekről valóban eltérő nézetek ütköznek. Félreértések, félrehallások nem vitatémák. Ki kell küszöbölni őket, hogy ne mérgezzenek, s egymás megértését ne nehezítsék meg.

Ezért hangsúlyozom: nincs nézeteltérés közöttünk az 1945 előtti magyar múlt megítélésében. Jól tudod, hogy minden, a korral kapcsolatos írásom – olyan tanulmány, mint például a Szabó Dezsőről vagy a Németh Lászlóról szóló – érvelést jelent a „fasiszta ország" szennyező, bélyegző mítosza ellen. Az általam használni szeretett s cikkemben is használt metaforikus kategória, a „bujkáló ország", mely magában hordja az el nem fogadást, a néma tiltakozást, már egymagában bizonyíték erre. Nem tudom, milyen alapon hallhattad ezt a „fasiszta országgal" szinte-szinte már egyjelentésűnek.

Nincs nézeteltérés köztünk abban sem, hogy mélységesen elhibázott volt a korai marxista kritika Kosztolányi-képe. Egy – a kiadónál levő – Kosztolányi-monográfia fejezete a *Valóság*ban közölt tanulmányom. A könyv egésze éppúgy, mint a kiszakított részlet ennek

a korai, elhibázott értékelésnek a revideálása. Nem hallgattam el az 1946-os Kosztolányi-tanulmányról szólva annak „egyoldalúságát", „vitathatatlan torzító jellegét", azt, hogy „dogmatizmust, szektásságot, vulgarizálást" rejtett magában, hogy alkalmas volt, s alkalmas ma is „az 1945 utáni magyar marxista kritika gyengeségeinek tudatosítására".

Elemezve az ily típusú tévedések mögött ható szellemi attitűdöt, a leghatározottabban bíráltam az úgynevezett „messianisztikus-khiliasztikus" létszemléletet, azt a fajta „etikai radikalizmust, intoleranciát", melynek egyik legfőbb ismérve „a személyiségnek, az individualitásnak már-már szinte semmibevétele". Hajlott ez a tartás – jegyzem meg róla – „a végletességre, az éles szavakkal való megbélyegzésre, a türelmetlen határhúzásokra. Dichotomikusan, fehérben-feketében, *vagy-vagy*-okban gondolkodott csupán és nem *is-is*-ekben. Nem engedett közel magához semmiféle kételyt, kritikát, toleranciát". Egyértelműen megírom: „egy értelmiség került tévútra ily gondolatok életelvként való vállalásán át".

Kell-e ennél keserűbb, vádlóbb kritika – önkritika? Nem tudom megérteni az írásodban levő logikai lapszust. Hiszen e cikkemről írva Te is elismered: „az elutasítás és a bírálat nálad is hangot kap, nem is enyhe szavakkal", s ugyanakkor mégis „a folyamatosság feltételezését", „vállalandó Hagyománynak nyilvánítást" vélsz felfedezni gondolataimban az egykori Kosztolányi-értékelés s az annak forrását jelentő messianisztikus-khiliasztikus életérzés kapcsán. Csak azzal magyarázhatom ezt az ellentmondást: elkapott Téged is az a nagyon érthető, de vakvágányra vivő szellemi fóbia, melyet úgy lehet nevezni: antidogmatikus en garde állás. Az egykori szektás-dogmatikus gyanakvás megszülte a maga visszáját, az ellenkező előjelű torzító látást. Ott is kísérteteket vélsz felfedezni, hol nincsenek ilyenek, megnehezítve ezzel a valóságos problémák számbavételét és végiggondolását.

Igazad van: az 1945 utáni fejlődés sajátos emberi problémáin elgondolkodva a magam részéről „khiliasztikus-messianisztikus" és „bürokratikus-személyi kultuszos" attitűd között (nem hallgatva el, hogy a kettő között átjárók is nyíltak) valóban mindig egyértelműen különböztetek. Az a véleményem: az utóbbival szükségszerűen együttjártak a bűnök, torzulások, az előbbivel nem. A két típus nagy erejű művészi különválasztását Jancsó Miklós *Fényes szelek*jében hitelesnek vélem. Te ezt a kétfajta tartást azon a címen, hogy az eredmény ugyanaz, egybekevered. Úgy beszélsz cikkedben Szabó Árpád 1946-os Kosztolányi-tanulmányáról, mint amely azoknak volt „fenyegető kalandja..., akik a háború után gyors tabula rasát akartak csinálni az országban". „Türelmetlenségében mintegy eleve kirajzolódtak a kalandorságnak ama jelei, amelyeket a személyi kultusz idején hivatalos politikává avattak" – írod. Így lesz a fiatal Szabó Árpád Kosztolányi-cikke „a személyi kultusz ideológiájának", „a koncepciós perek" világának mintegy a „szellemi szállváscsinálója".

Mikor ezt a gondolati rövidrezárást végrehajtottad, valószínűleg nem tudtad, hogy a mégoly joggal hibáztatható messianisztikus etikai intolerancia és a személyi kultuszos hatalmi cinizmus közti különbséget, ha valami, hát épp Szabó Árpád emberi útja, pályája mutatja. Mintegy a Jancsó-féle *Fényes szelek* Fekete Lászlójának sorsa előződött nála. Nem 1946-ban modern Oidipuszként, „önvádtól gyötörve vetette ki ő magát a városból", ahogy Te sejteted, de 1951-ben vetették ki onnan. Már-már utópizmusba hajló etikai igényessége nem bírta el az indokolatlannak érzett Sztálin-magasztalást. Marx és Lenin mögött őt csak másodrendű gondolkodónak vélve felszólalt ez ellen. Így lett sorsa a pártból kizárás. Cikkedet írva szándéketika és következményetika el nem választása, belső dialektikájának

számba nem vétele igazságtalanná tett egy egyéni ügyben.

S több ez, mint egyéni ügy: a Gorkijtól emlegetett „ördögi körnek" lettél ezzel az álláspontoddal önkéntelen továbbrajzolója. Szabó Árpád valaha felháborodott azon, hogy Kosztolányi Adyt – a Hazafi Verai János-féle demagóg, sovén fűzfapoétákkal hozva kapcsolatba – a klasszikusok közül kirekesztette. Te felháborodsz azon, hogy Szabó emiatt vádoló, igaztalan szavakat írt le Kosztolányi ellen, s a koncepciós perek árnyait idézve a városból kiűzés savonarolai szigorával bélyegzed meg az egykori cikket. Nem veszed észre, milyen következtetésekhez vihet el egy ilyen logika? Az „ördögi kör" folytatódhat tovább. Folytatódhat az egymás vádolása. Továbbadódhat egy – a személyi kultusz időszakára kiváltképp jellemző – negatív örökség: a gyanúsítások torz lélektana.

„A pokol kapui is jószándékkal vannak kikövezve" – ezt az elvet vallotta ugyanis az akkori modern inkvizíció. Így lehetett koholni az eretnekpereket: a jóhiszemű, véletlen hibázás s a tudatos szabotázs, a meggondolatlanság s az ellenséges tett közé kitevődhetett az egyenlőségjel. A magam részéről a múlt hibáin elgondolkodva az egyik leglényegesebb tanulságnak tartom, hogy a szándék is fontos, az is minősít, s ha nem is adhat soha menlevelet a bűnnek, a hitványságnak, az embertelenségnek: a jóhiszemű s akaratlan tévedést mégis másképp ítélteti meg. Meggátolja azt, hogy bűnné nyilvánítódjék egy emberi botlás, hogy a koncepciós perek közelébe kerüljön például egy tévesztett kritika. Az emberiesség, az emberre nézés nem utolsósorban így nyilvánulhat meg. A mai magyar politikai vezetésnek elévülhetetlen érdeme (s ebben maradéktalanul egyetértek veled), hogy a bizalomnak, az egymásra figyelésnek, az értő türelemnek ezt a légkörét megteremtette.

Annál is inkább fontosnak vélem ezt, mert más emberi-világnyi atmoszférába illeszkedik be ma az in-

dulati vakság, mint beillett valaha az 1946 körüli években. Akkor minden belső fenntartásosság nélkül szavalhattuk még Petőfi sorait, a magunk khiliasztikus hiteit igazolva vele: „Türelem, te a birkák s a – Szamarak dicső erénye, – Tégedet tanuljalak meg? – Menj a pokol fenekére!" Ma, mikor az emberiség kint van már az űrben s önmagát semmisítheti meg, másként hangzanak az egykori szavak. Új világszituáció jött el: a türelem, az egymás megértése művészetét kell megtanulnia az emberi nemnek. Számomra ez az egyik legfőbb tanulsága a mögöttünk lévő évtizedeknek.

Meggyőződésem: az emberi magatartás mindennapi szabályait is újra kell hogy gondoltassa mindez. Az új szituáció új embermodellt kíván. A belátás hőseinek ad időszerűséget: a Németh László-i Kertész Ágnesek-nek. Nem véletlenül hajtotta fel a kor a tolerancia és empátia szavát. S nem véletlenül helyezte soha nem látott erővel újra középpontba a marxizmus-leninizmus elmélete a békés egymás mellett élés lenini gondolatát.

Fontos ez a különbségtevés – szándék és következmény dialektikájának számbavétele – a szocialista építés folytonosságának megítélése szempontjából is. Hiszen nagyon jól tudod (gondolkodva, felnőttként éltél már akkor), a legtöbb szocializmust vállaló életet magával sodorta a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a szocializmus igazi hiteit és a dogmatikus merevséget elválaszthatatlanul egybekeverő ellentmondásos koratmoszféra. Elég kézbe venni az egykori lapokat és folyóiratokat: az ütemes tapsok, a ritmizált éljenek s az „aki nincs velünk, ellenünk van" dühödt pátosza visszakísértett akkor a művekben. Harsogott a hang. A mai fiatalság, ha a személyi kultuszos-bürokratikus mentalitás mellett a messianisztikus-khiliasztikus hiteket nem látja, tévesen ítél. Meggyőződése lesz: két emberi szégyen – félelem s törtetés – mozgatta csupán az akkor élőket. Fanatizmusnak tűnik a „fényes szellők" hite. Holott más a kettő. A khiliasztikus hit (s a „fényes szellők" hitét ez jelentette) a távlat nevében

teszi zárójelbe a jelenben érzett kérdőjeleket, mondván: a távlat oly nagyszerű és oly közeli, automatikusan megold az majd mindent. A fanatizmus lényege viszont sosem a távlathit, de a bürokrata vakság: a saját normák csalhatatlanságának agresszív érzete s gyűlölete a más gondolatoknak.

Az ötvenes évek szereplői mögött pusztán ily negatív motívumokat látó szemléletben a kor maradéktalan elítélése lesz meghatározóvá. S gyanússá válik minden olyan álláspont, amely a diszkontinuitást tudva s átgondolva: a folytonosságot is mindig hangsúlyozza. Újra meg újra napirendre kerül mint elintézetlen, megoldatlan kérdés: az ötvenes évek.

AZ ÖTVENES ÉVEK

Vannak paradox, ellentmondásos korok, mikor a társadalom mélymozgása és a felszín mozgása egymással rikoltó ellentétbe jut: a köznapok valósága s a kor történelmi súlya szembeszökően elüt; más a minősége. Ily típusúnak tekinthető a francia forradalom Thermidor előtti időszaka vagy a cromwelli tíz év. S a maga egészében így könyvelhető el a keresztény középkor. Annak ellenére, hogy az európai fejlődés elválaszthatatlan, szerves része volt az: mégis évszázadokon át alig sikerült visszaperelni a *sötét* jelzőtől. A felszín számtalan, érzett visszássága a mélyt szinte elfedte.

Figyelembe véve a történelmi analógiák pontatlan voltát, megváltoztatva a megváltoztatandókat: az ilyen jellegű paradox korok típusába tartozik bele, véleményem szerint, a magyar ötvenes évek is. Nem utolsósorban az akkori vezetés felelőtlensége, hiúsága, valóságtól, néptől való elszakadottsága, s innen eredő beteges, gyanakvó attitűdje folytán ekkor hiba halmozódott hibára. A koncepciós perektől, a bűntől sem visszariadó önkény lett a legfőbb kormányzási eszköz. Létrejött egy tragédiát okozó, végzetes torzulás: a felszín és a mély, a szocializmus irányába menő történelmi

mozgás s az ennek keretet adó személyi kultuszos politikai forma egymással kirívó ellentétben állt.

Számos film, regény, személyes emlékezés örökítette meg a korszak taszító tehertételeit: a legsúlyosabbaktól, a törvénytelenségtől, az önkény különféle, szinte köznapivá vált formáitól kezdve a feljelentéseken, gyanúsításokon, a *Szabad Nép*-félórákon, az ütemes tapsolás rítusán keresztül a mindennapok nyomasztó szürkeségéig, az életszínvonal lezülléséig. Mindezt igazolni, védeni gondolkodó ember nem tudja és nem is akarhatja, csak kíméletlenül elítélheti. Jogos az indulat, mely erre visszanéz.

Mindez azonban nem feledtetheti a mélyben végbemenő történelmi mozgást. Azt, hogy átalakult egy szigorú, merev kasztszellemben berendezett ország, megindult lentről a történelem alatti, nemzet alatti leszorítottságból a legmélyebb szegénység, homogénabb lett a magyar társadalom. Jelképek voltak a téeszelnökök s a munkásigazgatók: az Ady-féle „hőkölő harcok népének" nagykorúsodása tükröződött bennük. Jelképes volt az egyetemeken növő, munkás- s parasztsorból érkező új értelmiség: az alapvető osztályokkal összeforrt, azok élményeit magában hordó gondolat jött velük. Az államosított gyárakban, üzemekben egy nagy kísérlet zajlott: az individualizmus elvein épülő társadalom helyett egy közösségi elv alapján működő társadalom felé megtett lépés volt ez is. Kibontakozott a kultúrforradalom: a könyv, a kultúra nem volt többé egy szűk réteghez tartozó monopólium, a tanulás hozzátartozott a mindennapokhoz.

Nemcsak a rohamos iparfejlesztés ígérte ekkor az évszázados magyar elmaradottság leküzdését, de az egész társadalmi mozgás. A történelmi fejlődés jellegét értékelő kettős iránymérő – a fenti és a lenti – jó felé mutatott. A fent felől nézve az emberiség leghaladóbb kiküzdött eszméi, a szocializmus jegyében indult el az ország. A lentet tekintve minden visszásság, ellentmondás ellenére is az alvég jött felfelé, s nemzetközileg

is az elnyomott osztályok s az elnyomott népek reménye kísérte az itteni fejlődést: ott látták benne a kor nagy történelmi kísérletének, a szocializmus megteremtésének egyik műhelyét.

Ez a mélymozgás érteti meg azt, hogy egy olyan etikus élet, mint Németh Lászlóé, akit ez a kor a Galileiéhez hasonló kínzással üldözött (hisz a szellemet is lehet meggyötörni, nem csupán a testet), mégis egy válságos időpontban, az ellenforradalom napjaiban a kor barbár bűneit elítélve is vívmányainak szószólója volt. A paradoxitást mintegy jelezve, a felszín szörnyűségeitől okozott sebek fájdalma mellett ott hatott benne a mély vonzása is. A maga összetettségében, ellentmondásosságában szemlélte a kort.

Te is hangsúlyozod: a szocializmus akkori értékeit, eredményeit őrizni kötelesség. De ezek az értékek elválaszthatatlanok az akkor élőktől, mindenekelőtt azoktól az elkötelezett, áldozatkész, munkáséletektől – „középkáderektől", egyszerű párttagoktól –, akik, ha a kor torzító hibáival érintkeztek is, s ha a *humanum maximum*, a Németh László-i oromtermészet felől nézve hurcolnak is magukban szégyellnivalót: mégis csak a saját erkölcsi igényességük, minőségérzékük – lelkiismeretük lehet a bírájuk. Mert a lényeget nézve nem a felszínhez, a hibákhoz, vétkekhez, de elsődlegesen a mélyhez kötődtek: a szocializmus irányába való fejlődést igyekeztek a maguk munkájával elősegíteni.

Ezért nem tudták ők, ahogy Te kívánod, visszatekintve sem oidipuszi tragikus döbbenettel nézni megtett útjukat. Ellenkezőleg: minden igaz s mélyen átgondolt önbírálat mellett s ellenére is Tvardovszkij szavai élnek ott bennük: „Jó ügyre szánt hitek, szavak – Mit éltem, tettem a világon, – Azért a fejemmel felelek." Mindmáig becsülik ők az akkori társadalmi mélymozgáshoz megkötő hiteiket. S meggyőződésük: helyesen tették, mikor az individuáletikával, az elzárkózó élettel szemben a társadalometika jegyében való élet: az elkötelezett lét volt a választásuk.

Számomra a *Valóság*ban megjelent cikkemet írva nem az ötvenes évek (ahogy Te gondolod), de még csak nem is a messianisztikus-khiliasztikus hit problémáival való szembenézés, s főleg nem a hajdani Kosztolányi-értékelés „védelme" volt a főkérdés, hanem még az ezen a mélységesen elhibázott esztétikai állásfoglaláson is áttetsző helyes irányúnak vélt világnézeti tájékozódás; az akkori idők szellemét szerettem volna érzékeltetni.

Meggyőződésem: egy későbbi helyzetet vetítesz vissza, mikor úgy véled, hogy a szektásság és az igazi marxizmus közti választás volt 1946 körül, a korai marxista Kosztolányi-értékelés megszületésekor az induló életek előtt a kulcsalternatíva. Elsődlegesen nem ennek az ellentétpárnak, de a vállaló–nem vállaló, az elkötelezett vagy elzárkózó lét kérdéseinek vitája folyt akkor: a fordulat éve előtt állt még az ország. A *Valóság*ban megjelent cikkemet írva, a majd negyven év előtti magatartásbeli alternatíván elgondolkodva, részben szándékosan választottam épp egy problematikus, a belső ellentmondásokat nyomatékkal hozó megnyilvánulást, a szembeszökően igaztalan Kosztolányi-cikket. Mint kiélező példán, erőteljesebben lehetett jelezni példájával azt a meggyőződést, hogy minden tévedés, botlás ellenére szerintem helyes volt a jelenből visszanézve is – nem a Kosztolányival kapcsolatos állásfoglalás, de az egykori döntés: az elkötelezettség, az individuáletikával szemben a társadalometika jegyében való életvállalás.

Igaz: tudom azóta mindazt, amit az Oidipusz-drámából vett cikkcímed sugall: „amit nem tudni jobb". Tudom az elkövetett vétkeket, hibákat. Tudom, mindebből eredően mennyi a cselekvő s ugyanakkor az erkölcsi igényességet magukban hordó életek számára a belső konfliktus. Mi sem áll távolabb tőlem, mint az, hogy „a cél szentesíti az eszközt" torz elvét

vállaljam. Épp ellenkezőleg. Meggyőződésem, hogy kíméletlen, éles kritikára köteleznek a nemtelen eszközök, kemény ítéletre, s a tanulságok következetes, mély levonására, hogy többé soha vissza ne térhessenek. Ugyanakkor meggyőződésem az is, hogy nem szükségszerűen kell magával hoznia mindennek – ha a cél igaz – a küzdéstől elállást. A célelfáradást.

Félreértés ne essék: jogos és érthető a másfajta tartás: a visszahúzódás; az „örök ellenzékiség" vagy a műveljük kertjeinket" külön világába való elzárkózás. Hisz egyéniüdvösség-kérdésekben nincsenek receptek, kötelező elvek: bonyolultak, összetettek az emberi utak, s eltérőek az egyéni alkatok. De jogos az is, ha valaki amellett érvel (az önvizsgálat nehéz útjait vállalva, megjárva), hogy élete értelmét változatlanul nem keresheti másként, csak a régi döntés nyomán. „Újra ezt kezdeném" – amint ismétli konokul, újra meg újra Benjámin szép verse, a *Vérző zászlók alatt.*

Talán még emlékszel reá, mily szívesen beszéltem valaha az egyetemi szemináriumokon egy olyan önmagában nézve sok mesterkélt, romantikus elemet tartalmazó, mégis nagy hatású műről, mint Móricz *Betyár*ja. Alapélményem volt ennek mondandója. Az, amit a grófi család vacsoráját megzavaró, tolvajként, gazemberként szidalmazott betyár vág oda a kastély lakóinak: nem én, de maguk a tolvajok, maguk a bűnösök, fényben, jóllakottan, telt asztal mellett ülnek, nem látják kint az alvégen az éhséget, a sötétet, a nyomort.

Nem utolsósorban ez a Móricz-regény értette meg velem a társadalom, az összemberi fejlődés hozta kérdőjelek elől való elzárkózás, a „bűntelen bűnösség" morális kérdését. Világmodell azóta is számomra az ott felvázolt szituáció. A szimbolikus értelemben vett Alvég és Kastély létét, a köztük lévő különbséget tudva, a világot ebben a megosztásban látva igyekszem gondolkodni az élet dolgairól. Parancsnak tekintem a társadalometika adta alapszabályt: nem lehetséges

igazi, teljes, erkölcsi tisztaság, ha az én megbékél a világban ható szenvedésekkel, ha lemond arról a meggyőződésről, hogy nem a khiliasztikus hit elképzelései szerint ugyan, nem máról holnapra, de lehetséges az ember evilági megváltódása, felépíthető a történelemben a kizsákmányolás, elnyomás, szegénység kínjait, alázó szégyenét többé nem ismerő igazságos világ. Az erről a meggyőződésről való lemondás, véleményem szerint, minden más fajtánál nagyobb és fájóbb erkölcsi alkuvás.

LIBERALIZÁLÓDÁS - DEMOKRATIZÁLÓDÁS

Felmerül a kérdés: mi teszi újra időszerűvé ezt a problémát? Te is jól tudod: épp az átélt tragédiák folytán kételyek nőttek fel – főleg most induló, fiatal életekben – a társadalometika igazával szemben. A személyi kultusz egyik legnagyobb történelmi vétke, hogy vakságával, embertelenségével megadta ennek a hitetvesztésnek, ha nem is objektív, de szubjektív létjogát, s vonzóerőt kaphatott egy olyan magatartás, amely csupán születés és halál végpontjai között hajlandó nézni az emberi életet, s a közösség sorsán, a folyvást továbbmenő emberi nem útján – a társadalom létkérdésein – nem gondolkodik el. Önmegvalósításetika foglalta el a szolgálatetika helyét az erkölcsi ranglistán. Az utóbbiban sokan csak a szó árnyát érzik már, a szolga szó bentlétét, s nem az önmagunkon túlnézni tudó cselekvés pátoszát. Elvvé vált szinte: csak az egyéni élet oldható meg szépen, értelmesen, az emberi nemé nem. Átpoétizálódik a magánszférába, az inkognitóba, a védett bensőségbe való elzárkózás.

Szükséges idézni, véleményem szerint, ezzel a hódító magatartásformával szemben az elkötelezettség – a társadalometika – semmiféle személyi kultusztól le nem járatható, kiküzdött igazát. Annál is inkább, mert a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos torzító

mozzanatai is erősíthetik az individuáletika hitelét, hatását. Hiszen nem lehet feledni: a piac gondolatának előtérbe kerülése, az onnan jövő dinamizmus bekapcsolása a szocialista tervgazdaságba nemcsak a gazdaság erőit növeli, de akarva-akaratlan visszahozhatja és vissza is hozza nemegyszer a gazdálkodásba és a morálba a piac mitikus hősét is, minden liberalizmus embereszményét, „az önérdekétől vezetetten, optimálisan cselekvő, racionálisan gazdálkodó" modellalakját, az elszigetelt, magányos termelőt, akinek csupán saját világára szűkül látóköre, aki nem lát mást, csak a saját érdekeit.

Tudom, milyen nehéz kérdéseket érintek ezzel. Hisz a reformgondolatnak, az érdekeltség- s az önállóságelv még fokozottabb érvényesítésének vannak ellenzői. S mindenképp kerülendőnek tartom a velük való együttérvelést. A mai magyar valóság látása, a nem mindennapian nagy eddig elért eredmények forrásainak végiggondolása egyértelművé teszi számomra: fejlődésünk alapkérdése az egyének, csoportok, vállalatok még fokozottabb érdekeltté tevése a termelés ügyében, a még nagyobb önállóság, a piac reális mérőeszközének még következetesebb figyelembevétele, azaz: nem a kevesebb, hanem a több reform. Ez az igenlés azonban nem tehet vakká az új felé haladás közben felszínre szökő kérdőjelekkel szemben. Az elmélet sosem igazolhatja azt, ami probléma. Csak a mindig fenyegető, egyirányú hurrágondolkodásnak lehet az sajátja. Attól meg félni kell.

A tudomány hivatásától eltérően nem illúziókat oszlat az, de illúziókat táplál. Például azzal, hogy nem méri fel hitelesen, tárgyilagosan a liberalizmus történeti útját. Csak a múltból átsejlő értékeket látja: a kezdeményezőerőt, a személyiség különös hangsúlyát. De feledi a baloldali progresszió nagy hagyományú, mindmáig érvényes liberalizmuskritikáját. Azt, hogy nemegyszer individualizmussá vált a helyes és szükséges individualizáció az ilyen fejlődés során. Rideg

önzéssé lett az autonómia, a személyi szabadság. S nem a múlté ez a negatív lehetőség még napjainkban sem. A probléma fennáll.

Olyan kiváló, nem marxista, harmadik világbeli közgazdász, mint Paul Prebisch mutatott rá például arra, miképp nő ma is a feszültség a világban a friedmani neoliberális elvek jegyében való gazdálkodás nyomán. Állandósíthatja ez a szociális ellentéteket, a gazdagság és szegénység közti különbséget. S állandósítja és elmélyíti ezt nemzetközi vonatkozásban is: mind szélesebbre nyitja Észak és Dél – fejlett és fejletlen országok – között a szegénységollót, mind mélyebbre ássa az elkeseredés veszélyeztető, omló szakadékát. Vagy elég megnézni, hogyan tör előre – nem a piacelvvel, de annak liberális értelmezésével együtt – gyakorta nálunk is egy idegen értékrend: a nyerészkedés, a fogyasztói szemlélet, a gazdagság-presztízs.

Nem a reform ellen szükséges idézni az ily torzulásokat, de épp annak érdekében. Ezeket látva lesz csak nyilvánvaló a ma feladata. Az, hogy még fokozottabb erőfeszítéseket kell tenni azért: ne *liberalizálódáson,* a magányos termelőn, az elszigetelt énen, de a párt politikájának és a szocializmus természetének megfelelően *demokratizálódáson,* a köröttük lévő dolgokért, a munkahelyükért felelősséget érző, annak tevékenységében mélyen érdekelt, autonóm emberek aktivitásán keresztül bontakozzék ki az oly igen fontos individualizáció: a gazdasági életnek lendületet adó vállalkozókedv, kezdeményezőerő, személyiségmerés.

A fejlődés kérdőjeleivel való szembenézés nem utolsósorban épp ennek a két lehetőségnek – liberalizálódás és demokratizálódás eltérő útjának – tudatosítása érdekében fontos. Csupán ez teheti nagyobb erővel társadalmi hatótényezővé azt a párt politikájában mindig is jelen levő igényt, hogy kétoldalúan érvelve menjen előre a mai magyar társadalomban a reformgondolkodás.

Mert egyaránt buktatója lehet annak (s ebben

egyetértek veled) a lesben álló múlt, a szocialista konzervativizmus, a beidegzett régihez való ragaszkodás: a dogmatizmus és a szektásság. De buktatója lehet (s szeretném, ha Te meg itt értenél meg) a szükséges és elkerülhetetlen reformok nyomán jelentkező ellentmondásokra, „mellékhatásokra" nem ügyelő illuzionizmus is, az oly igen régi „nagyidaizmus": az individuáletika s a különféle liberális illúziók térhódításában problémát nem látó érzelmi oldottság. A felületesség. A nem gondolkodás.

AZ ADY-MAGATARTÁS

Ady bukaresti ünnepén

Szerettel és tisztelettel üdvözlöm Önöket a Román és a Magyar Rádió közös Ady-estjén. Egy csöndes kézfogás ez az emlékezés: Ady Endre neve kapocs, összeköt. Érmindszentről jött ő, egy oly kis faluból, hol évszázadokon át együtt élt a román és a magyar. Szülőföldjéről magával hozta a későbbi költő román s magyar dalok ízeit, emlékét. Magával hozta a két nép szeretetét. „Szeretem érzelmes, gyönyörű népedet, szeretem úgy, mint a magamét" – írhatta Ady egyik román barátjának. Érezte ő mindég a népi mélységek rokon sugallatát, tudatalatti egybetartozását, a lent örök, nem szűnő testvériségét. A népiség elve eleven kapocs volt.

S ezen túlmenően, a gondolat is kötött. Mindig voltak román barátai, szellemi társai ennek a költőnek, nehéz helyzetekben szót emelt érettük. Nemcsak a lenti mélyben: a tudat legmagasabb fokán is szűntek a határok. A saját életét a történelem szintjén élni tudó ember, a gondolkodó ember, elsődlegesen nem magyarként, románként, de a másik szokásait, nyelvét tisztelőn: emberhez méltón élt.

A népiség és a gondolat ható szálain túl egybekapcsolt a *Magyar jakobinus dalá*nak programja: a közös küzdési cél. Dunának, Oltnak egy volt itt a hangja. Egybetalálkoztak az Ady-költészet lényegét jelentő forradalmiságban, az úri bitangság gyűlöletében „az elnyomottak, összetörtek, magyarok és nem magyarok". Magyar hazafi, igaz patrióta volt Ady Endre

* A Román és a Magyar Rádió 1977. januári bukaresti közös Ady-ünnepségen elhangzott megnyitó.

mindég, de éppen ezért a huszadik század szellemi szintjén, felnőtt emberhez méltón: osztályszerűen, internacionalistaként gondolkodott és élt. Egyet jelentett számára magyarság s emberség.

Végül, de nem utolsósorban összekötő erőt jelent ebben a költészetben az annak színeit meghatározó közös helytudat, a kelet-európaiság, s az innen eredő azonos jellegű népi-történelmi sors: a szélre szorítottság. A peremvidéki lét.

Ady Endre költészetéről szólva az egyik legfőbb magyarázó elvnek tekinti ma már irodalomtudományunk a kelet-európaiságot, s ami a század elején egyet jelentett ezzel: a peremvidéki meghatározottságot. Ady szülőfaluja, a költőtől élete végéig oly igen kedvelt Érmindszent, ez a kis szilágysági falu mintegy a század eleji Kelet-Európa s egyben a peremvidék szimbólumává nőtt. Aki itt élt a messzi széleken, az akkori világnak mintegy a peremén, ha volt benne ehhez erő és képesség, messzire láthatott. Megélhette a tépő ellentétek, az egyenlőtlen fejlődés kezdődő korát: az imperializmusét.

Mert nemcsak a világ fényeit, fővárosait lehetett látni a messzi szélekről, de a világ végtelen, sötétlő mélyeit. Aki Érmindszenten gondolkodva élt, az tudta, mire képes az emberi merés. De tudta azt is, milyen nyomorba, megalázottságba tudja taszítani a védtelen sorsokat az osztálytársadalom, a felelőtlenség, az emberi lélek mélyein lapuló önzés, vadállati sötét. A végek lakója nemcsak a világ fényteli részének haladáshitét, biztonságát élte, de az élet szédítő veszélyeztetettségét. Megélhette azt a századot, amelyben az ember repülni és világháborút viselni, az űrbe kitörni s tömeggyilkosságokat végrehajtani egyszerre tudott. Megélhette az ész csodáinak s az emberi őrület borzalmainak kérdező korát: a huszadik századot.

Ott élt Adyban a biztonság világának haladáshite. Tudta, hogy hívó, meleg otthon, „mindenki számára kedves, jó lakóhely" lehet majd egyszer ez a „hajdani

siralomvölgye", a nékünk rendelt Föld. „A nagy Egyvilág himnusza" zengett, a „nagyranőtt Krisztusok" büszke szava szólt. Mindezt azonban a veszélyeztetettség érzetével is szembesítette a mély valóságértés. A diszharmónia fölött élt itt a harmónia, a kilátástalansággal szemben szólott a remény. Nem utolsósorban épp ez a polifónia, ez az összetettség adta meg ennek a költészetnek huszadikszázadiságát. Erejét, szépségét.

Kifejezett Ady a maga verseiben minden tipikusnak mondható huszadik századi nembeli érzést. Pokolra is elment, hisz igaz dudás volt. Egyszerre volt adott így költészetében a villanó távlat s a fenyegető nihil, a forradalmiság és a kétségbeesés. Ott élt benne annak a tudata, hogy „várja az embert víg célja: piros, tartós öröm", hogy „az Embernek, míg csak van ember, megállni nem lehet". De folyvást hallatszott „a fekete zongora" bomlott dallama is. Üzent a Semmi. Emelte fejét a reménytelenség. Egyszerre volt messzire vivő, otthonteremtő, nagy menetelés s tépő tragédia ebben a költészetben az emberi létezés. Érvényesült a lírai teljesség.

Mindez azonban nem mechanikus egymásmellettiségben. A dönteni tudó, nagykorú ember: a személyiség beszélt. Belső hierarchiát, értékrendet teremtett az. Választott a különféle alternatívák közt. S innen tekintve a forradalmiság jelentette az Ady-költészet vörös fonalát, összetartó elvét. A belső érzelmi megkavartságban az szabott törvényt. Nem a sodródó, de a valóságot megismerni képes, értékeket tételező ember volt ebben a lírai antropológiában végig a főhős. Lényegéhez tartozott a cselekvő jelleg. A nem belenyugvás, a nem leszerelés. A prométheuszi gőg. S ennek tükreként a veszélyeztetettséggel, a nihillel szemben kísértett folyvást a versek soraiban egy jellegzetesen adys kötőszó, a szembeszegülés, a dac kötőszava: a *mégis, csakazértis*. Az egész életművön átvonult ez mintegy. Morált jelentett. Világnézet volt.

A kongeniális egykori költőtárs, Babits volt az első, aki felfigyelt erre: a „magyar dacban" vélte meglelni ő rögtön a kezdet kezdetén az Ady-költészet fő tulajdonságát, „faculté maîtresse"-ét. Nem véletlenül jelentettek meghatározó színt a mégis-hagyomány magyar versei, a kuruc-versek az Ady-lírában. Az eburafakós dac, amellyel egy kis nép viselte századokon át a maga űzöttségét, s vitte tovább folyvást szívósan, konokul a maga életét: az emberi veszélyeztetettség, az imperializmus korába érve összemberi daccá fogalmazódott át. Általános jelentést kapott. Humánus érvényt. A mindegy-emberséggel feleselt folyvást az „édes mégis-tartás", a mégis-emberség.

Ugarban hagyottnak, kilátástalannak tűnt a magyar élet? Nem nyugodott mégsem a forradalmi hit. Mégis és folyvást vívta a harcot: „Mégis más lesz Magyarország" – hangzott a büszke szó.

A hőkölő harcok népévé változott a nép, bomlottan, álmosan, céltalan tolult? Mégsem győzhetett a kiúttalanság. Hangzott a mégis. Rátalált a legkövetkezetesebb forradalmi erőre, a munkásosztályra a forradalmár költő.

Előítélet, múlt, ostobaság keresztezte a *Magyar jakobinus dalá*nak Duna-völgyi álmát, az elképzelt jövőt? Mégis és mégis továbbvitte ez a költészet az internacionalizmus szép emberi hitét. Erre tette fel a magyarság létét.

Megélte ez a költő az emberi észnek első huszadik századi nagy árulását, a század eljövő rémségeinek mintegy a nyitányát, a nagy katasztrófát, a 14-es világháborút. „S fáj, hogy vagyok – S fáj, hogy nem lehetek büszke arra, – Hogy ember vagyok" – szólt a szomorú szó. A *mégis* azonban tovább izgatott, élt. Tudta Ady Endre, hogy akadnak mindig mégis-emberek, akadnak őrzők, s hogy „a csillagszóró éjszakák" „sosem engedik feledtetni az ember Szépbe-szőtt hitét". A veszélyeztettséggel szemben helytállott folyvást a *mégis* morálja. Helytállt a hűség.

Nem utolsósorban ez érteti meg, hogy közösen emlékezhet a száz évvel ezelőtt született költőre román és magyar; közösen emlékezhet két, a szocializmus építésén munkálkodó nép. Hiszen a szocializmus egy nagy történelmi *mégis*: az otthontalansággal, a nihillel, az elidegenedéssel szembeszegülő világnyi nagy otthonteremtés. Határoktól és nyelvtől függetlenül hazára lelhet ebben a világban az a magyar költő, akiben mindig ott élt ez a hit, akiben ott élt az annyiszor próbált és mégis továbbvitt és továbbviendő emberi remény.

Őszinte köszönet illeti ezen mai műsor eltervezőit: a Román és a Magyar Rádió vezetőségét. Lehetővé téve ennek az estnek a megrendezését, nemcsak az Ady emléke előtti tisztelgésnek adtak keretet, de az ő munkáján dolgoznak tovább. Erősítik a szívekben a hitet, az oly igen szükséges emberi reményt. Elősegítik két szocializmust építő nemzet, a román és a magyar közel kerülését.

Reklámhadjárat Adyért

BESZÉLGETÉS ERKI EDITTEL AZ *ÚJ TÜKÖR*BEN

Az Ady-év lezajlott. Egy ország ünnepelte a költőt. De jól ünnepeltük-e? Érdemben vagy gyakran inkább formálisan, mint több újságcikk állítja?

A sajtó egy része bíráló szemmel nézte az ünnepségsorozatot. Mivel ez a szakmám, megkísérlem elemezni, mi is itt a lényegi ellenvetés. Általában két gondolat váltakozott. Az egyik a féltő hang: nehogy a „süket hivatal" ünnepévé váljék a centenárium, nehogy elbürokratizálódjék a szép szándék. Mert ha nem spontán, önkéntes, de valamiféle kényszerű, kötelező ünneplés folyik, az többet árt, mint használ. A cikkek másik csoportja a túladagolást kifogásolta, félvén az ellenkező hatástól. Mindkét ellenvetésben van meggondolkodtató. Mindkettő hangoztatóinál érződik, hogy jórészt olyan emberek részéről jön, akik valóban Adyt, a költő örökségét féltik: nem szeretnék, ha bürokratikus intézkedésekbe s unalomba fúlna az, ami nekik felvillanyozó, életre szóló művészi élmény. Azt hiszem azonban, egyet nem gondolt át kellőképpen ez az aggódó jó szándék: nem mérte fel a kulturális jubileumok változott szerepét. Az ily típusú megemlékezésekről kialakult egyoldalú és avítt elképzelések alapján ítél.

Hogyan foghatunk fel egyáltalán egy jubileumot?

Hagyományos értelemben elsődlegesen és kizárólag irodalompolitikai-politikai aktusnak szokás tekinteni. Akik az elbürokratizálódástól, az unalomtól féltek, valószínűleg így értelmezték. És nem vették észre – amit éppen az Ady-év bizonyított –, hogy bár politikai és irodalompolitikai vonatkozásai is vannak egy-egy ilyen ünnepnek, ma már elsődlegesen közmű-

velődési funkciót teljesít. Közművelődési tett az, közművelődési cselekvésre való alkalom.

A közművelődés szempontjából nézve az egyik legfontosabb feladat mindig az igényébresztés. Ebben az esetben is elsősorban az volt a cél. Közvetlenül az évforduló előtt a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak egy felmérése a *Rádió és Televízió Szemlé*ben meggyőzően tárta fel például, hogy a legszélesebb közvéleménynek még nincs Ady-igénye, sőt általában versolvasási igénye sincs. Igényt kell tehát ébreszteni. Az igényébresztés pedig reklámcsinálás is. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a kultúra terjesztéséhez kulturális reklámok is kellenek, sőt céltudatos és módszeres kulturális reklámpolitika is kell. Ezt a jubileumot óriási reklámhadjáratnak értelmeztem: reklámhadjáratnak Ady érdekében, reklámhadjáratnak a vers érdekében.

De egy úgynevezett reklámhadjárat sem lehet eredményes, ha harsányságával, hangosságával, túlzásaival esetleg taszítja a vevőt. Mert akkor úgy érezheti, hogy rá akarnak valamit tukmálni, amit ő nem kíván.

A glosszaíróknak persze a legkönnyebb kiszemezni azt, ami valóban harsány, valóban túlzó, tehát taszít. És esetenként akár igazat is adhatunk nekik. De semmi esetre se igazságos vagy rokonszenves az a szemléletmód, amely csak gikszerekből, az esetleges formalizmusból ítélné meg az ilyen fontos kulturális eseményfolyamatot, mint volt az Ady-évforduló. Meggyőződésem, hogy az ilyen jellegű egyoldalúsító általánosítások mögött, a közművelődési funkció nem értése mellett, egy elhamarkodott, téves ítélet is ott él. Az utóbbi években sokszor és sokan bizonygatták: Ady nem kell a fiataloknak. Divattá vált hangoztatni, hogy az „Ady-életérzés" idegen a ma emberétől. A sajtó egy részében visszhangra leltek ezek az elsietetten kialakított vélemények. S most nem hajlandók hinni a mást valló tényeknek. Sőt igyekeznek azokat hozzáidomítani a beléjük rögződött prekoncepcióhoz. Egy

rosszízű tévéműsorral kapcsolatban szemléltető oktatásban részesültem például abból, hogyan lehet még a kamerával is manipulálni. Hogyan lehet nem valós összefüggéseket láttatni. De végül is még ennek a szerencsétlen esetnek is volt haszna. Kiderült – levelek százaiból –, hogy Ady nem magánügy. Hogy az Adyt ért provokációt egy ország veszi magára. Az veri vissza.

Hitem szerint az Ady-jubileumra nem a formalizmus volt a jellemző, de a rendkívüli közművelődési cselekvési alkalom sokaktól való felismerése és tartalmas, okos kihasználása: spontán és önkéntes mozgalom indult Adyért. Nem a „hivataltól", de ettől jött a legtöbb ötlet, kezdeményezés. Meggyőződésem: ennek az írókból, művészekből, pedagógusokból, hivatásos és nem hivatásos népművelőkből, versszeretőkből alakult, önkéntes, széles propagandista gárdának a munkája végül is eredményes volt. Ha bármily kis mértékben is, de sikerült az igényébresztés. Ha feltesszük a kérdést: vajon több ember van-e, aki megismerte az Ady-vers szépségét, erejét most a jubileumi események után, mint volt az előtt – azt hiszem, nem lehet kétséges a válasz. Csak egyetlen példát említenék ennek bizonyítására. Körülbelül húsz mű jelent meg az évfordulóra, összesen háromszázezer példányban. Kétszázezer példányban Ady-vers, Ady-próza – ebből elvétve található már csak a könyvesboltokban. Azt mutatja ez, hogy az Adyt olvasók, az Adyt szeretők száma nőtt. S szerintem elsősorban ez a lényeges. Nem a hibákból, tévedésekből, de ebből a szempontból kell megítélni a jubileum valós szerepét.

A centenárium legnagyobb nyilvánosságot megmozgató eseménysora volt az Ady szavalóverseny. Mit tapasztalt a zsűri elnökeként?

Valóban, a Rádiótól és Televíziótól megrendezett szavalóverseny váltotta ki a legnagyobb tömegérdeklődést. Engem meghatott ez, és értetlenül olvastam a kritikákat. Például az *Új Tükör*ben megjelentet is. Miért nem örülünk egy mozgalomnak, amely kétezer

embert serkent versmondásra, verstanulásra? És több millió tévénéző körében toboroz versszeretőket, Ady-értőket? Akik levelek, vélemények özönét ontják, versekről vitatkoznak, verseskönyveket olvasnak és vásárolnak? Miért baj az, ha száz évben egyszer Ady válik központtá? Miért éppen az irodalmárok ellenkezését kelti ez fel? Miért nem akarják elhinni, hogy nemcsak egy sportesemény vagy táncdalfesztivál, de a legmagasabb rendű irodalom is válthat ki olykor széles körű tömegérdeklődést? Miért kezdik el épp ennek kapcsán a „felhajtást" sokallni? Nem azokban a kritikusokban van-e itt a hiba, akik nem értik meg az ilyen mozgalmak közművelődési jelentőségét?

A versmondó verseny Simon István kezdeményezése volt. Mi magyarázza a sikerét? Mi okozza, hogy az emberek szívesebben néznek egy amatőrversenyt, mint hivatásos művészek előadásait? Mert így ők is cselekvő részeseivé válnak az eseménynek. Vélekednek, ítélnek, benne vannak. Goethe írt a műélvező különböző típusairól. Van, aki élvez, de nem ítél. (A spontán olvasó-hallgató.) Van, aki ítél, de nem élvez. (A bürokrata kritikus.) És a legmagasabb rendű: aki élvezve ítél, ítélve élvez. A szavalóverseny ezt a típust szabadítja fel, alakítja, neveli, sokasítja. A zsűri címére érkezett rengeteg levél bizonyítja ennek a magasrendű igénynek a létét és növekedését.

Ennek kapcsán szeretnék beszélni végül a legfontosabbról. A szavalóverseny, de általában az Ady-jubileummal kapcsolatos rendezvények iránt megnyilvánuló nagy érdeklődés szerintem nemcsak Adyt érintő ügy volt. Jelezte ez, hogy az emberekben, ha ébresztik, könnyen felkelthető az igény a költészetre, az „ünnepre". A versmondó verseny iránti érdeklődés az ünnep igényét, a minőségi szükségletek igényét fejezte ki. A szükségletrendszer átfogalmazódását. A magasabb szintű élet vágyát. S végső soron ez minden közművelődési tevékenység legfontosabb célja: a minőségi emberi élet megteremtésének elősegítése. A tudása

annak, hogy az emberek a jó élet mellett, attól elválaszthatatlanul tartalmas életre is igényt tartanak. Ennek az igénynek elébe menni, azt tovább fokozni a kultúra munkásainak nemcsak dolguk, de kötelességük. Nem utolsósorban ezért nem éreztem – a lényeget nézve – sem túlméretezettnek, sem túl harsánynak az Ady-év ünnepeit. Egy új, a minőségi szükségletek jegyében is alakuló, szerveződő ország körvonalait véltem rajtuk keresztül is felsejleni. Úgy érzem, a maga módján ez az ünnepségsorozat is válasz volt arra a kérdésre, amelyet Illyés Gyula nagyon jelentős, *Magyar Nemzet*-beli, 1977. karácsonyi, illetve 1978. újévi cikke vetett fel. Hogy vajon igaza volt-e Adynak, mikor a „szétszóródás előtt" szomorúságával nézte nemzetét? Illyés vitázó, biztató érvei közé szerény adalékként odakívánkozik talán (s itt nemcsak a hazai ünnepségekre gondolok) ez a jubileumi eseménysor is. Ady Endre keserű sorát: „S elveszünk, mert elvesztettük magunkat" – maga Ady Endre, az ő „ifjú szívekben" való továbbélése, az ő verseire való fokozott odafigyelés, a minőségi szükségletek növekvő vágya is segít cáfolni.

Párizs és Érmindszent

VÁLASZ ABODY BÉLA KÉRDÉSEIRE A *NÉGY ÉVSZAK*BAN

Mivel magyarázza, hogy Ady a lázas, fejlődő századfordulóbeli magyar fővárost, Budapestet mintegy átugorva pályakezdőként vidékről egyenesen Párizsba vetette magát? Kielégítő magyarázat lehet itt életének „anekdotikus" eleme, személyes sorsának alakulása, szerelmi kapcsolata? Vagy talán a kis partiumi magyar vidéki város, Nagyvárad szellemi élete inspirálta arra, hogy hazája fővárosát kikerülve, otthonául hosszú időre Párizst válassza, s magyarországi gondjai-bajai közepett Anteusként mindig ide zuhanjon vissza? Tudjuk, hogy ezt a Nagyváradot „Pece-parti Párizs"-nak nevezték.

Először is a kérdésnek arra a részére szeretnék felelni, miért kerülte meg Ady Budapestet? Számára Budapest nem „lázasan fejlődő város" volt, hanem székhelye mindannak, ami ellen Párizs tiltakozást jelentett: a hazai kulturálatlanságnak, elmaradottságnak. Szerinte a számos feudális maradványt továbbörökítő magyar polgári fejlődés tévesztett útja legintenzívebben a „magyar ugarnak" nevezett ország fővárosának, Budapestnek a fejlődésében tükröződött vissza. Párizs volt mintegy az ő ellen-Budapestje: a normálisan fejlődött város az eltorzulttal szemben.

Ami az életrajzi okokat illeti: nyilvánvalóan szerepük volt ezeknek abban, hogy 1904 és 1911 között kilenc alkalommal utazott Ady Párizsba, s mindent összevetve alig hét év alatt majd két és fél esztendőt töltött el ott. Párizsban élt ekkor az a nagyváradi születésű asszony, akit verseiben Lédának nevezett, s aki azokban az években élete nagy szerelmét jelentette. Ezek az életrajzi okok azonban nem túlozhatók

el. Hiszen szinte bizonyítható, hogy a kigyúlt szerelemnek nem utolsósorban épp az volt az egyik lényegi kiváltó oka, hogy Léda *párizsi* asszony volt, hogy *Párizsból* érkezett megismerkedésükkor – 1903 nyarán – látogatóba Ady akkori lakóhelyére, Nagyváradra. Adyban ott élt ekkor már a Párizs iránti rajongás, vágyódott oda. Lédára nem utolsósorban épp azért figyelt fel, mert az imádott város igézetét hozta. Sokkalta inkább a Párizs iránti rajongás magyarázta tehát a Léda-szerelmet, és nem megfordítva. Az igazi okot a gondolatok között, a világnézetben kell keresni, s nem az életrajzban.

Innen tekintve, eszmetörténeti vonatkozásban vizsgálva a kérdést, valóban nem mellőzhető Ady Párizs iránti rajongásának létrejöttében Nagyvárad szerepe. Adott volt ebben az erősen polgárosodó kelet-magyarországi városban a költő ott-tartózkodásakor – 1900–1903 közt – egy kis értelmiségi társaság, amelyben benne élt a század végi, század eleji kelet-európai intellektuellekre oly igen jellemző Párizs-rajongás – ahogy az egykori sajtó gúnyosan nevezte –: a *párizsienizmus*. A kelet-európai intellektuelek legjobbjainak szótárában szinte egyet jelentett ekkor a vonzódás Párizshoz, a francia szellemhez, s az európaiság hite, akarata. Ady Endrébe ez a mentalitás oltódott bele, ennek volt ő mintegy egyik legkiválóbb reprezentánsa. Ennek a sajátos, a kelet-európai intellektuelekre oly igen jellemző század eleji európaiságnak, Párizs-szeretetnek, „párizsienizmusnak" belső eszmei összetevőit keresve (Ady életművét modellnek tekintve) legalább öt tényező különíthető el.

Vonzotta Adyt Párizs mint a francia forradalom városa, mint a baloldali gondolat elismert székhelye. A Dreyfus-pör utáni Párizs, Zola, Anatole France, Jaurès, Louis Michel Párizsa volt mindenekelőtt az ő szellemi Mekkája. Éppúgy, mint előtte a másik nagy magyar lírikus, Petőfi Sándor, a forradalmiság és a

baloldaliság nagy tradíciójú városaként vágyódott ő is Párizsba.

Vonzotta Párizs mint a gondolati kultúra világvárosa. Azt a várost szerette, ahol még a konzervatív gondolat is olyan szellemi rangú emberek által volt képviselve, mint pl. Jules Lemaître avagy Brunetière, ahol mindenkire kötelező volt az ész, a szellem tisztelete. „Új Athénnak" Párizst nem utolsósorban ezért is nevezte.

De az „új Athén" volt ez a város számára azért is, mert ez volt egyben a század elején a művészetek nagy birodalmának láthatatlan fővárosa is. A lírai forradalomnak – Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Verlaine költői örökségének –, az új festészeti törekvéseknek messze világló városa: a szépség fővárosa.

Mint negyedik tényező, vonzotta Párizsba, hogy ez volt akkor a világ lázongó, nonkonformista intellektueljeinek a találkozóhelye. Hozzá hasonlóan ide menekültek mindazok, akik érezve a személyiség rangját, fontosságát, egyéniségüket, belső szuverenitásukat megőrizni vágyva otthontalannak érezték magukat saját hazájuk egyéniséget nem tisztelő, szárnyakat lemetsző kicsinyességében. Ahogy egyik versében írta, az volt az ilyen intellektuelek számára Párizs, mint a bújtató erdő a hajdani, űzött szegénylegényeknek: a rejtőhelyet ez jelentette. Az egyéniségtisztelet itt talált megfelelő szellemi miliőre.

Végül – mindezt összegezve – számára mintegy Párizs volt a mérce. Szerinte a század eleji Párizs mutatta legtisztábban, mire képes az ember, az emberi szellem, hová érhet el, mily magaslatokra. Az első világháború éveiben írta például egyik Párizsról szóló versében, a *Sajnálom szegény fiúkat* című költeményben:

Szegény fiúk, kiknek hallanotok
Csak megvénült könyveinkből lehet,
Mit súgnak az éji Szajna-habok.

Évezred halt meg, nemcsak ezredek
S tőletek egy szent világ elmaradt,
S benne Szépért-kóborló emberek.

Az élet él, újul, győz és szalad,
És nektek hát tudhatni sem lehet:
Milyen szép volt, milyen tágas, szabad.

Az emberhez méltó, tágas, szabad létnek, a humánum elért, kiküzdött fokának volt szerinte Párizs mintegy a jelzője. Emberségből példa.

Maradhat-e önmagával, nemzeti küldetésével, saját hazája társadalmi mondanivalójával azonos, aki ilyen mértékben magába szívja egy másik – és mi tagadás, jóval fejlettebb történelmi fokon álló, mélyebben kulturált – ország szellemiségét, életformáját, problémakörét? Jobban látta ebből a távolságból, az előnyösebb rálátás segítségével Magyarországot, vagy a nagy távolság elhomályosította a látványt?

Ady Endre életművének egyik legjellemzőbb sajátságát kell figyelembe venni, ha erre a kérdésre helyesen akarunk válaszolni: a kettős kötöttséget. Két szimbolikus hely van jelen az ő életében, művészetében. Kötötte őt egyrészt Párizs, a baloldaliság, az észtisztelet, az esztétikai kultúra, a személyiségtisztelet s a humánum városa, amelyben szerinte testet öltött mindaz, amit így hívnak: európaiság. S kötötte őt másrészt egy kis kelet-magyarországi falu, Érmindszent, a saját szülőfaluja, amely a maga nagy elmaradottságában, elesettségében – ahogyan írta – szinte már Ázsiát jelentette. Szerette az itt élő embereket. Felelősséget érzett a sorsukért.

Elvontabb síkon jelezve ezt a kettős kötöttséget: emberség s magyarság mindig együtt szerepelt nála. Úgy nézett messzire, az összemberiségre, hogy közben saját hazáját, a közelt sohasem feledte. Párizsban élve is mindig hazafelé készült. Emberiségben gondolkodva

is „fájdalmasan magyarnak" nevezte önmagát. A lélek emigránsa volt, s nem kivándorlója.

Ennek a kettős kötöttségnek birtokában a Párizs-rajongás, a kívülről, az emberi kultúra elért csúcsai felől való szemlélet már nem elidegenítette saját hazájától, épp ellenkezőleg: felelősségérzését növelte. Jobban látott így, jobban észre tudta venni a hazai problémákat a kívülről kapott távlat birtokában. Észre tudta venni így például az egyik legnagyobb akkori betegséget: a provincializmust, az ostoba, lehúzó önelégültséget. Nem utolsósorban ez ellen volt lázadás az ő életműve. Antiprovincializmus, antiszekuritás-hit – s ami a lényeget nézve egyet jelentett ezzel: antiilluzionizmus volt életművének egyik legfőbb jellemző vonása.

Épp kettős kötöttsége révén Ady mindvégig ott hordott magában egy előrehajtó belső feszültséget. Nem tudott ő megelégedni semmivel, ami fél, ami tökéletlen. „Az Embernek, amíg csak van ember – Megállni nem lehet" – hangzott hitvallása. Ezért tudott szétvetni minden általó illúziót, megtévesztő, hamis biztonság- és harmóniahitet, s lett élete parancsa: a lényegretörés, a meg nem alkuvás. Forradalmár költő volt, s forradalmiságának legbensőbb lényegét épp ez jelentette: a Minden akarata.

Ez a teljességre törés, az innen eredő belső feszültség érteti meg elsősorban azt is, hogy az örökbe kapott nagy művészi hagyományból, a baudelaire-i örökségből őt nem a mallarméi, de a rimbaud-i ág vonzotta inkább. A költői indulását meghatározó művészeti irányt, a szimbolizmust ebben a szellemben értelmezte. Nem a szép külön világában való elzárkózás, de főképp a lázadó nyugtalanság, a végtelenbe törés művészetét jelentette az számára. Így vitte tovább.

Szónoki kérdés – vagyis a kérdező nem hisz benne –, de Öntől, a legilletékesebbtől várja a szakszerű kifejtést: nem epigonizmus ez? Nem a francia szimbolisták elkésett provinciális utódja Ady Endre, aki állott,

visszamaradt árut importált Magyarországra? Vagy: nagyon is hideg fejjel árusította a magyar csecsemőknek – hiszen a csecsemőnek minden újdonság – a francia nagyatyák hajdani, megunt, padlásra került játékait?

Egyrészt nem hiszem, hogy a szimbolizmus, amikor Adyra hatott, azaz a század első éveiben annyira „padlásra került játék" lett volna már. A korszerű lírai tendenciát akkor még mindig az jelentette. A szimbolizmus legjobb francia kutatói – Michaud és Décaudin – szerint is a szimbolista értékek válsága zajlott ekkor még inkább, s nem azok meghaladása. Másrészt pedig ennek a meghaladásnak Ady is részese volt. Csak két első kötete – az 1906-os *Új Versek* s az 1907-ben megjelent *Vér és arany* – nevezhető igazán szimbolistának, utána – nem irodalmi, de különféle valóságélmények hatása alatt – nála is a meghaladás folyamata vette kezdetét. Mélyen megélve kora valóságát, együtt gondolkodott így a világköltészettel.

Az 1908-as évektől kezdve nem nevezhető többé Ady költészete szimbolistának. Az újabb magyar irodalomtörténet-írás egyik legfőbb eredménye, hogy ezt a fordulatot tudatosította. Ady már említett kettős kötöttsége volt ebben a vonatkozásban is az iránymutató a kutatás számára, csak éppen annak egy más aspektusa. Mert nemcsak emberiség és magyarság feszültségét jelentette az életmű két szimbolikus helye – Párizs és Érmindszent – közti távolság, de egy másfajta, inkább társadalmi jellegű feszültségről is tudósított. Tükröződött ebben a század mindmáig ható nagy kérdőjele: az egyenlőtlen fejlődés problémája. Párizs mutatta, mire képes az ember, az emberi szellem a huszadik században, a majdnem ázsiai körülmények közt élő Érmindszent viszont jelezte, mennyi nyomort, elesettséget, civilizatorikus és morális elmaradottságot, ősi vadságot hord az emberiség még mindig magában. S Ady – Párizst s Érmindszentet egyszerre látva – ezt az egyenlőtlen fejlődést, az innen eredő, nagy feszültséget, diszharmóniát mélyen megélte. Kilátó-

pontot adott neki ez a két világ határán való élet, ahogy műszóval mondjuk: a *peremvidékiség*.

Ady költészetének értelmezésében a magam részéről rendkívül fontosnak tartom ennek a peremvidékiségnek a számbavételét. Igazi jelentősége csak innen érthető meg. Hisz nem tekinthető véletlennek az, hogy annyi új szellemi oltás érkezett a század elején olyan, az akkori tőkés világ perifériáján fekvő, viszonylag fejletlen országokból, mint amilyen a cári Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia vagy Spanyolország volt. Kiélezettebben kérdezett itt a széleken az élet, a szellem is fokozottabb mértékben kényszerült a válaszadásra. Aki Adyhoz hasonlóan, fény és árny határán, peremvidéken élt, két világot fogott át annak látóköre, ismerte az emberi szellem nagy vívmányait, de ugyanakkor otthonosan mozgott a föld száműzöttjei közt, az éhség, a nyomor pusztító világában. A század kihívását, a kor természetét így mélyebben érthette. Megélhette már a kezdet kezdetén a huszadik századot, ezt a gazdagságot s nyomort, eget ostromló emberi merést s vad őrületeket magában hordó, szétépett századot. Megélhette a kor diszharmóniáját. S Ady művészetét nem utolsósorban ez a diszharmónia-élmény formálta. Ez késztette új költői utak keresésére.

Egy zenei-képi elemekre épülő, szuggesztiót, hangulatot adó líraiságból mindinkább egy polifónabb zengésű, gondolatibb jellegű költészet felé vezetett így Ady Endre útja. Költészetében két irányban folyt innen adódóan az új keresése. Egyrészt átalakult a képi szerkesztés. A képek elvesztették korábbi barokkos, allegorikus részletezettségüket, gyorsabban váltóbbakká, áttételesebbekké, komplexebbekké váltak. Az innen eredő asszociációsor lett fontos. Az késztetett fokozottabb töprengésre, gondolkodásra. Másrészt pedig maga a kép is jelentéktelenedett. A zenei-képi tényezők helyét elfoglalták a grammatikai-mondattani sajátságokból eredő költői elemek. A prózához került közelebb ezzel a vers, de egyben keményebb,

gondolatibb lett. Ez a két tendencia jellemezte már Ady kései költészetét. Lényegében, ha nem is azonos, de ahhoz hasonló fordulatot hajtott végre költészetében, mint amely a századelő avantgardista művészeit is jellemezte. Újabb irodalomtörténet-írásunk egyre inkább azok kortársának látja őt ma már, s nem megkésett szimbolistának. Ady Endre huszadikszázadiságát hangsúlyozza.

Minden szellemi – sőt politikai, üzleti stb. – kapcsolat egyetlen erkölcsi alapja a viszonosság. Ady Endre rengeteget kapott Párizstól, Franciaországtól. Adott-e érte valamit? Vagy talán e bőkezűen adakozó közegnek nem volt – esetleg ma sincs – kellő igénye a rekompenzációra? Sajnálja a nagy magyar költőtől ezt az egyenrangú pozíciót; az adósságától megszabadult, fizetésképessé nőtt ember jó erkölcsi közérzetét?

A kérdésre nagyon megkönnyíti a választ, hogy nemrég – a *Nagyvilág* 1977. évi 5. számában – jelent meg Bajomi Lázár Endre tanulmánya Ady francia fogadtatásáról. Tanulmánya címéül ő egy Ady-verssort választott: „Szeretném, ha szeretnének." S ebben az idézetben benne van a francia fogadtatás mérlege. A feltételes mód jelzi, hogy a vágyott szeretet, az igazi befogadás még nem következett be. Nem mintha nem lettek volna kiváló francia szellemi emberek, akik már eddig is rendkívül sokat tettek Ady francia megismertetése érdekében. Elég csak megemlíteni olyan, Ady fordítására vállalkozó jeles költők nevét, mint Guillevic, Jean Grosjean, Jean Rousselot s olyan, magyarul is beszélő, nagyszerű tudósokét, mint Sauvageot, Jean-Luc Moreau. A közönyt, a visszhangtalanságot azonban az ő erőfeszítéseiknek sem sikerült eddig áttörniük. Ady neve nem él bent a francia irodalmi köztudatban, nem tartják számon a világirodalmi rangú jelenségek közt.

Van még valami dolguk a franciáknak vagy a magyaroknak Ady és Franciaország kapcsolatának feltárásában, Ady jobb franciaországi megismertetésében? Ady-

nak erre már nincs szüksége: az ember halott, a költő halhatatlan. (A mondat második fele ugyanolyan evidencia, szinte hasonlóan biológiai erejű és természetű tény, mint az első.) Kinek van rá szüksége és miért?

Ami a kérdés első részét illeti, könnyű a válasz. Ady francia kapcsolatai terén a lényeg tisztázott. Általánosan elfogadott a tétel, hogy elsősorban a francia szellemmel való megismerkedés révén kapcsolódott be ő az összemberi gondolkodás nagy áramába. Ezen a téren legföljebb ennek a bekapcsolódásnak a további konkretizálása terén vannak még feladatok. Túlzottan csak a lírai-költői kapcsolatok keresésére esett itt a hangsúly, elhanyagolódott más szellemi jelenségek befolyásoló erejének behatóbb vizsgálata. Gondolok itt például a szépprózai hatások (Zola, Anatole France), a társművészetek, főleg a képzőművészet részéről jövő ihletések, a politikai gondolkodás adta ösztönzések (pl. Jaurès-hatás stb.) részletesebb számbavételére.

A kérdés második részére, mit lehet tenni Ady jobb franciaországi megismertetése érdekében, már nehezebb felelni. Mert lássunk reálisan: a nyelv itt nagy akadály. A költészet általában is, Adynál pedig kiváltképp a nyelvvel van egybeforrva. Egy oly mélyen gondolkodó költő-filológus, mint Jean-Luc Moreau például rajong Adyért: „a modern Európa egyik legnagyobb költőjének" tartja. De ő ért magyarul. S Ady-cikkében épp ő jegyzi meg: „Korszerű, hatalmas és szokatlan életműve... olyan mélyen gyökeredzik a nyelvben, hogy nem vészelheti át minden károsodás nélkül a fordítás erőpróbáját. Így pedig hogyan is sejthetné a francia olvasó Ady páratlan egyéniségét?" S ez szerintem is így van. Pedig meggyőződésem, nem pusztán a magyar elfogultság mondatja velem: nyereség lenne, ha ez a helyzet változna. A világirodalom gazdagodna egy értékes, eredeti színnel.

Ady, főleg a kevéssé ismert „kései" – 1914–1918 közötti – költő véleményem szerint egy sajátos, előre-

mutató líratípust képvisel ugyanis a világköltészetben. Ezt a sajátságot mindenekelőtt abban látom, ami őt az avantgárd költőitől elválasztja. Hozzájuk hasonló mélységgel élte meg ő az emberi lét huszadik századi veszélyeztetettségét, a kor mélyen rejlő diszharmóniáit. De ennek az élménynek *társadalmi* meghatározottsága – épp erős „érmindszenti kötöttsége", népisége folytán – nála sosem halványodott el. Erősebb volt így benne a harmóniaigény, a változtatás vágya: az affirmáció. Tartalmibb jellegű lett így költészete. Nem pusztán tagadott, s elsősorban nem formai forradalmat akart: az emberhez méltó, értelmes élet útjait kereste. Egy sajátos gondolati jellegű, polifon építkezésű huszadik századi realizmusnak volt így költészete mintegy úttörője. Azt hiszem: most, az avantgárd költészet kimerülése, lehetőségeinek maradéktalan kifutása után, megtermékenyítően szólhatna bele ez a sajátos huszadik századi realizmus a világlíra fejlődésébe.

Az Ady-magatartás

BESZÉLGETÉS VATI PAPP FERENCCEL A *KÖZNEVELÉS*BEN

Király István szerint miben áll a mai Ady-pör? Mi szállítja hozzá az indulati muníciót? Miben különbözik azoktól a vitáktól és harcoktól, amelyek a század elején és később zajlottak a költő körül?

Az Ady-pörnek 1945 előtt elsődlegesen politikai indíttatása és tartalma volt: a költő ellenfelei azt a társadalmi-politikai mondanivalót akarták rossz hírbe keverni, amelyet az Ady-versek hordoznak. Nem esztétikai, hanem politikai pozícióból támadták Adyt. Az esztétikai kifogások és a költő személye elleni etikai gáncsoskodások is csak arra kellettek, hogy Ady politikai igazságát lejárassák. Mert Ady diszkreditálására minden eszköz jónak találtatott. Egyetlen irónk életrajzában sem tartotta számon az irodalomtörténet akkora hangsúllyal a betegséget, és nem sugározta ezt olyan erővel a nagyközönségre, mint Ady esetében. Pedig akadtak a magyar múltnak nagyjai, akik ugyanezzel a betegséggel éltek. De hát Adyt le kellett járatni. Morális terrorral is be kellett fogni – politikai igazságai miatt. Nagy László, Kósa Ferenc, Juhász Jácint Ady-filmje nem utolsósorban azért volt kiváló, mert érzékeltette ezt az irtóztató beszorítottságot. Érthetővé tette Ady pátoszát, dacát, öntudatát a jelen számára. Egy hatalmas erejű nyomással szemben kellett a léleknek ez az izzása, ellennyomása.

Köztudomású, hogy ezt a politikai fogantatású Ady-pört a történelem már lezárta. Mi van helyette? Milyen jellegűek azok a viták, amelyek az Ady-mű körül kavarognak?

Mint mindig, ma is az irodalom az egyik legfőbb eligazítónk abban a kérdésben: hogyan kell élnünk.

Jelenleg – ha csak a kiélezett formákat nézzük – kétféle választ kínál. Egy olyat, amelyik az embert pusztán önmagában, a történelmi és társadalmi harcokon kívül, a mindenséggel közvetlen énként szembesítve látja és láttatja, mint valamiféle külön valóság létrehozóját. Ez nem Ady válasza. Az ő életművében az ember történelmi és társadalmi meghatározottságában jelenik meg, s mint ilyen, épp a maga kötöttségében szabad. Hiszen a világ erőit és lehetőségeit mindinkább a saját erőivé és lehetőségeivé alakítva át célokat tűz ki, értékeket teremt, s miközben önmagát és kapott valóságát formálja, kiküzdi az emberi létezés valós szabadságát.

Az elkülönülő úttal szemben Ady a vállaló utat kínálja, az individuálissal szemben a népit, a közösségit.

Itt és ebben látom én a mai Ady-pör lényegét. A legtöbb indulatot az az alternatíva hívja elő, hogy a bensőség útjain keressük-e az élet értelmét, önmagunkban, egyedül, izolált énként, vagy pedig az Ady útján: együtt a többi emberrel, a társadalommal. Ilyen értelemben még tart az Ady-pör.

Mostanában sokan panaszolják vagy egyszerűen csak regisztrálják, hogy Ady-bessz van nálunk, hogy az Ady-mű vonzása korántsem tart fogva annyi embert, mint régebben. Az okokat kutatva némelyek úgy vélik, hogy Ady szimbolikájával nehéz megbirkózni a mai olvasónak, mások zavarónak érzik nyelvének-stílusának szecessziós vonásait, ismét mások idegenkednek pátoszától, s azt állítják, hogy az egykor oly tüneményes Ady-jelenség mára megkopott és időszerűtlenné vált.

Ez a bizonyos Ady-bessz az Ady-pörnek egyik nagyon ügyes, manipulatív érve. Olyan érve, amelyet tudomásom szerint ez ideig egyetlen olvasásszociológiai vizsgálat sem támasztott alá. Csak a kijelentés szintjén él, gyakran emlegetik, de adatokkal még senki nem próbálta meg bizonyítani. Én magam az évforduló kapcsán éppen az ellenkezőjét tapasztalom: azt, hogy mennyi a spontán Ady-szeretet a magyar társadalom-

ban, hogy milyen mélyen él a lelkekben Ady és menynyire hat. Azt, hogy nem lehet Ady-kötetet kapni a könyvesboltokban.

Persze tagadhatatlan, hogy napjainkban nincs meg az a szenvedély Ady körül, ami régebben még megvolt. De hát mi ennek az oka? Ady lett időszerűtlen, vagy másról van szó? Mielőtt válaszolnék a kérdésre, hadd citáljam magát a költőt: „Amit adtam, örökség s nem divat." A besszek és a hosszok mulandóak, mint a divatok, de az örökség nem évül, az egy nemzetnek messzire szóló kincse.

Mármost miért nem tud manapság ez az örökség olyan erővel hatni, ahogy hathatna? Keressük az okot először magunkban, irodalomtanárokban. Túl szűken értelmeztük Ady forradalmiságát. Kétféle vonatkozásban is. Egyrészt csak a politikai forradalmárt hangsúlyoztuk Adyban, másrészt ezt a politikai forradalmiságot is leszűkítettük a magyar glóbuszra. Csak a megkésett magyar demokratikus forradalom viharmadarát láttattuk benne, s nem a nagy, huszadik századi antiimperialista forradalmár költőt.

Irodalomtudományunk az utóbbi években igyekszik megmutatni, hogy Ady forradalmisága a maga korában azért érvényes politikai forradalmiság, mert egy világnézeti forradalmiságban – az ember nembeli fejlődését gátló tényezők elleni tiltakozásban – gyökerezik. Mert ott van benne minden forradalmiság vágya: a teljesség akarata. József Attila szavával élve: „a mindenséggel mérd magad" igénye. A forradalom a „teljességes élet" – vallotta Ady. Ezért még a szűkebben értelmezett politikai forradalmi verseit sem szabad pusztán úgy néznünk, mint elszigetelt politikai forradalmiság termékeit. Nemcsak „napi politikai" szintje van ennek a lírának. Én magam minden politikai jellegű Ady-versben megkülönböztetek három jelentésszintet: egy napit, egy történelmit és egy ontológiait. *A magyar Ugaron*ban – hogy egyik legkedvesebb példámat említsem – nemcsak arról van szó,

hogy a költő politikai indulatokkal eltelve szembeszáll a koalíciós, kulturálatlan, parlagi dzsentri hadakkal. Ez csupán a napi szintje a versnek. Történelmi szinten az egész magyar feudális múlt vádirata a költemény. Azt a gondolatot viszi tovább, amely Csokonainál bukkan föl először: „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországban." De az igazán nagy költő, aki jól éli meg a napot és jól éli meg a történelmet, az jól éli meg az embernek a történelemben lezajló önformálását, önmaga alakítását is. Ez utóbbit nevezem ontológiai szintnek. *A magyar Ugaron* ezen a szinten azt mondja, hogy az ember – önmagát formálva – az ugarléttől, a dudvaéletektől mindig elvágyik a szépség, az érték felé. Taszítja a közönségesség. A virágéletek törvényei szerint szeretné élni a maga életét.

Ha az iskolában *A magyar Ugaront* tanítom, és csak arra mutatok rá, hogy ez a vers a magyar feudális elmaradottság kritikája – tehát csak a napi és történelmi síkon maradok, s nem hívom föl tanítványaim figyelmét az ontológiai síkra –, akkor a mához szóló legerősebb kisugárzástól fosztom meg a költeményt. A feudális parlagiság ugyanis már a múlté, de a dudvával, a gazzal, a közönségességgel szemben ma is törekednünk kell a virágkereső életek igényével élni.

Mi magunk csökkentettük Ady életművének hatását azzal is, hogy nem hangsúlyoztuk, nem tártuk föl eléggé huszadikszázadiságát. Pedig Ady az első igazán modern, huszadik századi magyar költő. Tudta mindazt, amit a huszadik századi emberről tudni lehet, és ezt verseiben ki is fejezte. De erről nem akarok bővebben beszélni, hiszen könyvemnek ez az egyik fő, sőt *a* fő gondolata...

Szeretnék viszont még mondani valamit – mert Adyról kialakított ítéleteinkbe ez is belejátszik – a mi provinciális kishitűségünkről. Sose merjük föltételezni, hogy itt is lehet a világ számára új szót kimondani. Valahogy úgy képzeljük, hogy valahol kint van a szimbolizmus, amit itt valaki átvesz. A szimbolizmust

aztán kint továbbfejleszti egy Apollinaire vagy az expresszionizmus, mi pedig itthon azt majd szintén átvesszük. Adyt sokáig úgy tárgyaltuk, mint megkésett szimbolistát, vagy a szecesszióról beszéltünk vele kapcsolatban, de szinte el sem mertük hinni, hogy ez a költő az itteni, kelet-európai tapasztalatok alapján az emberiség sorsán tudott továbbgondolkodni és művészileg újat mondani.

Ady az *Új versek*kel és a *Vér és arannyal* még belefér ezekbe a címszavakba, hogy szimbolizmus és szecesszió. De *Az Illés szekeré*ntől kezdve mind nehezebben fér bele. A késői Ady pedig már egyáltalán nem fér el ezekben a kategóriákban. De nem is azt csinálja, amit az apollinaire-i művészet, s nem is azt, amit az expresszionizmus. A magyar valóság talaján egy sajátos, újfajta huszadik századi realizmust alakít ki, amelyben – mint lehetőség – már földereng a nagy utódok eljövendő költészete is.

Készülve erre a beszélgetésre újraolvastam egykori és mai pályatársak vallomásait Adyról. Ezekből kitetszik, hogy Ady nagysága, korszakos jelentősége mára már vitathatatlanná vált. Olyan bizonyosság, mint – Németh László szavával élve – egy hegy, amelynek léte fölött nincs helye a disputának. Ám ha mindenki elismeri is, nem mindenki szereti Adyt. Akadnak, akiket egyfajta – ha szabad úgy mondanom – esztétikai viszolygás tart távol az Ady-lírától. És ezt őszintén be is vallják. „Én nem szeretem Adyt – nyilatkozta például egyik költőnk. – Túl sok benne a lila meg a sárga."

Sokféle költőtípus van, sokféle szín még ugyanazon irányzaton belül is. E nélkül a sokféleség nélkül szegényebb lenne irodalmunk, szürkébb a magyar líra színképe. A kérdés csak az, hogy az egyik típus elismeri-e a másik létjogát. Már Kosztolányi is azért volt mélységesen igazságtalan, mert az Ady-féle költői magatartást – megbélyegző jelzőkkel illetve – szinte ki akarta rekeszteni a magyar irodalomból.

Nem az a cél, hogy a magyar lírában az Ady-típus

legyen kizárólagos. A dogmatikus kritika éppen ezen a ponton követett el nehezen jóvátehető hibát. Irányzatbeli, világnézeti ellentétté nagyított fel minden személyiségbeli differenciát. Semmibe vette a minőség parancsát. De nem fogadhatjuk el az ellenirányú dogmatizmust sem, amely egy privatizáló szemlélet jegyében igyekszik kompromittálni, értéktelennek nyilvánítani minden társadalmi elkötelezettségű emberi magatartást. Föl akar borítani egy értékrendet, hogy aztán egy hamis hierarchiával igazolja magát.

Az Ady-féle magatartást azért tartom történelmileg előbbre mutatónak, mert társadalmi többlete van. Ady nem ott határolódik el a bensőség költőitől, hogy a bensőség útjain járó emberi kísérleteket nem próbálta meg. Megpróbálta, egészen az istenkeresésig. De a csődjüket is megélte. S életművének centrumába így a társadalmi kiútkeresés került. Élete értelmét a többi ember felé fordulva, velük együtt, a társadalmi úton kereste. Lírájában, ebben a sokszólamú, összetett, a huszadik századi ember összes lényeges, nembelileg tipikus érzését megszólaltató költészetben ez jelenti a vezérszólamot.

Ady utóéletének talán legizgalmasabb kérdése: mennyire hatnak versei a fiatalokra, hogyan él a költő az „ifjú szívekben". Néhány héttel ezelőtt zajlott le Sarkadon az Ady-jubileum alkalmából rendezett országos vers- és prózamondó verseny. Hatvanhat középiskolás diák került be a döntőbe, ahol mindegyiküknek el kellett mondania egy szabadon választott Ady-verset. Az egyik zsűritag lehangolóan tudósította szerkesztőségünket arról, hogy a tanulók egyharmada 1905 előtti Ady-verset választott. Vagyis: megrekedt a „nem igazi" Adynál. Valóban elgondolkodtató: milyen Ady-képük lehet ezeknek a gyerekeknek? S milyen iskolai Ady-órák játszhattak bele a versválasztásukba?

Nagyon nehéz erről véleményt mondanom, mert nincs hozzá háttérismeretem. Tudnom kellene, honnan jöttek ezek a gyerekek, a magyar társadalom melyik

rétegét képviselik, milyen családok, iskolák és irodalomtanárok látták el őket útravalóval. De abban bizonyos vagyok: az, hogy versválasztásukban ennyire „leragadtak" a korai Adynál – nem Ady-probléma, hanem az egész modern magyar lírának, helyesebben az ízlésnevelésnek a problémája. Nem Adytól idegenkednek, hanem általában a modern magyar költészet formanyelvétől. Úgy látszik, közelebb áll még hozzájuk a századvég költői kifejezése, mint az a huszadik századi gondolatisággal erősen telített, polifon jellegű lírai formanyelv, amely éppen Adyval tört be költészetünkbe. Ez az idegenkedés Adytól véleményem szerint egyúttal azt is jelenti, hogy ugyanígy idegenkednek József Attilától vagy Juhász Ferenctől. De ismétlem: nem ismerem a hátteret, ezért nem bocsátkozhatom mélyebb és részletesebb elemzésbe. Azt sem tudom, mennyire lehet ezt a sarkadi szavalóversenyt országosan reprezentatívnak tekinteni. Mindenesetre nekem egészen más élményeim is vannak Ady és a mai fiatalok viszonyáról.

Fábry Zoltán jegyezte meg a beszélgetésünkben már idézett nyilatkozatában, hogy a költő örök virágzását az ifjú szivekben „nem Adynak kell bizonyítani, hanem az ifjúságnak".

Hatásos és szellemes megjegyzés, de mindjárt hozzátenném: nem volna igazságos, ha az ifjúságot ültetnénk most a vádlottak padjára, kiindulva abból (ami szerintem ugyan nem áll helyt), hogy Ady valóban nem népszerű. Még ekkor is tudomásul kell vennünk, hogy a mai fiataloknak bizonyos vonatkozásban nehezebb eljutni Adyhoz, mint a korábbi nemzedékeknek. Akik még látták a hárommillió koldus Magyarországát, azok közvetlenül társadalmi élményből is vonzódtak *A grófi szérűn* és a *Dózsa György unokája* költőjéhez. A mai fiatalság számára ez a társadalmi valóság már szerencsére nem közvetlen élmény, hanem csak történelem. Egy fejezet a tankönyvben. Természetes, hogy már nem érzik Ady egy-egy versében azt az

itt és most légkört, a politikai egyidejűségnek azt az izzását, amit az előttük járó nemzedékek még éreztek. Ebből a szempontból sokat ártott Adynak az, amiről már beszéltünk: hogy költői mondanivalóját – a lírai totalitás elvét megsértve – leszűkítettük. Nem mutatta fel kellő erővel az iskola azt az Adyt, akit a „Minden kellett" igénye hajtott.

Tovább haladva ezen a nyomon: Ady sokkiterjedésű lírai világának melyik az a pontja, amelyen át egy mai fiatalt közel tudunk vinni a teljes Adyhoz, s melyik az a gondolata, amelyet egy mai pedagógus a legnagyobb eséllyel használhat föl az embernevelésben?

A fiatalokat élénken foglalkoztatják manapság a személyiséggel kapcsolatos problémák. Éppen ezért azt az Adyt kell felmutatnunk nekik, aki lényegében arra a kérdésre próbált felelni költészetével: „De mit csináljunk az életünkkel, / Ha fáj?" S akiben ott élt az a meggyőződés, hogy az ember nem örök idegen, otthont tud teremteni magának ebben a világban. Az értelmes életnek az igénye vitte el a költőt szociális és politikai következtetésekig, s hozta össze olyan szövetségesekkel, akik az akkori világban ugyancsak otthontalannak érezték magukat. Ez forrasztotta egybe a dolgozó néppel.

Ady forradalmiságának értelmezésekor én ma arra a gondolatra teszem a hangsúlyt, amelyet a költő így fogalmazott meg: „Csupán a viharért / Nem jártam viharban. / Becsületes szívem / Becsületes jussát / Kerestem a harcban."

Innen tekintve csak következmény, hogy Ady eljut a politikai, szociális forradalomhoz. Az ok az, hogy „becsületes szívvel", egy nem alkuvó élet következetességével kereste az értelmes életet. Ez a következetesség vitte el végül a munkásosztályhoz, az ő harcaival való azonosuláshoz. Ezért tudott – s szerintem költészetének ez a legfőbb motívuma – ember maradni az embertelenségben.

Sokat és szívesen töprengünk arról, hogy Adynak hol

a helye a világirodalomban, mekkora a világirodalmi árfolyama, egyáltalán jelen van-e az egyetemes emberi köztudatban. Hogyan vélekedik erről a kérdésről?

A költészet össze van forrva a nyelvvel. A világirodalomba „betörni" egy olyan nyelven írt költészettel, amelyet csak tizenötmillió ember beszél a világon, rettenetesen nehéz. Majdnem reménytelen. Ezért hát ne áltassuk magunkat: Ady világirodalmi betörésével is úgy vagyunk, ahogy a Petőfiével és a József Attiláéval. Inkább életüknek a romantikája, mintsem művük szívódott föl a világirodalomba. Ady esélyein meg különösen sokat rontottunk azzal, hogy főként a korai, a szimbolista-szecessziós költőt mutattuk meg a világnak, nem a késői, a maga igazi hangján megszólaló Adyt.

De bármilyen kilátástalannak látszó ügy is ez, nem szabad föladnunk. Már csak azért sem, mert mi is – akár a többi nép – „szeretnénk magunkat megmutatni". Szeretnénk az emberiség közös kulturális kincséhez hozzáadni azt, amit kiszenvedtünk. Lírai költészetünk az egyik legnagyobb nemzeti teljesítményünk. Ady költészete művészi összegzése annak a gondolati és érzésanyagnak – mondjuk úgy: érzelmi tapasztalatoknak –, amelyet a nemzet egy bizonyos korban kiküzdött magának. Ha nem tudjuk továbbadni, az emberiség lesz szegényebb.

Igaz, Ady szinte lefordíthatatlan. Verseit csak olyan kongeniális műfordítók tudnák hitelesen megszólaltatni idegen nyelven, akik vállalnák, hogy megtanulnak magyarul. Ettől még messze vagyunk. De azért annyit már elértünk, hogy Ady – legalább áttételesen – jelen van a világban. Mert Ady nemcsak önmaga, ő ihlette Bartókot és Lukácsot is. A bartóki művészet és a lukácsi gondolkodás elképzelhetetlen Ady nélkül. Ahol tehát Bartók és Lukács megszólal, ott jelen van Ady is.

Még valamit, befejezésül. Azt szoktam mondani hallgatóimnak: ránk, irodalomtanárokra az a meg-

tisztelő feladat vár, hogy ezt a lefordíthatatlan költőt „lefordítsuk" emberi jellemekre. Azon kell lennünk, hogy a maga tetteivel, kultúrájával, emberségével egy nemzet mutathassa föl a messzi világnak, hogy Ady nemzete. Neveljünk olyan jellemeket, akik Ady-emberek. Akik megtanulták Adytól, hogy „becsületes szívvel" „becsületes jussukért" küzdve, értékekre nézőn, céllal éljenek. Akik a közönyös, leszerelő élettel szemben mindig vállalják a tevékeny életet – Ady szavaival: a mindegy-emberséggel szemben a mégis-emberséget. Akik hittel hiszik, amit Ady vallott: „Az Embernek, míg csak van ember – Megállni nem lehet."

A cikkek forrásai

Nagy dolgokról röviden. Új Írás, 1986. 4. sz.; Vigilia, 1984. 12. sz.; Nők Lapja, 1984. 51–52. sz.; uo. 1981. 51–52. sz.

A nagy októberi szocialista forradalom mint magatartásbeli örökség. Társadalmi Szemle, 1977. 9. sz.

A távlat problémája. Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Budapest 1980. 250–258. old.

Minőség és reform. Magyar Hírlap, 1984. 62. sz.

Az emberi példa (Vázlat Lukács Györgyről.) Műhely, 1985. 1. sz.

Lukács György nemzettudata. Élet és Irodalom, 1986. 36. sz.

Németh László korszerűsége. Egy 1979-es rádió-előadás tanulmánnyá történt átdolgozása.

József Attila és a mai befogadói szituáció. Forrás, 1986. 6. sz.

Az oktatásügy igényszintje. Élet és Irodalom, 1984. 17. sz.

Még egyszer a minőségről. Élet és Irodalom, 1984. 30. sz.

A zsűrielnök töprengéseiből. Magyar Ifjúság, 1986. 13. sz.

Az egyetemi nevelés mint önnevelés. 1971-ben, egy szegedi egyetemi ünnepségen elmondott beszéd.

Fiatal írók és az egyetem. Jelenlét, 1984. 1. sz.

Egyetem a társadalmi fejlődésért. Élet és Irodalom, 1985. 20. sz.

Gondolatok a közművelődésről. Élet és Irodalom, 1982. 14. sz.

Érezhessük otthon magunkat. Élet és Irodalom, 1976. 41. sz.

A testi kultúráról. Népsport, 1981. 252. sz.

Kulturális igény és kulturális környezetszennyeződés. Új Forrás, 1986. 4. sz.

Az európai sokszínűség. Új Tükör, 1985. 44. sz.

A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. Kritika, 1976. 10. sz.

Az „ötvenes évek". Megjegyzések egy tanulmányhoz. Jelenkor, 1986. 11. sz.

Kontinuitás – diszkontinuitás. Készült: 1976. december.

A megértés érdekében. Készült: 1983. március.

A múltról a mának. Kritika, 1981. 4. sz.

Ötvenes évek – nemzeti tudat. Vigilia, 1982. 8. sz.

Válaszok és választások. Élet és Irodalom, 1984. 38. sz.

Ady bukaresti ünnepén. Magyar Nemzet, 1977. 19. sz.

Reklámhadjárat Adyért. Új Tükör, 1978. 3. sz.

Párizs és Érmindszent. Ady 1877–1977. Paris 1977. 10–16. old.

Az Ady-magatartás. Köznevelés, 1977. 22. sz.

Tartalom

TÁVLATOK ÉS ÉRTÉKEK

Nagy dolgokról röviden 7
A nagy októberi szocialista forradalom mint magatartásbeli örökség 17
A távlat problémája 25
Minőség és reform 34
Az emberi példa (Vázlat Lukács Györgyről) 40
Lukács György nemzettudata 50
Németh László korszerűsége 62
József Attila és a mai befogadói szituáció 75

A MINŐSÉGI OKTATÁSÉRT

Az oktatásügy igényszintje 91
Még egyszer a minőségről 102
A zsűrielnök töprengéseiből 114
Az egyetemi nevelés mint önnevelés 120
Fiatal írók és az egyetem 124
Egyetem a társadalmi fejlődésért 130

TÁRSADALOM ÉS KÖZMŰVELŐDÉS

Gondolatok a közművelődésről 145
Érezhessük otthon magunkat 152
A testi kultúráról 162
Kulturális igény és kulturális környezetszennyeződés 167
Az európai sokszínűség 190

AZ „ÖTVENES ÉVEK”

A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán 197
Az „ötvenes évek” 217
Kontinuitás – diszkontinuitás 261
A megértés érdekében 272
A múltról a mának 281
Ötvenes évek – nemzeti tudat 300
Válaszok és választások 313

AZ ADY-MAGATARTÁS

Ady bukaresti ünnepén 329
Reklámhadjárat Adyért 334
Párizs és Érmindszent 339
Az Ady-magatartás 349

A cikkek forrásai 359

A KIADÁSÉRT FELEL
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA

ZRÍNYI NYOMDA (86.1431/10)
FELELŐS VEZETŐ
VÁGÓ SÁNDORNÉ VEZÉRIGAZGATÓ

A KÖTETET NYERGES ANDRÁS SZERKESZTETTE
A BORÍTÓ KOLOSVÁRY BÁLINT MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ BERECZKI GÁBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ ILLYÉS ÉVA
TERJEDELME 18 (A/5) ÍV

45,– Ft

Király István cikkeinek és tanulmányainak gyűjteménye híven tükrözi a tudós szerző sokoldalúságát, közéleti elkötelezettségét. Irodalomtörténészként a Németh Lászlóról, József Attiláról, Lukács Györgyről és Adyról szóló írásaival látszólag lezárt, megoldottnak vélt problémákról tud újat, olykor vitára is, de mindig gondolkodásra késztetőt mondani.

Rokonszenves szenvedélyesség, a jó ügyért vívott harc pátosza fűti át azokat az írásait, amelyek a mennyiségi és minőségi problémákkal egyaránt küzdő oktatási rendszerrel foglalkoznak. Felkavaró és kulturális életünk jelenének legégetőbb gondjait firtató tanulmányok sora foglalkozik az úgynevezett „kulturális környezetszennyeződés" kérdésével.

A kötet legizgalmasabb ciklusát azok a cikkek és interjúk alkotják, amelyeknek közös témája „az ötvenes évek". Király István nem éri be ennek a sokat, de gyakorta felszínesen tárgyalt időszaknak a közhelyeivel. Mint kortárs szemtanú, mint az akkori kultúrpolitika aktív részese, mint az eseményeket és folyamatokat immár távlatosan szemlélő történész, összetetten és a maguk bonyolultságában vizsgál meg olyan kérdéseket, mint például a „Révai-probléma", mint az „elhallgattatott írók" értékelése és olykori túlértékelése. Kritikusan, de egyszersmind önbírálattal is tárgyalja ezeket a kérdéseket a szerző, és válaszai minden bizonnyal megkönnyítik az olvasó számára e szövevényes időszak tisztázását